

І. П. ГОЛОБАХА

Т. Г. ШЕВЧЕНКО
І РОСІЙСЬКІ
РЕВОЛЮЦІЙНІ
ДЕМОКРАТИ
50-60-Х РОКІВ XIX СТ.

І. П. ГОЛОВАХА

Т. Г. ШЕВЧЕНКО І РОСІЙСЬКІ
РЕВОЛЮЦІЙНІ ДЕМОКРАТИ
50—60-х РОКІВ ХІХ ст.

**Відповідальний редактор кандидат філософських наук
*М. Гончаренко***

Ми живемо у велику епоху будівництва комунізму, у вік небаченого розквіту господарського, політичного і культурного життя вільних від експлуатації трудівників соціалістичного суспільства. Величезні завоювання народів нашої могутньої Батьківщини досягнуті завдяки мудрому керівництву партії. Комуністична партія Радянського Союзу, озброєна вченням геніальних теоретиків і вождів світового пролетаріату та всього трудяшого людства — Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна, веде радянський народ до повної перемоги комунізму в нашій країні.

Рішення XIX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу озброюють наш народ на переможне комуністичне будівництво.

Нині могутня багатонаціональна Радянська держава, основана на дружбі народів, стоїть на чолі сотень мільйонів трудящих усіх країн, які борються за мир, свободу і незалежність, проти американської агресії та імперіалістичних спроб розв'язати нову світову війну. Соціалізм став на порядку денному життя ряду народів Європи і Азії. XX сторіччя ввійде в історію людства як вік загального краху капіталізму і величезних тріумфів комунізму.

Всі ці знаменні події в житті народів Радянського Союзу і на міжнародній арені є найяскравішим підтвердженням сили і життєвості вчення марксизму-ленінізму.

Марксизм-ленінізм виник і розвинувся як основоположне вчення для мільйонів борців за соціалістичне суспільство, як духовна зброя пролетаріату у боротьбі за революційне перетворення світу. Тому природно, що її успіхи в соціально-економічній і культурній галузях, досягнуті на його основі, являють собою якісно нове явище, яке незмірно перевершує все те, що могли дати попередні передові вчення, в тому числі і революційно-демократична ідеологія.

Ленінізм як теорія і тактика соціалістичної революції і, особливо, диктатури пролетаріату, як теорія міжнародного робітничого революційного руху, виникнувши на міцній основі марксизму, разом з тим органічно втілює у собі все краще у передовій культурі та ідеології попереднього російського визвольного руху, зокрема і особливо — кращі досягнення мислі і боротьби революційних демократів 40—60-х років XIX ст. Революційні діла та ідеї наших попередників — виразників інтересів експлуатованих мас, ідеологів селянської революції — мають не тільки історичне, а й глибоко актуальне суспільно-політичне значення, бо революційні демократи Росії, в тому числі й України, стояли на ґрунті непримиренної

боротьби проти великодержавного шовінізму і буржуазного лібералізму, космополітизму та націоналізму,— як і проти всякої реакції взагалі,— за демократичний і соціалістичний лад, за дружбу трудящих всіх націй.

Звідси зрозуміла важливість дальшого вивчення революційно-демократичної спадщини народів нашої країни. Завданням даної праці і є вивітити суттєві моменти революційно-демократичної ідеології, зв'язаної головним чином з іменами Белінського, Герцена, Чернишевського, Добролюбова, а також і Т. Г. Шевченка, які були виразниками революційних інтересів усіх народів, що населяли Російську імперію. Особливу увагу приділено нами вивітленню основних рис суспільно-політичних, зокрема соціологічних і філософських, поглядів російських революційних демократів і Шевченка.

Дана праця має своєю метою показати, що в силу спільності соціально-економічних і ідейно-політичних процесів у житті російського і українського народів такі видатні революційні демократи, як Чернишевський, Добролюбов і Шевченко, служили одній великій справі боротьби проти кріпосництва і самодержавства, проти всіх ворогів трудящих мас, справі боротьби за революцію і прогресивний, демократичний лад.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ТА ІДЕЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ РЕВОЛЮЦІЙНО- ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

1

Кінець XVIII ст. є початком першого, дворянського, етапу визвольного руху в Росії. З другої половини XVIII ст. починається процес розкладу феодально-кріпосницької системи, що далі переріс у кризу кріпосного ладу.

Яскравим симптомом початку розкладу феодально-кріпосницької системи було зростання селянського руху внаслідок посилення самодержавно-кріпосницького гніту. На початку 70-х років селянський рух у Росії стихійно переріс у селянську війну, що підірвала основи кріпосницької імперії. В цій війні з особливою силою проявилась класова ненависть поневоленого селянства до вікових гнобителів-поміщиків і поміщицького панування.

Незадовго до селянської війни, очолюваної Пугачовим, виникла селянська війна на Правобережній Україні під проводом Гонти і Залізняка, відома під назвою Коліївщини. Вона мала антикріпосницький і національно-визвольний характер і була викликана в основному тими ж причинами, що й селянська війна 1773—1774 рр., хоч істотним моментом, який визначив її виникнення і характер, був також жорстокий національно-релігійний гніт з боку світських і духовних феодалів Польщі.

Взагалі кажучи, характер визвольного руху на Україні в значній мірі обумовлений специфічними обставинами історичного розвитку українського народу, який протягом тривалого часу був під гнітом польських панів, постійно зазнавав варварських навал турків і татар, а також тяжкого релігійного гноблення (після встановлення так званої унії). Возз'єднання України з Росією (1654 р.) мало виняткове значення в історичній долі українського народу. Ще Белінський правильно зрозумів знаменну роль цього історичного акту і високо оцінив мужній подвиг Богдана Хмельницького.

В рецензії на книгу М. Маркевича «Історія Малоросії» він відзначав, що «найвидатніший з мужів Малоросії — Богдан Хмельницький», глибоко зрозумівши всю складність становища України, яка знаходилась між Польщею, татарами і Росією, зробив вибір на користь братнього союзу народів України і Росії. «Богдан Хмельницький, — писав Белінський, — був герой і велика людина в повному розумінні цього слова. Багато в історії Малоросії характерів сильних і могутніх; але один тільки Богдан Хмельницький був, разом з тим, і державний розум... він був великий воїн і великий політик. Тим-то і зрозумів він, що Малоросія не могла існувати незалежною і самостійною державою»¹. І далі Белінський підкреслював, що, «злившись навіки з єдинокровоною їй Росією, Малоросія відчинила до себе двері цивілізації, освіти, мистецтву, науці...». Справді пророче звучать слова великого критика про те, що «разом з Росією» Україну чекає «тепер велике майбутнє...»².

Великий син українського народу Т. Г. Шевченко також неодноразово вказував на історичне значення возз'єднання України з Росією, на виняткову роль діяльності Богдана Хмельницького, який здійснив віковий прагнення українського народу до возз'єднання з великим російським народом.

Жахливий соціальний і національний гніт викликав зростання антикріпосницького і національно-визвольного руху на Україні, який загрожував, злившись з боротьбою російського народу за соціальне визволення, змести поміщицько-абсолютистський лад. Привид селянського повстання завжди був для дворянства і самодержавної бюрократичної машини трізнячим нагадуванням про їх неминучу загибель.

Після придушення Коліївщини і селянської війни під проводом Пугачова не припинились заворушення селян, якими у 1796 — 1797 рр. були охоплені 32 губернії Європейської Росії з загальною кількістю 41. В маєтку князя Голіцина (Орловська губ.), наприклад, на боротьбу піднялось 13 тис. селян. На придушення повстань були кинуті великі військові сили.

Однією з ознак початку розкладу кріпосництва було подальше посилення процесу централізації державної влади і введення цілої системи заходів, які мали ослабити наслідки цього розкладу. Щодо цього характерними є такі явища. По-перше, завершення становлення феодально-абсолютистського ладу імперії (при Катерині II і Павлі) шляхом зміцнення дворянської бюрократичної машини і розширення дворянських привілеїв, а також створення на цій основі закінченої дворянської диктатури, що була прямою реакцією насамперед на селянські повстання в Росії і почасти — на буржуазно-революційний рух у Франції. По-друге, розширення бази кріпосництва за рахунок «наділення» окремих царських фаворитів і сатрапів цілими населеними районами, за рахунок закрі-

¹ В. Г. Белінський, Вибрані філос. твори, К., 1948, т. I, стор. 431—432.

² Там же, стор. 433.

пачення селян, що досі лишалися «вільними». Характерним щодо цього є знищення Запорозької Січі, закріпачення селян України і Білорусії, селянського населення північних і східних районів Росії та ін.

Початок розкладу феодально-кріпосницького ладу супроводився зародженням просвітительства, демократичних тенденцій, матеріалістичної і атеїстичної думки в Росії і на Україні (М. І. Новиков, Д. І. Фонвізін, Д. С. Амічков, Я. П. Козельський, Г. С. Скворода, М. М. Тереховський, О. М. Шумляньський та ін.).

Найвидатнішим представником визвольної думки Росії того часу був революційний письменник і мислитель О. М. Радіщев, характер поглядів якого пояснюється особливостями визвольного руху Росії, корінними умовами матеріального життя російського суспільства, становищем і боротьбою селянських мас. Потреби більш прогресивного суспільного розвитку, що почали вже визрівати, — ось що визначило особливості матеріалістичного світогляду і політичних поглядів Радіщева.

Само собою зрозуміло, що на характер матеріалістичних переконань Радіщева величезний вплив мали матеріалістичні погляди Ломоносова і почасти французьких філософів-матеріалістів. Проте і тут визначають роль відіграла сама історична дійсність. В цьому нас переконує просте знайомство з усім, що написав Радіщев, і особливо з головним його твором «Подорож з Петербурга в Москву». В цій книзі, як і в інших його творах («Про людину, про її смертність і безсмертя», «Лист до друга...» та ін.), ми знаходимо ідеї, що були результатом глибокого спостереження над явищами суспільно-політичного життя, а не лише наслідком обізнаності з творами письменників інших країн і народів.

Визначаючими факторами у формуванні революційних поглядів Радіщева були селянська війна під проводом Пугачова і виступи кріпосного селянства, що продовжувались після неї. Всю свою велику науково-літературну і суспільно-політичну діяльність Радіщев підпорядковував боротьбі проти самодержавства, за встановлення демократичної республіки. І це в той час, коли глава енциклопедистів Дідро, приїхавши за запрошенням Катерини II у Росію, виступав з проповіддю просвіченого абсолютизму і «мудрого законодавства», а Вольтер у своїх листах до імператриці висловлював сподівання, що вона знайде засоби розправитися з «маркізом Пугачовим».

Радіщев піддав серйозній критиці суспільно-політичну теорію і загальносоціологічну концепцію енциклопедистів та їх попередника Монтеск'є («Дух законів») за відрив від справжніх потреб історичного розвитку народу. Більше того, після придушення селянської війни 1773—1774 рр. Радіщев критично переглядає і соціологічні погляди Руссо, який, незважаючи на свою прихильність до республіки, визнавав доцільною для великих держав монархічну форму правління. Радіщев відзначав, що Руссо, не рахуючись з історичними фактами, «видумав, що добре правління може бути

в малій землі, а у великих — повинно бути насильство». Всупереч Руссо, який твердив, що суспільні союзи створюються з метою захисту індивідуальної свободи людини, Радіщев виступив з теорією, згідно з якою суспільне життя повинно бути спрямоване на «приборкання» всякого роду тиранів і узурпаторів. Великий російський революціонер і мислитель закликав кріпаків єднатися на боротьбу проти царя і поміщиків.

Безпосередній попередник декабристів і російських революційних демократів, Радіщев глибоко вивчає історичне життя, особливо економічне становище російського народу, в силу і велике історичне майбутнє якого він глибоко вірив. На основі вивчення попередньої історії людства Радіщев прийшов до висновку, що державне правління повинно бути республіканським на зразок першої політичної форми на Русі, якою були «віча, або народні збори» (Київ, Новгород), а вірним шляхом до встановлення народної вільності є боротьба кріпаків. Численні питання з галузі філософії, економіки, права, історії, природничих наук, які досліджував Радіщев, відбивалися в його творчій кризі призму інтересів народних мас і боротьби за встановлення демократичних форм суспільно-політичного ладу.

У своєму творі «Подорож з Петербурга в Москву» великий патріот Радіщев намалював картину жадливого кріпосного гніту, повного безправ'я закріпаченого народу Росії та дикої сваволі і насильства з боку поміщиків-кріпосників і царських чиновників. Подорожуючи по Росії, Радіщев всюди бачив «жадобу дворянства, грабівництво, тиранство... і беззахисність убогості»¹. Обурений до глибини душі картинами поміщицької сваволі і страждань пригнобленого і жорстоко експлуатованого народу, визнаючи також і особисту відповідальність за долю кріпаків, Радіщев говорить: «Звірі ненажерливі, п'явки ненаситні, що ми залишаємо селянинові? Те, чого відняти не можемо — повітря... Закон забороняє відняти у нього життя. Та тільки гвалтом. Скільки є способів відняти його у нього поступово! З одного боку майже всесилля, з другого — німці беззахисна...»².

«Звірі ненажерливі», «п'явки», «нелюди», — як називає Радіщев всесильних панів поміщиків, що свавільно чинили суд і розправу над своїми рабами і постійно породжували з свого середовища салтичих, — протистояли, підтримувані всією могутністю бюрократичного державного апарату, мільйонам безправних, зневажених людей. Боротьба між цими антагоністичними суспільними силами визначала все суспільне життя Росії і України, що входила до складу Росії. Ця боротьба в розглядуваний час, як і за всяких антагоністичних суспільних відносин, була рушійною силою історичного розвитку. Вона розхитувала кріпосницькі устої і створювала передумови для поступального розвитку суспільного життя.

¹ О. Радіщев, Подорож з Петербурга в Москву, К., 1949, стор. 167.

² Там же, стор. 137—138.

Боротьба класів у духовній сфері знаходила свій, правда ще слабкий, вираз у боротьбі ідеології дворянських революціонерів, що почала зароджуватись, проти офіційної самодержавно-кріпосницької ідеології. Слабим був вираз цієї боротьби тому, що реакційна ідеологія панувала майже неподільно, а прогресивна ідеологія, що їй протистояла, була лише в початковій стадії свого формування. Радіщев і був тією людиною, яка в своїй творчості і в суспільно-політичній діяльності найскравіше відбила прогресивну тенденцію розвитку. Його ставлення до самодержавно-кріпосницького гніту — це насамперед відображення почуттів і настроїв кріпосних мас Російської імперії.

Радіщев ясно розумів, що причиною неймовірно тяжкого становища селян є гноблення з боку поміщиків і поміщицької держави. Він бачив також, що визволення з-під цього гніту нема чого чекати від гнобителів і тому даремно звертатись до совісті кріпосників, сподіваючись визволитись від страхіть кріпосництва; поміщик не відмовиться від привілеїв, що охороняються самодержавною машиною; самою тільки мирною проповіддю не можна досягнути радикальних змін у суспільному житті. Особливих ілюзій щодо цього, на противагу, наприклад, утопічним мрійникам Англії і Франції того часу, Радіщев не створював. Для нього, навпаки, характерними були такі погляди: «...Свобода сільських жителів покривдить, як то кажуть, право власності. А всі ті, хто міг би стати поборником свободи, — великі вотчинники, і свободи належить чекати не від їхніх порад, а від самого тягару поневолення»¹. Він вірить у те, що «Брут і Телль ще раз проонуться», що царство свободи може наступити тільки внаслідок боротьби, а не через філантропію. Перетворення «тьми рабства в сяєво зорі», як про це говориться в його оді «Вольність», може відбутися тільки в результаті падіння царського трону і взагалі шляхом знищення всякого насильства паразитичного класу над трудящими. Прихильник республіканської форми правління, він передбачає неминучість падіння самодержавного деспотизму:

Усюди рать безмежна встане,
Озброїть всіх надія вмиць;
В крові мучителя-тирана
Омить себе народ спішить.
Я бачу — гострий меч палає,
Усюди смерть страшна літає
Над головою владаря.
Лякуйте, сковані народи!
Се право мстивої природи
На плаху повело царя².

В тій же оді «Вольність», даючи відповідь на питання суспільного розвитку свого часу і в значній мірі передбачаючи майбутній хід подій, Радіщев закликає пригноблені маси до революційних

¹ О. Радіщев, Подорож з Петербурга в Москву, стор. 116.

² О. М. Радіщев, Вольність, К., 1949, стор. 9.

дій. Співчуття Радіщева відкритій боротьбі проти кріпосників прозирає і в ряді інших місць «Подорожі»¹. Він розуміє також і те, що лад, оснований на привласненні купкою дармоїдів результатів праці мільйонів, є несправедливим і повинен уступити місце новому ладу, де право розпорядження матеріальними благами належить тим, хто їх виробляє. Притому Радіщев уже тоді розумів, що із знищенням паразитичного класу в надрах самого народу виникнуть керівники нових відносин у державі і суспільстві: «О, якби раби, обтяжені важкими путами, розлютившись у своєму розпачі, порозбивали залізом наші голови, голови своїх нелюдів-панів, які перешкоджають їх вольності, і «кров'ю» нашою обаприли б свої нязи! що б від того втратила держава? Скоро у їх середовищі знайшлися б великі мужі, щоб заступити вибите плем'я; але вони додержувалися б інших думок і були б позбавлені права пригнічувати»². (А буржуазні прихвосні з табору правих соціалістів більше ніж через століття, намагаючись «довести», що трудящі не можуть керувати країною без допомоги «культурного» пануючого класу, продовжували цим проповідь передсудів, які на протязі віків вбивались у голови трудящих!) Свою геніальну для того часу думку Радіщев доповнює пророчим висновком: «Не мрія це, зір проймає густу завісу часу, яка від наших очей ховає майбутнє; я дивлюся через ціле століття»³. В цьому твердженні велич Радіщева, який стояв коло початків російського революційно-визвольного руху.

Таким чином, ми бачимо, наскільки фальшивими є космополітичні твердження про те, що погляди Радіщева були плодом «запозичення» з різних філософських систем і шкіл минулого. Насправді погляди Радіщева глибоко оригінальні і самобутні, бо вони є не чим іншим, як відображенням посталих завдань прогресивного історичного розвитку Росії шляхом окасування кріпосницьких порядків. Послідовність у матеріальній основі життя суспільства є найважливішою особливістю історичного розвитку, бо історія розвитку суспільства є насамперед історія способів виробництва, історія розвитку продуктивних сил і виробничих відносин людей. Але оскільки матеріальне життя суспільства є базою для формування ідей, то останні саме в цьому і знаходять основу своєї послідовності. Ідеї мають силу і розвиваються лише остільки, оскільки зберігаються і розвиваються певні історичні умови і люди, які намагаються все придатне з духовного арсеналу минулого використати для боротьби проти існуючих порядків або для їх захисту. Так, ідейна спадщина, залишена Радіщевим, стала вихідним матеріалом, на якому розгортали свою теоретичну, науково-критичну діяльність видатні представники фаланги декабристів.

¹ О. Радіщев, Подорож з Петербурга в Москву, див., наприклад, розділ «Мідне», стор. 113—116.

² О. Радіщев, Подорож з Петербурга в Москву, стор. 130.

³ Там же.

Значення Радіщева було винятково великим у формуванні і розвитку ідеології дворянських революціонерів, у піднесенні революційного руху. Для здійснення революційних ідей Радіщева перші десятиріччя XIX ст. були більш сприятливими, ніж кінець XVIII ст. Те, що Радіщев, будучи мужнім мислителем, виразив у свій час як палке побажання, декабристи зробили спробу розгорнути, розширити і практично здійснити. Як зазначав Герцен, Радіщев дивився далеко вперед, його ідеали — це мрії самого Герцена і декабристів. «І що б він не писав, так і чуєш знайому струну, яку ми звикли чути і в перших віршах Пушкіна, і в «Думах» Рилєєва, і у власному нашому серці»¹. Радіщев — це відзначав Ленін — є національною гордістю російського народу, людиною, яка палко протестувала і боролася проти всіх мерзот кріпосницького режиму.

2

Перша чверть XIX ст. в історії Росії була позначена дальшим поширенням товарно-прошових відносин в економічному житті країни і загостренням класових суперечностей. Розвиток товарних відносин усе більше підривав натуральну основу поміщицького господарства. Зростали внутрішній і зовнішній ринки. Все більша кількість поміщицького хліба надходила у продаж, на що вказував у своїй «Записке о древней и новой России» ще М. М. Карамзін (1811 р.). Із збільшенням виробництва хліба для ринку ще більше посилювалась експлуатація кріпаків. Робилися спроби інтенсифікувати поміщицьке господарство шляхом його раціоналізації — впровадження сільськогосподарських машин, добрив, заходів агрономії та ін.

У галузі промисловості в цей період відбувалися значні зміни, які підривали кріпосницький лад. Вотчинна і посесійна мануфактура, що панувала спочатку, починала поступово витіснятися капіталістичною. Розвиток останньої почасті був зв'язаний з діяльністю окремих представників оброчного селянства. З цього середовища вийшли пізніше крупні фабриканти (Морозов, Прохоров та ін.).

Хід внутрішнього розвитку позначився і на характері зовнішнього становища Росії, яке, в свою чергу, впливало на внутрішнє життя країни, на розвиток класової боротьби. На початку XIX ст. Росія вела визвольну війну проти навали Наполеона. Війна 1812 р. пробудила до політичного життя значні маси російського народу і революціонізувала уми передових людей того часу, які хотіли бачити рідну країну процвітаючою, не залежною від іноземців і вільною від деспотизму самодержавства та ораволі поміщиків.

Політична реакція, що почалася після перемоги над Наполео-

¹ А. И. Герцен, Полное собр. соч. и писем, т. IX, 1919, стор. 270—271.

ном, — внаслідок прагнення кріпосників і абсолютистської держави закріпити пануючі феодально-кріпосницькі відносини, — ще більше загострила антикріпосницькі тенденції трудящих мас і дворянських революціонерів. Бажання спрямувати Росію по шляху прогресивного розвитку вселяло у свідомість передових людей думку про необхідність активної і планомирної боротьби проти самодержавства і кріпосництва.

Природно тому, що цей характер внутрішніх відносин викликав ряд явищ, які, в свою чергу, свідчили про дальший розклад всієї кріпосницької системи. До найважливіших з цих явищ слід віднести селянські рухи, заворушення фабричних робітників, повстання в армії і військових поселеннях, спробу шляхом змови повалити самодержавно-кріпосницький лад і здійснити програму прогресивного розвитку країни.

Селянський рух у першу чверть XIX ст. набув значної сили. Особливо стійкими, хоч вони і мали стихійний характер, були заворушення селян після вигнання Наполеона. Селяни розраховували на те, що після визволення країни від іноземного тирана вони будуть звільнені від кріпосної залежності. Як зазначав у своїй час К. Маркс, у 1812 р., коли селян закликали записуватися в ополчення, їм, хоч і неофіційно, але з мовчазної згоди Олександра I, було обіцяно звільнення як нагороду за патріотизм.

Проте оподівання селян не оправдалися. Настрої обманутого селянства можна ілюструвати такими словами учасників Вітчизняної війни 1812 р., наведеними в одному з листів декабриста О. Бестужева: «Ми проливали кров..., а нас знову примушують потіти на панщині. Ми визволили батьківщину від тирана, а нас знову тиранять пани»¹. Пригноблене селянство піднімалося на повстання. В 1815 р., за неповними офіційними даними, було 29, а в 1818 р. — 33 селянських заворушення. Протягом 1814—1825 рр. відбулося до 500 селянських виступів. Були випадки збройного опору селян каральним експедиціям. Такий характер мала, наприклад, боротьба селян у маєтку Кир'якова, в Полтавській губернії, у 1815 р. або на Дону у 1820 р.

Поряд з рухом селян у цей період спостерігається і рух посеїйних робітників, який в цілому примикає до селянських рухів, оскільки він також мав антикріпосницький характер. Особливостями цих рухів були їх стійкість, витримка, наполегливість. Такими були, наприклад, заворушення в Полтавській губернії, в Казані, на Уралі та в інших місцях країни.

До селянських рухів за своїми докерелами і характером примикають також повстання в армії і військових поселеннях. Вони викликалися надзвичайно жорстким режимом, встановленим як для солдатів, так і для військових поселенців. Найбільш показовими із заворушень в армії є заворушення, що мали місце в 1820 р. у Семеновському полку, шефом якого був сам цар.

¹ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. I, М., 1951, стор. 492.

Повстання в аракчєєвських військових поселеннях є яскравим прикладом того, який активний протест викликала у російського народу спроба в широких масштабах перенести на російський ґрунт пруссацтво. Військові поселення, основною метою яких було створення самооплатної, спрямованої проти народу і вірної «престолу» та поміщикам армії, дуже швидко стали джерелом постійних заворушень і повинні були припинити своє існування.

Всі ці явища були тим ґрунтом, який живив рух та ідеологію декабризму. Це підтверджується численними свідченнями самих декабристів і особливостями їх поглядів. Кріпосницький лад з усіма його мерзенними породженнями — в економіці, політиці, армії, ідеології — все більше зміцнював у передових представників дворянства, видатних російських патріотів, свідомість необхідності скасування цього ладу. Вся внутрішня і зовнішня політика царизму викликала енергійний протест. Це видно хоча б з листа Каховського в'язниці, в якому він писав, що монархи турбувалися лише про удержання влади, про підтримання розхитаних тронів, про знищення останньої іскри свободи та освіти; коли ж окривджені народи зажадали обіцяного, їм належного, то їх надбанням стали кайдани і в'язниці. Інший декабрист, Завалішин, у своїх записках прямо зазначав, що спонукальний мотив до діяльності декабристів і засоби, які вживалися ними для досягнення своєї мети, цілком визначались умовами російського суспільного і державного розвитку.

У формуванні ідеології дворянських революціонерів велику роль відіграли також визвольні ідеї Пушкіна і Грибоедова, які поділяли революційні настрої декабристів.

Отже, соціально-політичні умови Росії зумовлювали виникнення ідеології дворянських революціонерів, яка частково відбилась у програмних документах і діяльності організацій декабристів.

Найвидатнішим програмним документом першого, дворянського, етапу визвольного руху є «Русокая правда» Пестеля, що вимагала знищення самодержавства шляхом революційного перевороту і встановлення республіки. На відміну від «Русокой правды», конституція Північного товариства, написана Муравйовим, виходила з ідеї необхідності монархічної форми правління, обмеженої становим представництвом.

В дальшому Пестель спрямовує всі зусилля до того, щоб об'єднати Північне і Південне товариства на програмній базі Південного товариства. З цією метою він та інші члени південної організації ведуть живі переговори з представниками Північного товариства, зокрема з директорами його. Проте програмні суперечності були настільки значними, що об'єднання досягти не вдалося. Однією з умов розв'язання завдань, які стояли перед Товариством, на думку Пестеля, поряд з визнанням необхідності республіканського ладу і здійсненням повстання у Петербурзі, була єдність поглядів всіх членів Союзу, як сучасних, так і майбутніх.

У Києві Пестель вів переговори також з Польським патріотич-

ним товариством, але через незгоду членів останнього з радикальною пропрамою Пестеля, на основі якої повинна була відбутися координація військових виступів, переговори набрали затяжного характеру і не були завершені.

І в самому Південному товаристві не було повної одностайності. Розбіжності виявилися між Тульчинською управою (Пестель) і Васильківською, керівником якої був С. Муравйов-Апостол. Обидві ці управи в значній мірі діяли самостійно. Члени Васильківської управи з 1824 р. вели переговори з Північним товариством, представляючи себе Пестелю. Васильківська управа значно зміцнилася, об'єднавшись з Товариством об'єднаних слов'ян, початок існування якого був покладений у 1818 р., коли два юнкери, Андрій і Петро Борисови, в м. Решетилівці (Полтавська губ.) створили так зване Товариство першої згоди, яке було перетворене потім з конспіративних міркувань у Товариство друзів природи, що мало політичний характер. Причиною створення цього Товариства були «різні несправедливості і гноблення в імперії». Своєрідна «тактика» морального самовдосконалення, яка характеризувала спочатку членів Товариства друзів природи, скоро поступилася місцем перед новою тактикою, бо дійсність розвіювала прекраснотушні мрії.

Певний вплив на Товариство мав член Польського патріотичного товариства Люблінський, з яким зустрічалися брати Борисови.

Політичні вимоги Товариства були викладені в окремому програмному документі — «Правилах», або «Катехізисі». Основним з них було об'єднання у федерацію слов'янських народів, чому й сама організація пізніше дістала назву «Товариства об'єднаних слов'ян». Головним девізом членів Товариства було: «З мечем у руках досягну мети, нами визначеної». Конкретніше ця думка виражалася такою формулою: «Пройду тисячі смертей, тисячі перешкод, пройду і присвячу останній віддих свободі і братерському союзу благодородних слов'ян»¹. Як видно із записок одного з членів Товариства, І. Горбачевського, головною своєю метою Товариство ставило визволення всіх слов'янських народів від самодержавного деспотичного гніту, встановлення братського федеративного союзу, введення демократичного представницького правління і національної автономії, мета якої — всебічний розвиток промисловості, моральності й освіти. Рабство, станова, релігійна і всяка інша нерівність безумовно заперечувались. Свобода може бути здобута тільки кров'ю, тобто збройною боротьбою.

У другій половині 1825 р. відбулося об'єднання Товариства об'єднаних слов'ян з Південним товариством.

Наприкінці 1825 р. в зв'язку з династичною кризою таємні товариства декабристів спробували здійснити свою програму. Наслідки цієї спроби з боку Північного товариства виявилися в подіях 14 жовтня на Сенатській площі, а з боку Південного товариства,

¹ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов, т. 1, стор. 73.

точніше Васильківської управи,— у повстанні Чернігівського полку, бо Тульчинська управа на той час внаслідок зради була розпроmlена та її керівник Пестель був ув'язнений. Обидва повстання — в Петербурзі і на Україні — зазнали поразки. Спроба повалити самодержавно-кріпосницький лад у Росії закінчилася невдачею.

Основною причиною поразки декабристів є те, що вони спиралися на дуже вузьку соціальну базу. Вони хотіли здійснити переворот шляхом царевбивства силами частини офіцерського корпусу при пасивному співчутті з боку лише частини солдатської маси. «...Керівництво політичним рухом,— писав В. І. Ленін, торкаючись епохи декабристів,— належало майже виключно офіцерам, і саме дворянським офіцерам... Маса солдатів, що складалася тоді ще з кріпаків селян, трималась пасивно»¹. Про участь мас у революційному русі декабристи взагалі не ставили питання. Вони вважали, що все може вирішити добре організована змова.

Декабристи по суті ставили перед собою завдання проведення соціальної революції об'єктивно буржуазного характеру, але при допомозі простого усунення урядової верхівки на чолі з царською сім'єю. Інакше кажучи, цілі і завдання були надто широкими, а засоби і можливості виконання їх — дуже вузькими і обмеженими: переворот гадали здійснити за участю порівняно невеликої кучки змовників.

Історія свідчить, що жодна з буржуазних революцій в Європі не відбулася раніше, ніж виникли певні соціально-економічні і політичні умови її здійснення, раніше, ніж більшість історично передового класу не пройнялася свідомістю необхідності рішучої боротьби з старим ладом. Наприклад, у Франції в кінці XVIII ст. крупна промислова буржуазія вже виступила на історичну арену як самостійний клас. Вона очолила боротьбу всього «третього стану» проти феодальної аристократії і всіх породжень феодалізму взагалі. Успіх був забезпечений тому, що свої інтереси вона висувала як загальнонародні, тому, що феодалізм остаточно дискредитував себе і породив загальнонаціональну кризу.

У своїй видатній праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» Й. В. Сталін указував: «В епоху буржуазної революції, наприклад, у Франції буржуазія використала проти феодалізму відомий закон про обов'язкову відповідність виробничих відносин характерові продуктивних сил, повалила феодальні виробничі відносини, створила нові, буржуазні виробничі відносини і привела ці виробничі відносини у відповідність з характером продуктивних сил, що виростили в надрах феодального ладу»².

У Росії головною рушійною силою буржуазно-демократичної революції був пролетаріат (буржуазія тут виступала як сила

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 226.

² Й. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, К., 1952. стор. 47—48.

контрреволюційна). Революція перемогла тому, що пролетаріат нашої країни виступив разом з селянством.

Отже, і в першому і в другому випадках революція мала порівняно широку соціальну базу.

Чи мала всі ці умови Росія періоду декабристського руху? Заперечна відповідь випливає вже з того, що декабристи були лише незначною частиною, правда передовою і революційно настроєною, проте ж тільки частиною класу, який у цілому сам підлягав усуненню і являв собою опору самодержавно-кріпосницьких порядків. Необхідно також мати на увазі, що в першій чверті XIX ст. в Росії ще не було такої суспільної сили, яка могла б очолити боротьбу проти самодержавства. Купецтво в кращому разі виражало лише дуже слабкий протест, як це мало місце, наприклад, в короткий період фрітредерської політики уряду (період діяння митних тарифів 1816—1819 рр.). Взагалі ж воно слухняно плелось за економічною, а також загальною внутрішньою і зовнішньою урядовою політикою, яка цілком задовольняла його. Тому про підтримку декабристів з боку купецтва не могло бути й мови. Щодо армії, то цілком поклястися на неї декабристи не мали наміру, залучаючи її тільки для пасивної підтримки перевороту, який вони готували. Тим більше це стосується народу, від якого вони були страшенно далекими. Тимчасом боротьбу проти поміщиків і «незаконного» царя народні маси підтримали б беззавітно в ім'я звільнення від кріпосницького ярма і бюрократичної державної машини. Ніякі жертви на цьому шляху не опинили б пригноблені маси. Про це з усією очевидністю свідчить ряд фактів, які мали місце в період повстання на Сенатській площі, в тому числі відкритий напад будівельників Ісакійївського собору на царський почет, співчуття селян солдатам повсталого Чернігівського полку. Проте, як зазначав Ленін, декабристи не тільки не вели революційної роботи в народі, але й не хотіли скористатися його реальною допомогою, яка пропонувалась їм у найкритичніший момент. Отже, як ідеологія, декабризм, незалежно від усієї його революційності, не міг привести до перемоги; він є зразком вчення, яке не стає надбанням мільйонів, а обмежується рамками невеликого кола осіб.

Проте, незважаючи на невдалий кінець декабристського руху і його помилки, значення руху та ідеології декабристів лишається величезним. Дана праця торкається питання про значення декабризму, як революційного руху та ідеології дворянських революціонерів, для наступного розгортання революційної боротьби і розвитку визвольних ідей.

Значення ідеології дворянських революціонерів полягає в тому, що вона є зв'язуючою ланкою між першим ступенем дворянського етапу визвольного руху, виразником якого був Радіщев, і третім, заключним, ступенем, що характеризувався застосуванням засобів ідеологічного впливу (пропаганда за допомогою нелегального друкованого органу) для пробудження активного революційного протесту серед широких селянських мас. Декабристи пішли далі Раді-

щева в тому, що вони зробили практичну спробу здійснити свою революційну програму та ідеологію. Але жодною мірою не намагаючись звертатися до народу, вони лише передували своїми ідеями Герцену, Огарьову та ін.

Ідеї декабристів, таким чином, не пропали марно, вони зберегли всю свою силу, тому що на порядку денному історичного розвитку народів Росії залишалось завдання знищення феодально-кріпосницьких відносин.

Особливе значення декабристів полягає в їх впливі на Герцена, Огарьова та інших революційних діячів. У статті «Пам'яті Герцена» Ленін писав, що найвидатнішими представниками першого, дворянського, етапу визвольного руху є декабристи і Герцен. «Стратку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула. Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію»¹.

Ленін відзначав також, що повстання декабристів не тільки розбудило Герцена, а й «очистило» його від тих ліберально-поміщицьких ілюзій, які були йому властиві, бо він належав до дворянського середовища, і які були характерні для декабристів до їх збройного виступу в Петербурзі та на Україні. Саме в цьому треба вбачати *послідовність* ідей декабристів і Герцена, яка очевидно є не зовнішньою, а найглибшою і безпосередньою.

Проте Герцен виріс не тільки на політичних ідей декабристів і на базі самостійного активного узагальнення досвіду попереднього, головним чином російського, визвольного руху; разом з тим він увібрав і кращі матеріалістичні традиції в галузі світогляду, що взяли свій початок ще з часів Ломоносова та продовжувались Радіщевим і декабристами. Зокрема, обізнаність з філософськими поглядами останніх приводить нас до думки, що боротьба за революційне перетворення суспільно-політичного життя Росії, отже прогресивні погляди на історичні явища, зумовили в цілому і матеріалістичний характер їх поглядів на природу, хоч у розумінні історії суспільства декабристи, як і Герцен, Белінський, Добролюбов, Чернишевський, лишались ідеалістами. Формування світогляду Герцена відбувалось головним чином під благодійним впливом російських матеріалістичних традицій, найповніше представлених до Герцена Ломоносовим, Радіщевим і декабристами (Пестель, Крюков, Якушкін та ін.). Саме цим значною мірою пояснюється те, що, як писав Ленін, Герцен «зумів піднятися на таку височину, що став в рівень з найвидатнішими мислителями свого часу... дуже близько підійшов до діалектичного матеріалізму і зупинився перед — історичним матеріалізмом»².

У світогляді і практичній діяльності Герцена відбилися суперечності російського суспільного життя.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 13.

² Там же, стор 8—9

Напівдворянське походження і суто дворянське виховання при ранній обізнаності з фактами дикої поміщицької сваволі, величезне враження від неймовірно жорстокої розправи з декабристами і захоплення їх визвольними ідеями і революційними діями — все це дуже рано викликало революційні настрої у Герцена і разом з тим зумовило його певні вагання між буржуазно-дворянським лібералізмом і революційним демократизмом, хоч при всіх сумнівах демократичні погляди завжди брали у нього верх. Неможливість продовжувати боротьбу в Росії в умовах поліцейських переслідувань викликала необхідність еміграції. За кордоном, головним чином у Франції та Італії, Герцен взяв безпосередню участь у революційному русі, сподіваючись на перемогу трудящих над буржуазією. Проте революційні події, які розгорнулись у 1848 р., показали, що розраховувати на швидке визволення народу від гніту експлуататорів тоді ще не доводилось.

Поразка революції 1848 р. породила духовну кризу Герцена. Ілюзії, з якими він у 1847 р. вийшов за кордон, розвіялись, як дим, під час червневих подій у Франції, коли буржуазія, смертельно налякана самостійним виступом пролетарських мас, уклала з відкритою реакцією кривавий союз проти робітничого класу, коли почався шалений розгул Кавеньяка. «Духовний крах Герцена, його глибокий скептицизм і песимізм після 1848-го року, — писав В. І. Ленін в статті «Пам'яті Герцена», — був крахом *буржуазних ілюзій* в соціалізмі. Духовна драма Герцена була наслідком і відбитком тієї всевітньоісторичної епохи, коли революційність буржуазної демократії *вже* умирала (в Європі), а революційність соціалістичного пролетаріату *ще не* дозріла»¹. Розчарувавшись у можливості перемоги соціалістичних ідей у Західній Європі, інакше кажучи, не зрозумівши буржуазно-демократичної суті руху 1848 р. і всіх форм домарковського соціалізму, Герцен став розвивати ідеї «російського», або «селянського соціалізму», який, незважаючи на благі суб'єктивні побажання його автора, був не чим іншим, як прекраснодушною фразою, що об'єктивно виражала революційну сторону дрібнобуржуазної, селянської демократії в Росії.

Крім зазначеного, духовна криза, яку пережив Герцен у кінці 40-х років, пояснюється також відсутністю в країні революційної сили, готової до виступу проти самодержавства. Герцен, який належав до поміщицького, панського середовища, «не бачив революційного народу і не міг вірити в нього»².

В дальшому Герцен перейшов на позиції революційного демократа, він «перший підніс великий прапор боротьби, звернувшись до мас з *вільним російським словом*»³. Це зв'язано з еволюцією соціально-економічного життя Росії, а саме: з дальшим поглибленням кризи кріпоництва, з посиленням бюрократичного гніту, із зростанням злиднів і безправ'я народних мас, з дальшим заго-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 118, стор. 9.

² Там же, стор. 11.

³ Там же, стор. 14.

стренням селянського руху. В статті «Пам'яті Герцена» Ленін відзначав: «Не вина Герцена, а біда його, що він не міг бачити революційного народу в самій Росії в 40-х роках. Коли він побачив його в 60-х — він безбоязно став на сторону революційної демократії проти лібералізму. Він боровся за перемогу народу над царизмом, а не за угоду ліберальної буржуазії з поміщицьким царем. Він підніс прапор революції»¹. В цій же статті Ленін зазначав, що в Герцені демократ все ж брав гору над лібералом², що він повернувся не в бік лібералізму, а в бік I Інтернаціоналу, на чолі якого стояли Маркс і Енгельс. «Шануючи Герцена, — писав Ленін, — пролетаріат вчиться на його прикладі великого значення революційної теорії...»³.

3

Після поразки декабристів визвольні ідеї дворянсько-буржуазного характеру все більше і більше поступалися місцем перед ідеями революційно-демократичними. На зміну першому (поколінню революціонерів (дворянських) прийшло наступне покоління, де були представники різних соціальних прошарків: дрібнопомісних дворян, дрібного духовенства, селянства, чиновництва та ін. Це пояснюється характером тих соціально-економічних зрушень, які відбулися за другу чверть XIX ст. Криза кріпосництва, перші симптоми якої з'явилися ще у другій половині XVIII ст., а серйозні прояви — в епоху декабристів, тепер значно загострилась, бо вторгнення товарних відносин у натуральне господарство набуло вже дуже широкого характеру. Загострення кризи відчувалось у найрізноманітніших формах — у посиленні соціального і політичного гніту, в розшаруванні села, у зростанні селянського руху та ін.

Однією з очевидних ознак загострення кризи кріпосництва були заходи, вжиті царським урядом в мету ослаблення причин зростання революційного руху. Такими заходами були, по-перше, реформи графа П. Д. Кисельова, що торкалися становища державних селян, і, по-друге, введення інвентарних правил у західних губерніях. Проте обидва ці заходи не тільки не знищили, але навіть і не підірвали причин зростання антикріпосницького руху, бо вживались вони в межах існуючих кріпосницьких відносин і не зачіпали основ кріпосництва.

Час після поразки декабристів є в історії Росії часом панування чорної реакції, коли російське самодержавство на міжнародній арені виступало як жандарм Європи, придушуючи революційно-визвольні рухи (польське повстання 1830 р. і угорська революція 1848—1849 рр.), а всередині країни жорстоко викорінювало «крамолу», всіляко винищуючи цвіт російської інтелігенції (Пушкін, Лермонтов, Белінський, Шевченко та ін.). Це був також час панування най-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 13.

² Там же, стор. 11.

³ Там же, стор. 14.

чорнішої реакції в галузі ідеології, час уварових і бенкендорфів, погодіних і шевирьових. Царське самодержавство почувало себе неспокоїно серед хвилюючого селянського океану і зростаючих революційних настроїв, будучи наляканим до того ж можливістю перенесення в Росію революційної пожежі, що опалахнула на Заході. Звідси така гарячкова діяльність поліції, корпусу жандармів і занепокоєння ідеологів дворянської реакції за долю самодержавства та поміщицького класу.

Страх офіційної Росії і дворянства перед привидом революції дуже рельєфно виразив відвертий апологет самодержавства М. П. Погодін. В одній з своїх промов, виголошених перед «благородними» зборами, Погодін доводив, що для самодержавної держави значно більшу небезпеку становлять Разін і Пугачов, ніж Мірабо, Ледрю-Роллен, Мацціні та інші вожді західноєвропейського буржуазно-революційного руху. Саме можливості нової селянської революції найбільше боялися стовпи самодержавно-поміщицького ладу. Погодін прямо закликав звернути головну увагу на «проломи у Східній стіні», а не «возитися коло Західної», бо «Східна стіна... валиться і загрожує падінням, тоді як Західна майже цілком тверда»¹.

Цей неприхований страх перед «Східною стіною» — кращий доказ помилковості того погляду, згідно з яким внутрішня політика самодержавного уряду обумовлювалась «барометричним» тиском революційно-визвольного руху на Заході. Революційні події на Заході лише загострювали страх уряду, дворянства та його ідеологів, але причиною, що визначила цей страх, було зростання внутрішнього визвольного руху. Проте, незважаючи на шалений розгул політичної та ідеологічної реакції, визвольний рух і революційно-визвольні ідеї зростали. Якщо крива дворянського руху після 1825 р. поступово знижувалась, то в той же час, завдяки зміні історичних умов, почала зароджуватися зовсім нова, революційно-демократична ідеологія, яка вступила у непримиренну боротьбу з ідеологією офіційно-самодержавною, слов'янофільською, буржуазно-ліберальною і т. п. Виникнення революційно-демократичної ідеології відноситься до 40-х років XIX ст.

Весь тяжкий шлях шукань правильної революційної теорії, який пройшов Белінський: університетський період («Дмитрій Калінін»), короткочасне *теоретичне* «примирення» з «мерзенною дійсністю» і, нарешті, палка проповідь матеріалізму, атеїзму та революційної розправи над катами російського народу — є шляхом зародження нової ідеології.

Те, що характеризувало Росію в цілому, властивим було також і для України. З Белінського починається нова епоха загальноросійського і українського визвольного руху, з нього починається витіснення дворян різночинцями в революційно-визвольному русі. Белінський є попередником повного витіснення дворянських рево-

¹ Н. Барсуков, Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. XIII, СПб., 1899, стор 165—166.

люціонерів з визвольного руху ще в кріпосницьку епоху, бо він почав овою революційну діяльність у період, коли дворянські революціонери — декабристи — були розпроменені, а революціонери з інших соціальних верств — різночинці — ще тільки виступали на політичну арену. Сприймавши все краще з програми і діяльності дворянських революціонерів, Белінський разом з тим не закривав очей на малоефективність змовницької тактики декабристів, на нехтування з їх боку революційною боротьбою народних мас. Схилившись перед героїчними ділами декабристів, він у той же час розумів неможливість досягнення високої мети тими засобами, які застосовувалися ними.

У своїх планах революційного перетворення соціальної дійсності Росії Белінський спирався на боротьбу пригнобленого селянства проти дармоїдів-поміщиків та їх політичної опори — бюрократичної машини. Селянство було прихильником революційно-демократичних перетворень. Вся революційно-критична енергія, весь пафос заперечення існуючого ладу з боку революційного демократа Белінського цілком пояснюється настроями придушеного, «замордованого», за виразом Шевченка, кріпосного народу.

Ленін, борючись проти ліберально-віхівської фальсифікації джерел революційних поглядів Белінського, зазначав, що лист його до Гоголя є прямим відображенням настроїв кріпосного селянства. Те ж саме слід сказати і про Шевченка. Настрої кріпосного селянства Росії, в тому числі й України, зводилися до протесту проти самодержавно-кріпосницького гніту, до боротьби проти нього. *Ідейним виразом цього протесту та боротьби і є революційно-демократичні погляди Белінського, а слідом за ним і Шевченка.*

Белінський ідейно обгрунтовував революційно-демократичний рух, який зароджувався. А оскільки цей рух закономірно прийшов на зміну дворянсько-визвольному рухові і найбільше відповідав найближчим завданням історичного розвитку народів, остільки Белінський, як його виразник, був разом з тим провісником прийдешньої долі російського народу, як і всіх інших народів царської Росії. Відоме передбачення Белінського, що виражало благородну заздрість щасливим потомкам, яким судилося побачити, як Росія в 1940 р. стоїть на чолі усього цивілізованого світу і приймає благоговійну данину пошани від усього освіченого людства, — виявилось воістину пророчим. У нашій країні здійснилось і інше пророче передбачення Белінського: «Не буде багатих, не буде бідних, ні царів, ні підданих, але будуть брати, будуть люди»¹.

Ідучи шляхом боротьби і страждань, Белінський почав шукання тієї теорії, яка, за виразом Леніна, ціною нечуваних мук і жертв через півстоліття була, нарешті, знайдена в марксизмі та, розвинена Леніним і Сталінінм далі стосовно до нових історичних умов, перетворилася в могутню матеріальну силу, що забезпечила знищення поміщицько-буржуазного ладу і побудову соціалізму в нашій країні.

¹ В. Г. Белінський, Письма, т. III, стор. 268.

Белінського запалювала на боротьбу незламна віра в народ, в його велику історичну долю. Все, що було кращого, передового в російському суспільстві — його революційна енергія і передова свідомість, — знайшло своє найбільш повне і глибоке втілення в Белінському, який на овоєму шляху служіння народові зустрів потоки злочи, брехні і наклепів, що йшли з табору апологетів самодержавства (Погодін, Шевирьов, Булгарін та ін.), реакційних слов'янофілів і ліберальних «західників», філософствуючих мракобісів і буржуазних націоналістів. Певну цінність буржуазно-ліберальній фальсифікації суспільних поглядів Белінського віддав також Плеханов, який пояснював характер філософських і політичних поглядів Белінського впливом західноєвропейської філософської і суспільно-політичної думки.

Таким чином, основою і живильним джерелом революційно-демократичного світогляду, як і всієї творчості Белінського, є жива історична дійсність. З потреби дати відповідь на справжньо національні (історично прогресивні) завдання розвитку Росії, з прагнення знайти шляхи для здійснення кращих сподівань пригнобленого і безправного народу і народилася революційно-демократична ідеологія. Белінський шукав таку теорію, за допомогою якої можна було б перетворити кріпосницьку дійсність.

Завдання, яке стояло перед Белінським, надзвичайно ускладнювалось внаслідок, по-перше, відсутності второваних шляхів діяння і боротьби (досвід декабристів показав неспроможність змозницької тактики, що нехтує активністю народу), по-друге, — відсутності правильної революційної теорії, на яку можна було б спертися, і, по-третє, — відсутності революційної ситуації. Вся трагедія Белінського полягала в тому, що він, маючи пристрасне бажання вивести Росію на вільний шлях найбільш прогресивного історичного розвитку, опочатку не бачив (та й важко було в тих умовах це бачити) такої суспільної сили, яка могла б повалити існуючий лад і замість нього встановити новий лад, відповідний назрілим потребам історичного розвитку; а пригноблений народ виражав тоді свій протест поки лише у формі одиничних, стихійних, зовсім розрізнених і нерішучих виступів.

Короткочасне, суто *теоретичне* примирення Белінського з «мерзеною расейською дійсністю» було тільки мимущою ланкою в ланцюгу його привалих і тяжких шукань істини. Це підтверджує і сам Белінський в листі до В. П. Боткіна (від 10—11 грудня 1840 р.): «Прокинувся я — і страшно згадати мені про мій сон... насильне примирення з мерзеною расейською дійсністю...»¹. Слово «насильне» в даному контексті не може означати щось інше, крім бажання Белінського підкреслити неприродність, з погляду його життєвих принципів, виправдання якої брехні, духовного гноблення і політичного деспотизму.

Зайнявши тверду позицію революційного демократа, Белінський

¹ В. Г. Белінський, Вибрані філос. твори, т. I, стор. 471.

всю силу ового величезного таланту, весь революційний пафос підпорядкував справі визволення народу. Вихідним моментом його революційно-демократичної програми є переконання у непримиренному характері суперечностей між кріпосниками та царською бюрократією, з одного боку, і пригнобленим селянством — з другого, і віра в можливість розв'язання цих суперечностей тільки насильственным шляхом.

У шуканнях нових форм суспільно-політичного життя Белінський через рішуче заперечення феодально-кріпосницької системи і капіталістичних порядків приходив до висновку про необхідність переходу Росії на шлях соціалізму. «Ідея соціалізму, — пише він до В. П. Боткіна, — ... стала для мене ідеєю ідей, буттям буття, питанням питань, альфою і омегою віри і знання»¹.

Звичайно, в оуачах для Белінського умово про науковий, пролетарський соціалізм не могло бути й мови хоча б через те, що в Росії ще не існувало пролетаріату як великої самостійної суспільної сили, що була б творцем соціалістичного суспільства. Проте, на відміну від західноєвропейських утопічних соціалістів, які проповідували ідею мирного переходу до соціалізму шляхом переконання і пропаганди, Белінський був прихильником революційних дій мас. Тільки на цьому шляху, вважав він, можна побудувати справедливий соціальний лад. «Я починаю любити людство по-маратівському: щоб зробити щасливою найменшу частину його, я, здається, вогнем і мечем винищив би решту»². Попередньою умовою революційно-демократичних перетворень, за Белінським, повинна бути перемога сил прогресу над силами реакції і застою у відкритій політичній боротьбі.

Позиція революційного демократа найрішучіше відрізняє Белінського від слов'янофілів і «західників», які ворогували між собою в суто теоретичних сферах і з несуттєвих питань, проте змикалися в одному і суттєвому — в ненависті до народної революції, до революційно-визвольної боротьби, в намаганні увіковічити соціальний і політичний гніт. Белінський не бачив особливої різниці також між слов'янофільством і самодержавно-кріпосницькою ідеологією. Він розумів, що хвалебні гімни слов'янофільських ідеологів на честь усього «одвічно національного» — курної хати, домотканних каптанів, смиренності і покірливості — мали своїм прямим призначенням виправдати і увіковічити рабське існування російського селянина, його смирення перед гнітом і тяжкістю життя, його покору своїм владикам — поміщикам; виправдати овалю експлуататорів і гніт самодержавства.

«Ім, цим людям, — писав Белінський, маючи на увазі слов'янофілів, — хотілось би запевнити і себе й інших, що застій кращий ніж рух, старе завжди краще від нового, і життя заднім числом є справжнє, дійсне життя, сповнене щастя і моральності. Вони погоджуються, хоч і з болем у серці, що світ завжди змінювався і

¹ В. Г. Белінський, Вибрані філос. твори, т. 1, стор. 489.

² Там же, стор. 486.

ніколи не стояв довго на точці морального замерзання; та саме в цьому вони і бачать причину всіх зол на світі»¹.

Відбиваючи настрої селянства і намагаючись дати відповіді на потреби справді прогресивного історичного розвитку свого народу, Белінський не міг бути в одному таборі із «західниками», які обстоювали сліпе наслідування всього європейського тільки тому, що воно не російське. Якщо так звані «західники» спрямовували свої зусилля на утвердження *капіталістичної* «цивілізації», орієнтуючись при цьому на ідеологію і культуру пануючого буржуазного класу, то революційний демократ Белінський, викривляючи експлуататорську сутність капіталістичних порядків і бачачи в капіталізмі лише ступінь у прогресивному розвитку людства, допускав можливість і необхідність використання досвіду революційно-визвольної боротьби і кращих здобутків європейської культури з тим, щоб розвивати далі *свій* визвольний рух і *свою* національну культуру.

Яскравим виразом глибокої відміни позиції Белінського від позиції буржуазних лібералів є розкриття Белінським непримирених суперечностей капіталізму і його критика суті буржуазних відносин. «Горе державі, яка в руках капіталістів, це люди без патріотизму, без усякої високості в почуттях. Для них війна або мир значать тільки підвищення або занепад фондів — далі цього вони нічого не бачать»², — писав Белінський, викривляючи мерзенну пружину, що приводить у рух паразитичний клас у погоні за прибутками. Белінський геніально передбачав, що панування капіталу і буржуазії, яка втілює його, буде останнім злом на шляхах історичного розвитку суспільства. Справжня свобода, щастя настануть тільки після скасування народною революцією пануючих порядків, як феодальних, так і буржуазних. Все повинно бути підпорядковано завданню розкріпачення народу від будь-яких оков — патріархальних, феодальних або капіталістичних, — причому основною, самодіючою силою визвольного процесу повинен бути народ. У цьому твердженні — велич Белінського як мислителя і революційного діяча, бо одним з основних пороків всієї домарксівської соціології було нехтування народними масами як рушієм суспільного прогресу.

Глибоко чужими, ненависними Белінському були також націоналізм і шовінізм ідеологів самодержавства та слов'янофілів і космополітизм «західників». Якщо ідеологи самодержавства і слов'янофіли стояли на сторожі самодержавно-поміщицького ладу з усіма його істотними атрибутами — шовінізмом, посиленням національного гніту та ін., то так звані «західники», раболіпствуючи перед капіталом, зайнялись космополітичною проповіддю сліпого схилення перед буржуазним Заходом, ігнорували національну культуру і принижували національну гідність російських людей. Все це не могло не викликати різко негативної критики з боку революційного демократа Белінського, бо і слов'янофіліство і «західництво» відводили в бік від тієї мети, яку ставив собі Белінський, —

¹ В. Г. Белінський, Вибрані філос. твори, т. III, стор. 345.

² Там же, стор. 454.

боротьбою пригноблених проти тнобителів у межах даної національності досягнути максимуму результатів і на цьому шляху йти до розвитку загальнолюдської культури та братерських взаємовідносин.

Так само як і світогляд Белінського, погляди Т. Г. Шевченка формувались і розвивались під впливом умов історичної дійсності, під прямим впливом революційної боротьби проти мерзенних порядків царювання «неудобозабываемого Тормоза» (Миколи I), проти ладу, за якого звичайним було явище, відображене в усній народній творчості так:

Було в мене, пане-брате,
Жито, та й зелене,
Наїхали вражі папи
Забрали у мене.

Як і Белінський, Шевченко був одним з найвидатніших творців демократичної культури, що протистояла культурі пануючих експлуататорських класів.

Повернувшись з своєї подорожі по Україні, Шевченко в листі до Реліної (1843 р.) розповів про враження, яке справили на нього спостереження над життям народу і кріпосними порядками взагалі: «Я застонал, как в кольцах удава...». А на допиті у III Відділі він показав, що під час свого відвідання України побачив влидні, жакливе пригноблення селян поміщиками, посесорами та економами-шляхтичами, причому все це робилося ім'ям государя та уряду¹.

У своєму автобіографічному листі до редактора «Народного чтения» Шевченко зазначає, що перший деспот, на якого він натрапив у своєму житті, викликав у нього «на всю жизнь глубокое отвращение и презрение ко всякому насильно одного человека над другим»².

Спільна боротьба українського і російського народів, а також загальноросійський прогресивний рух, безпосереднім свідком і учасником якого Шевченко став з переїздом до Петербурга, та передова суспільно-політична думка Росії мали могутній і визначальний вплив на весь характер революційних настроїв і поглядів поета.

Джерелом усієї художньої творчості і революційної боротьби Шевченка була ненависть до кріпосного ладу, прагнення забезпечити трудящим щасливе життя шляхом знищення кріпосницьких порядків і царизму. Устами одного з своїх героїв (повість «Варнак») Шевченко виражає своєю невгасимою ненависть до кріпосництва: «Тут я впервые услышал слово крепостной. Горькое! проклятое слово! И день тот проклят, в который я его услышал в первый раз!»

Велике значення у формуванні поглядів Шевченка мали вільні традиції російської літератури, критики і публіцистики (поезія Пушкіна, декабристів, Лермонтова, твори Гоголя, Салтиков-

¹ «Былое», СПб, 1906, № 8, стор. 9.

² Тарас Шевченко, Повне збір. творів в десяти томах, т. V, К., 1951, стор. 225.

Щедрина, Белінського та ін.). Особливого значення для Шевченка набуває літературно-критична і публіцистична діяльність Герцена і Белінського. Друковані органи, на сторінках яких з'явилися гнів-но-бичуючі статті Белінського, були вічовим дзвonom, на заклик якого сходилося все краще в тодішньому суспільстві. Величезна вражаюча сила слова Белінського полегшувала Шевченкові шу-кання шляхів боротьби з усяким соціальним злом, з уояким насил-лям і сваволею. Цьому у великій мірі сприяла також особиста зу-стріч Шевченка з Белінським, яка відбулася в петербурзький період життя Шевченка (40-і роки).

Визвольні традиції українського народу, боротьба його за ви-зволєння від національного і соціального гніту дали поетові мате-ріал для виразу глибокої ненависті революціонера-демократа до ворогів і поневоловачів українського народу в його історичному минулому і в сучасному — польської шляхти, місцевих поміщиків і багатіїв.

В одній своїй ранній п'єсі, написаній російською мовою, устами героя Шевченко говорить, що

.. Наливайка дух великий
Воскреснет снова средь мечей,
И тьмы страдальческих теней
Наши неистовые клики
В степях разбудят.

(«Никита Гайдай»)

І тут же він твердить, що боротьба уярмленого народу нарешті приведе до жорстокої розправи над «надменними магнатами», палати яких «травою дикої порастут...».

У першому виданні «Кобзаря (1840 р.) Шевченко малює яскра-ву картину тяжкого життя українського народу під гнітом самодер-жавства і кріпосництва та утврдує думку про неминучість пере-моги пригноблених над овоїми поневоловачами.

Будучи прямою відповіддю на потреби розвитку українського народу і виразом його кращих прагнень, творчість Шевченка кінця 30—40-х років, як і протягом всього життєвого шляху поета, своїм вістрям була спрямована проти кріпосництва і самодержавства — основних перешкод до прогресивного історичного розвитку України. Не дивно, що «Гайдамаки» були зустрінуті шаленою злобою з боку тих, хто тільки на словах обстоював «прогрес» (Куліш, Скальков-ський та ін.).

Так, прочитавши поему «Гайдамаки», П. Куліш, бажаючи спря-мувати Шевченка по ліберальному шляху і витравити з його твор-чості революційно-демократичний дух, радить йому «відмовитися від багатьох знайомств або, краще сказати, від проведення часу з людьми нібито освіченими»¹, розуміючи під останніми людей революційно настроєних.

Революційним кредо Шевченка було повстання пригнобленого

¹ «Киевская старина», №900, № 9, стор. 309.

народу, збройна розправа над поневолювачами, знищення всіх кайданів рабства.

Таким чином, ми бачимо, що 30—40-і роки XIX ст. були знаменними в історії російського та українського народів. У наступні після поразки декабристського руху роки продовжували зростати такі зміни в соціально-економічному житті, які підточували існуючу систему і породжували умови для майбутньої ліквідації експлуаторського ладу.

Революційно-демократичні погляди Белінського найбільш глибоко і повно відбивали нагріті потреби прогресивно-історичного розвитку Росії.

Прагнення найтісніше ув'язати теоретичні положення з практично-революційною діяльністю має глибоко відмінене Белінського і Шевченка як від буржуазних і дрібнобуржуазних мислителів Заходу, так і від усіх лжедрузів народу з ліберально-буржуазного табору.

4

В історії розвитку визвольного руху і визвольних ідей в Росії, в тому числі й на Україні, важливе місце займають гурток петрашевців (1845—1849 рр.) і Кирило-Мефодіївське товариство (1846—1847 рр.). Існування їх відноситься приблизно до одного періоду, хоч виникли вони незалежно один від одного.

Незважаючи на наявність своєї особливої мети у кожного з цих об'єднань, ідейно вони були близькими. Це пояснюється опільністю соціально-економічних умов Росії і України, яка входила до її складу. Спільні потреби прогресивно-історичного розвитку неминуче породжували також спільні ідейні вирази цих потреб, незважаючи на ряд відмінностей, обумовлених особливостями розвитку російського і українського народів.

Члени революційного соціалістичного гуртка (петрашевці), які гуртувалися навколо М. В. Буташевича-Петрашевського, своєю найближчою і основною метою ставили знищення кріпосництва і його породжень.

Ліквідація кріпосного права, звільнення селян із землею, знищення самодержавства, встановлення республіканського ладу і, в кінцевому підсумку, введення соціалістичних асоціацій, — такими були найбільш загальні і *крайні* погляди петрашевців (єдності в поглядах у членів гуртка не було). При цьому слід застерегти, що як великі російські революційні демократи, особливо Чернишевський і Добролюбов, так і Т. Г. Шевченко, що боровся разом з ними, ідейно піднялися вище петрашевців, а практично пішли також далі, ніж навіть найбільш революційно настроєні члени гуртка Петрашевського, бо революційні демократи значно ближче підійшли до народу, зуміли до деякої міри зв'язатися з ним. Це неодноразово визнавали й самі петрашевці.

Всередині гуртка петрашевців було кілька різних течій, *крайні* з яких гесь час були в стані гострої боротьби.

У своїх свідченнях один з учасників гуртка Д. Д. Ахшарумов заявив, що на вечорах у Петрашевського розглядалися переважно «питання сучасного становища і про уряд». Метою товариства було «допомогтися загальним становищем оволоди книгодрукування і відкритого судочинства, а остаточною метою було введення в Росії соціального (тобто соціалістичного). — *І. Г.*) життя»¹.

Дехто з членів гуртка вважав, що проходження Росії через капіталістичну стадію розвитку є неминучим злом, яке передуватиме переходу країни на шлях соціалізму. Це відбилося в конкретних пунктах їх програми — про необхідність звільнення селян з землею, введення нового судочинства (суд присяжних, гласність суду), скасування цензури, свободу слова, зборів, друку та ін.

Петрашевці вважали, що стихійний вибух масового революційного руху селян є неминучим. М. В. Петрашевський мріяв про революцію в Росії, вважаючи її цілком можливою після широкої і тривалої пропаганди. Деякі інші петрашевці (Спешнев, Момбеллі, Головинський) також були прихильниками селянського повстання як засобу розв'язання завдань, що стояли перед країною. У спеціальній доповіді, прочитаній на одній з чергових «п'ятниць», член гуртка Тимковський заявив, що всі зусилля справжніх поборників прогресу повинні бути спрямовані на прискорення повстання широких народних мас. З цією заявою цілком солідаризувався Спешнев, який прожив ряд років за кордоном. Він читав книгу Маркса проти Прудона («Злиденність філософії») і вважав себе комуністом (насправді він поділяв погляди дрібнобуржуазного соціалізму). У бесідах з одним із членів гуртка, який поділяв основні його погляди (Чорносвитовим), Спешнев говорив про необхідність створення таємної організації і заснування центрального комітету для керівництва революційною пропагандою і селянським повстанням. За створення таємного російського товариства був і Момбеллі.

У мирний шлях розвитку Росії М. О. Спешнев не вірив. В одному з своїх записів він зазначав: «Оскільки нам залишилось саме усне слово, то я і маю намір користуватися ним без усякого сорому і совісті, без усякої ганьби для поширення соціалізму, атеїзму, тероризму (тобто ідей революційної боротьби. — *І. Г.*), всього, всього хорошого на світі. І вам раджу те ж саме»².

Прихильниками створення таємної революційної організації були також офіцери Момбеллі і Чорносвитов. Останній пропонував перетворити у вихідний пункт масового революційного руху боротьбу посесійних робітників (власне, кріпосних селян, прикріплених до заводів) Сибіру та Уралу і вимагав перейти від розмов до дії.

Представники правого крила петрашевців (С. Ф. Дуров, Ф. М. Достоевський та ін.), на відміну від виразників демократичних тенденцій, були пройняті релігійно-містичними і фаталістич-

¹ В. И. Семевский, М. В. Буташевич-Петрашевский и петрашевцы. ч. I. М., 1922, стор. 166.

² Там же, стор. 194.

ними ідеями. Вони вірили в особливий шлях минулого і майбутнього історичного життя Росії і проповідували свєрідний християнський соціалізм. Це, між іншим, значною мірою пояснює реакційну, релігійно-містичну суть головних творів Достоевського пізнішого часу. Справа, звичайно, не в особливих обставинах його біографії, як про це часто зазначали, а в його реакційних переконаннях, що склалися під впливом певних умов.

Діяльність гуртка Петрашевського свідчить, по-перше, про дальше загострення кризи кріпосництва, про зростання селянського руху і появу нових соціальних прошарків (різночинна інтелігенція), зв'язаних з еволюцією економічних відносин.

Доля представників лівого крила петрашевців до певної міри нагадує долю Белінського. Белінський почав овій ідейний розвиток з протесту проти пануючих суспільних порядків і з шукань справжньої революційної теорії, опираючись для цього на досягнення своїх попередників, і дійшов до визнання необхідності народної революції. Так само і представники лівого крила петрашевців, зазнавши певного впливу з боку овоїх революційних попередників (читання листа Белінського до Гоголя на спеціальній «п'ятниці» та ін.), почали з протесту проти кріпосного права як основного зла свого часу і завершили переконанням у необхідності масового організованого революційного руху. Революційні події 1848 р. на Заході зробили овій вплив на лівих петрашевців, але в основному їх погляди сформувались під впливом умов російської дійсності.

По-друге, діяльність гуртка Петрашевського, як і діяльність Белінського, є яскравим симптомом появи нової революційної сили, що йшла на зміну дворянським революціонерам. Гурток Петрашевського оклався з представників різних соціальних верств — дрібнопомісних дворян, що розорились, чиновників, офіцерів, студентів, педагогів, письменників. Це та суспільно-політична сила, яка дістала назву «різночинців» і з діяльністю якої зв'язаний цілий період визвольної боротьби в Росії. Гурток петрашевців не був таємним товариством з виробленими та для всіх обов'язковими програмними і тактичними вимогами, але він становив об'єднання прогресивно настроєних людей і тому виражав у своїх поглядах прогресивно-демократичні тенденції в загальному потоці антикріпосницького руху. Під суб'єктивною формою «соціалістичних» утолій об'єктивно крився буржуазно-демократичний зміст — програма розвитку суспільства, вільного від оков кріпосництва.

Члени лівого крила гуртка Петрашевського не обмежувалися самою пропагандистською діяльністю, вони не вірили, на відміну від соціалістів-утопістів Заходу, у можливість побудови «ідеального» соціального царства за допомогою овідомості «сильних овіту» свого часу, «пробудженої» внаслідок пропаганди. Вони розраховували на історично творчу роль мас, хоч переважна частина гуртка стояла на платформі мирної пропаганди соціалістичних ідей. На відміну від своїх попередників — декабристів, — ліві представники петрашевців були проти тактики військової змови і не нехтували резо-

ліюційною активністю мас. Вони були вже ближчими до народу, ніж декабристи, і стачовили зерно майбутнього революційного демократизму, будучи, після Белінського і Шевченка, попередниками повного витіснення дворян різночинцями у визвольному русі. Як доносив агент III відділу Липранді, на засіданнях гуртка петрашевців йшли розмови про заходи сприяння зростанню революційного руху на Кавказі, в Сибіру, у Фінляндії, в Польщі, а також на Україні, де «уми вважались у стані бродіння від сім'я, кинутого творами Шевченка»¹. Зокрема, щодо ролі Шевченка в планах лівих петрашевців Момбеллі зазначав: «Шевченко писав вірші і відозви, щоб збудити Україну на повстання. З повстанням Малоросії заворушився б і Дон, давно вже невдоволений заходами уряду. Поляк: також окористалися б випадком. Отже, весь південь і захід Росії взявся б за зброю»². Агент царської охоранки Антонеллі відмічав, що в 40-х роках революційні ідеї були поширені на Україні, «чому багато сприяли твори Шевченка»³.

По-третє, для петрашевців було характерним поєднання в одній організації, формально не існуючій і не скріпленій єдністю програмних і тактичних вимог, представників різних поглядів, починаючи від гуртка Дурова, що стояв на правому фланзі, і кінчаючи крайньо лівою групою; погляди цієї організації формувались під впливом революційного руху селянства та ідей Белінського, і вона була своєрідним мостом між вершинами двох етапів визвольного руху — дворянського і революційно-демократичного. Це свідчить про те, що в 40-х роках існували умови, які з неминучістю визначили суперечливий характер розвитку визвольного руху — боротьбу двох тенденцій історичного розвитку Росії — революційно-демократичної і ліберальної.

Величезне значення діяльності та революційно-критичних ідей петрашевців впливає також і з того, що вони зробили вплив на революційних демократів 50—60-х років — М. Є. Салтикова-Шchedріна, який був учасником «п'ятниць», М. Г. Чернишевського, що був особисто знайомий з одним із петрашевців (Ханиковим) і безпосередньо сприйняв найреволюційніші з ідей петрашевців, Т. Г. Шевченка, який також особисто зустрічався в 40—50-х роках з рядом учасників гуртка Петрашевського (з самим М. В. Петрашевським, М. О. Момбеллі, М. О. Спешневим, Р. Р. Штрандманом).

Страх перед зростаючим впливом петрашевців на розвиток революційного руху спричинився до жорстокої розправи над ними з боку царського уряду.

Незважаючи, однак, на те, що за суто формальними ознаками діяльність гуртка Петрашевського проходила незалежно від діяльності іншої організації того ж часу на Україні (Кирило-Мефодіїв-

¹ Цитується за кн.: Н. Ф. Бельчиков, Тарас Шевченко, М., 1939, стор. 144.

² «Дело петрашевцев», т. I, М., 1937, стор. 309—310.

³ Там же, стор. 161—162.

ське товариство), все ж ближча обізнаність показує, що між ними є спільність в умовах виникнення і в характері діяльності.

Як і в Росії в цілому, 40-і роки XIX ст. на Україні відзначились загостренням кризи кріпосницьких відносин на ґрунті зростання капіталізму. Це особливо яскраво проявилось, з одного боку, у посиленні селянського руху, що набрав масового і досить стійкого характеру, і, з другого боку, в спробах царського уряду шляхом мізерних паліативів (реформи Кисельова) ослабити силу опору пригноблених мас.

Селянський рух, що був прямою відповіддю на посилення кріпосницького гніту, дедалі зростав і охопив Київщину, Волинь, Поділля. Він проявлявся в різних формах — у відмові від виконання панщини, підпалах маєтків, вбивствах поміщиків, у стихійних виступах і в організованій боротьбі партизанського характеру. Царський уряд іноді вів оправдані бої з повсталими, в той же час намагаючись ослабити виступи кріпаків введенням «Положення про зобов'язаних селян» (1842 р.) і інвентарної реформи (1847—1848 рр.).

Іншою очевидною ознакою, що свідчила про розклад кріпосництва, зростання капіталізму і виникнення нових потреб суспільного розвитку на Україні, було зародження буржуазної інтелігенції, яка з 40-х років уже вийшла на арену політичної боротьби, прагнучи виробити свою програму.

Обидва ці історичні фактори, що мали своїм джерелом поглиблення кризи кріпосницької системи — зростання селянського руху і формування буржуазних відносин на ґрунті розвитку капіталізму, — знайшли свій вираз у діяльності «Кирило-Мефодіївського товариства». Як і російський гурток петрашевців, ця організація складалася з людей різних чинів і звань — чиновників, учителів, учених, письменників, студентів, поміщиків (Шевченко, Гулак, Білозерський, Костомаров, Куліш, Андрузький, Посяда, Навроцький, Маркович, Савич та ін.). У Товаристві боролися два протилежні напрями — революційно-демократичний і ліберально-націоналістичний.

Революційна частина Товариства формувалась під впливом республіканських ідей декабристів, особливо Південного товариства, зокрема Товариства об'єднаних слов'ян, однією з основних ідей якого була ідея об'єднання слов'ян за федеративним принципом. Певний вплив зробило зростання національно-визвольного руху західних і південних слов'ян, прагнення пригноблених мас слов'янства до об'єднання і до визволення з-під гніту турків, німців, мадярів.

Основні вимоги лівого крила кирило-мефодіївців зводились, перше, до рішучого розчищення ґрунту від кріпосницької системи і, по-друге, до забезпечення умов для найбільш прогресивного історичного розвитку України. Розв'язання першого завдання мислилось через революційну ліквідацію кріпосницької залежності селянства, знищення станового правопорядку і абсолютизму. Розв'язання другого завдання повинно було відбутися на базі об'єд-

нання слов'янських народів у федеративну республіку парламентарного зразка та надання кожному народу рівних прав і широкої автономії.

Розгляд діяльності Товариства показує, що єдність його мети і завдань, програмних і тактичних вимог була дуже умовною, відносною. Основне ж, вирішальне, що характеризувало його, — це внутрішня суперечність, яка була відображенням суперечностей у соціально-економічній основі життя українського народу, відображенням простого факту відмінності становища і завдань тих сил, які виступали в боротьбі проти феодально-монархічного і національного гніту. В самій історичній обстановці даного часу, отже, є реальні передумови зародження і формування двох ліній прогресивно-історичного розвитку, що борються, — революційно-демократичної і буржуазно-ліберальної. Це, як вже зазначалось, характеризує в цілому Росію 40-х років, де зароджувались дві протилежні тенденції у поглядах на майбутню долю країни. На одному полюсі були Белінський і Шевченко, ліве крило гуртка петрашевців, на другому — буржуазні ліберали типу В. Богкіна і К. Кавеліна, М. Костомарова і П. Куліша. Революційні демократи, що відбивали інтереси широких народних мас, були ідеологами селянської революції. Ліберали ж відбивали інтереси буржуазії, що в той час народжувалась. Буржуазія боялась народу і йшла на угоду з кріпосниками і монархією; так само і її ідеологи зразу ж стали шукати шляхів до «звільнення селян» у межах монархічної законності. Природним результатом усіх цих передумов і була боротьба між революційним демократизмом і буржуазним лібералізмом. Оскільки Кирило-Мефодіївське товариство об'єднувало в своїх рядах представників двох згаданих напрямів, то боротьба була неминучою. Більше того, саме тут, у центрі руху проти кріпосницького і національного гніту, вона набула найбільш виразних форм і стала початком тієї боротьби, яка велася ще більш загострено на протязі всього наступного періоду визвольного руху. Вже між самими організаторами Товариства (М. Гулак, М. Костомаров, В. Білозерський) не було повної єдності в настроениях і бажаннях, бо один з них, Гулак, був схильний іти значно далі тієї програми дій, якої додержувались Костомаров і Білозерський, що дуже виразно відбивали вимоги народжуваної буржуазії. Тим більше не було цієї єдності, коли до складу заонованого Товариства ввійшли інші члени, зокрема ті, погляди яких формувались під впливом настроїв пригнобленого народу. Ідейне розмежування кирило-мефодіївців особливо гостро проявилось після приєднання до них Шевченка, який зразу ж вніс відкрито революційний дух і тим самим революціонував ряд інших членів Товариства.

До ліберального штопання самодержавно-поміщицького капітана Шевченко відразу ж поставився непримиренно вороже. За словами ліберала Костомарова, який виразив погляди буржуазних лібералів у написаних ним відозвах до українців, росіян і поляків і в «Книгах бытия украинского народа», Шевченко поставився до

його ідей «з великою запальністю і крайньою нетерпимістю». Це підтверджується свідченнями студента Андрузького на слідстві і спогадами деяких інших учасників Товариства¹. Дуже характерно, що після арешту Шевченка його опитали у III Відділі: «Чи правда, що слов'янність у Києві ви спонукали до більшої діяльності, що у відсутність вашу деякі з них байдужили у замислах своїх, а з поверненням вашим знову приходили в рух; що ви не знали меж у виразі злочинних думок і всіх монархістів називали негідниками?»².

Намагаючись спрямувати Кирило-Мефодіївське товариство по революційному шляху, Шевченко доводив, що основні пропрамні вимоги його можуть бути розв'язані тільки внаслідок селянської революції; завдання Товариства полягає в тому, щоб шляхом планомірної пропаганди і агітації підготувати всенародне повстання, і вже потім перемігший народ, знищивши гнобителів, установить справедливий соціальний порядок, основою якого буде належність землі всьому народові і рівність у правах і обов'язках.

Ця ідея революційного розв'язання завдань прогресивно-історичного розвитку слов'янських народів і встановлення утопічно-соціалістичної рівності була основною ідеєю, характерною для Шевченка. До цієї ідеї, звичайно не без впливу Шевченка, наближались також такі члени Кирило-Мефодіївського товариства, як Гулак, Савич, студенти Навроцький, Посяда та ін.

Для демократично настроєних студентів, які жадали «живого діла на користь народу» і боготворили Шевченка³, нудними були вчені диспути представників правого крила Товариства (Костомаров, Білозерський). Так, наприклад, студент Посяда, будучи за своїм походженням селянином і бачачи безпросвітне становище селянства, найважливішим завданням свого життя і боротьби ставив корінне поліпшення життя пригнобленого народу.

Цій революційно-демократичній групі, яку очолював Шевченко, протистояла інша, ліберально-буржуазна, на чолі з Костомаровим. До неї належали П. Куліш, В. Білозерський та ін. Суть її пропрамних і тактичних вимог зводилась до поступового реформування пануючих соціальних відносин. Про революційний переворот, швидке і рішуче викоренення кріпосницької системи не було й мови. Пропаганда, на їх думку, повинна була бути спрямована на те, щоб сприяти пробудженню «гуманних» почуттів у самих власників кріпосних душ. На думку Костомарова і його прихильників, поміщики самі переконуються у необхідності скасування кріпосного права; тим самим будуть розв'язані завдання, які стоять перед Товариством. Саме Товариство, тому, повинно бути такою організацією, яка покликає засобами наукового впливу посилювати антикріпосницькі тенденції у самих кріпосників; крім того, завданням То-

¹ Див., наприклад, О. Кониський, Тарас Шевченко, Львів, 1898, стор. 236, а також «Советская наука», 1939, № 3, стор. 122 і «Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814—1914)», К., 1916, стор. 136, 138.

² «Киевская старина», 1902, № 2, стор. 185.

³ Див. там же, стор. 265.

вариства є пробудження почуття слов'янської єдності все тими ж методами наукової пропаганди.

Такі умонастрої членів правого крила Кирило-Мефодіївського товариства, викликані суспільним становищем тієї сили, інтереси якої вони відбивали, були дуже близькими до настроїв вірнопідданих російського царя. Власне, та позиція, яку вони зайняли в Товаристві, не могла завдати особливих турбот царському уряду. Більше того, можна було б чекати, що наступним кроком Костомарова і його однодумців буде прохання про легалізацію Товариства. Дійсно, незабаром ліберальні члени Товариства знайшли опільну платформу з табором кріпосників на основі боротьби з селянською революцією та її ідеологією, тобто вони прямо зімкнулися з неприхованою реакцією.

Розмежування між революційними демократами і буржуазними лібералами йшло також у питанні про шляхи і форми національного визволення українського народу. Шевченко з усією пристрасною революційною демократом, борця за інтереси пригнобленого народу захищав засобами художньої літератури і всією своєю діяльністю ідеї визволення експлуатованих мас України шляхом непримиренної класової боротьби проти поміщиків і самодержавства. Причому вірною запорукою успішності цієї боротьби він вважав об'єднання революційних сил всіх слов'янських народів, у тому числі і насамперед російського та українського народів. Націоналізм був тлибко чужий Шевченкові.

Націоналістичні ж погляди Костомарова та інших служили справі захисту інтересів української буржуазії. В ім'я цих інтересів буржуазні націоналісти пізнішого часу створили брехливу версію про те, ніби платформа правого крила кирило-мефодіївців була загальною платформою всієї організації. Як видно з попереднього, факти незаперечно свідчать про протилежне — про наявність у Товаристві двох течій — революційної і ліберальної. Представники першої (Шевченко, Гулак) внаслідок царської розправи над Товариством постраждали найбільше, в той час як ліберали відбулися порівняно незначним покаранням, а деякі з них згодом були навіть залишені на царській службі. Шевченко був відданий у солдати із забороною писати і малювати, а Гулак ув'язнений в Шліссель-бурзьку фортецю.

Шевченко постраждав за своєю політичною діяльністю і революційні вірші (особливо за поему «Сон»). Шеф III Відділу граф Орлов 28 травня 1847 р. повідомляв Миколі I, що «за обурливим духом і зухвальством, яке виходить за всякі межі», Шевченко є «одним з найважливіших злочинців»¹. Інший «кат пригноблених мас і передових сил суспільства, Дубельт, заявив, що замисли членів Товариства не є такими важливими, образливими і небезпечними, як твори Шевченка. Саме це — непримиренно ворожа позиція Шевченка у відношенні до поміщиків, кріпосництва і царизму

¹ «Киевская старина», 1902, № 2, стор. 187.

та сила його революційної поезії — і визначило поліцейську розправу над борцем і поетом.

* *

*

Белінський, а слідом за ним і Шевченко, як і ті представники лівого крила гуртка петрашевців і Кирило-Мefeldiївського товариства, які зазнали впливу їх ідей, заклали лише основи революційно-демократичної ідеології, яку далі, вже в новій історичній обстановці, розвивали Чернишевський, Добролюбов, Шевченко та їх однодумці з табору революційної демократії. При цьому необхідно зазначити, що російські революційні демократи і Шевченко висупали разом у боротьбі проти всіх ворогів трудящих мас. Більше того — їх зв'язувала глибока особиста дружба.

На формування поглядів революційних демократів 50—60-х років прямий вплив мали погляди їх російських попередників — Герцена, Белінського, лівих представників гуртка петрашевців та ін. Спроба встановити між ними будь-які посередні ланки не має ніякої підстави. Це йде врозріз з очевидними фактами. Послідовність ідей спеціально підкреслюється революційними демократами другого покоління. Так, в запису своєї бесіди з одним із співрозмовників (1848 р.) ідеолог загальноросійської революції Чернишевський відзначає джерела деяких своїх переконань: «Я йому все говорив про революцію і про якість нашого уряду, — думка, якій зародок поклав Хаников»¹. В другому запису він відмічає зміну своїх поглядів на можливість революції в Росії під впливом того ж петрашевця Ханикова: «Багато чого я не помічав, або, можливо, не хотів помічати, тому що дивився з іншої точки. Отже, за його словами, ця річ (тобто революція. — І. Г.), звичайно, можлива і яку, можливо, недовго чекати»². Про Белінського Чернишевський говорив, що тисячі людей стали людьми завдяки йому: «Ціле покоління виховав він. А слава? багато стало славних тільки тому, що він згадав про них, багато інших тільки тому, що встигли зрозуміти дві-три його думки. Інші, кращі, стали славні тому, що вчилися в нього, користувалися його порадами. І коли я перечитую наші теперішні журнали, я завжди згадую про нього. Ось учена стаття — вона справляє ефект в публіці, здобуває авторові пошану в колі вчених — через що це? через те, що вона писана під впливом його думки, писана на тему, яку і вказав і пояснив він; ось критична стаття, яку називають всі розумною і благородною, — знов-таки все, що є в ній гарного, підказав він... Ось повість, яку називають прекрасною — знов це тільки плід його вчення: він вказав і думку і форму, в яку повинна зробитися ця думка... Всюди він! Ним досі живе наша література»³.

¹ Н. Г. Чернышевский, Полное собр. соч., т. I., М., 1939, стор. 236.

² Там же, стор. 196.

³ М. Г. Чернышевский, Выбранные философские творения, т. II, К., 1952, стор. 34—35.

Інший великий революційний демократ 50—60-х років М. О. Добролюбов писав (1859 р.), що вплив Белінського «виразно відчувається на всьому, що тільки з'являється у нас прекрасного і благодородного; досі кожний з кращих наших літературних діячів призначається, що значною частиною ового розвитку зобов'язаний, безпосередньо або посередньо, Белінському... В усіх кінцях Росії є люди, сповнені ентузіазму до цієї геніальної людини, і, звичайно, це кращі люди Росії...»¹. «В Белінському,— писав далі Добролюбов,— наші кращі ідеали, в Белінському ж історія нашого суспільного розвитку... Ідеї геніального критика і саме ім'я його — були завжди овяті для нас...»²

Весь життєвий шлях революційних демократів Росії та в її складі й України — це безперервні самовіддані шукання шляхів визволення народу від кріпосницького гніту, способів виходу батьківщини на широкий шлях поступального розвитку. «Жадібно, невтомно і пристрасно кинувся він у шукання за нею (істиною. — І. Г.), — писав С. М. Кіров про Белінського ще в дореволюційний період, — і могоуний голос його, як трубний звук, став лунаати у тяжку епоху, скликаючи все живе й краще, здатне сприйняти правду-істину і правду-справедливість»³.

Характер і сила цього прямого впливу обумовлюються збереженням, так би мовити, у розширеному масштабі тих історичних умов, які наперед визначили саму появу революційно-демократичної ідеології. На цьому питанні слід спинитися дещо докладніше, бо тільки тут можна знайти дійсно вирішальну причину особливостей поглядів революційних демократів 50—60-х років.

З кінця 40-х і в 50-х роках процес розкладу кріпосницьких відносин зайшов настільки далеко, що необхідність усунення цих відносин стала вже абсолютно очевидною. Дальше загострення кризи кріпосництва давало себе взнаки в усіх сферах соціально-економічного, політичного і культурного життя. В галузі економічній воно проявлялось у дальшому зміцненні позицій капіталізму, загостренні суперечностей між капіталістичними формами господарства і пануючими кріпосницькими відносинами. Про це можна судити, наприклад, із зростання кількості промислових підприємств на Україні. Якщо в 1825 р. їх було 629, то в 1860 р. кількість їх становила вже 1655. Якщо, далі, в 1828 р. серед усіх промислових підприємств України купецьких було 48,2%, то в 1861 р. їх процент збільшився до 94,2.

Проте оскільки, незважаючи на зростання капіталізму, феодально-кріпосницькі відносини лишались все ще пануючими, загальний характер співвідношення соціальних сил зберігався в мало зміненому вигляді. Це вірно в однаковій мірі як щодо Росії, так і щодо України. Основними класами лишались поміщики-кріпос-

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т. I, К., 1952, стор. 445.

² Там же, стор. 446.

³ Літературная газета, 1938 р., стаття «Великий інквіль» (вперше надруковано в 1911 р. — І. Г.).

ники, незалежно від відмінностей в господарському становищі і «політичних» переконаннях (власне кріпосники і ліберали), і кріпосні селяни, також незалежно від тієї категорії, під якою вони значились в паперах бюрократичного механізму (поміщицькі, державні, удільні, економічні та ін.). Особливо запопадливими захисниками кріпосницьких відносин у їх традиційних формах були групи дворянства, що стояли на крайніх полюсах феодалної скали — великі земельні магнати і дрібнопомісні поміщики (дворянська шляхта). Інтерес до кріпосництва з боку перших підтримувався боязню втратити великі дарові доходи, одержувані від експлуатації багатьох тисяч панщаних і оброчних селян, небажанням переходити до капіталістичних форм господарства і втратити разом з тим виняткові вигоди, які давала вищим державним сановникам участь в управлінні. Дворянська шляхта судорожно чіплялась за звичні економічні форми, боячись труднощів, зв'язаних з переходом на капіталістичний шлях розвитку. Вона сподівалася продовжити своє паразитичне існування найжорстокішою експлуатацією кріпаків. Щодо середніх поміщиків як промислових, так і землеробських районів, то вони загалом погоджувались на тому, що на той час вже необхідно було покінчити з кріпосницькими відносинами, але так, щоб їх економічні інтереси ні в якій мірі не потерпіли. Сама ця «згода» на звільнення кріпосних рабів була насамперед прямим наслідком могутнього антикріпосницького руху. У цілому ж клас дворянства, як пануючий економічно і політично, як експлуаторський клас, протистояв селянству.

Класова боротьба, отже, розгорталась між порівняно невеликою купкою дармодів-експлуаторів і десятками мільйонів закріпаченого селянства. В цьому полягає історична своєрідність соціальних відносин Росії та в її складі й України даного періоду порівняно з найбільш розвиненими країнами Європи. У цих країнах початок ХІХ ст., не говорячи вже про середину його, характеризувався боротьбою між двома силами, що стали головними полярними протилежностями, — пролетаріатом і буржуазією. В Росії ж, як і на Україні, робітничого класу як самостійної суспільно-політичної сили з власними класовими інтересами тоді ще не існувало. Робітничий клас знаходився ще на першій стадії свого формування, і його боротьба загалом не виходила ще за межі антикріпосницького руху. Виступи робітників — посеюйних, поміщицьких та робітників казенних мануфактур і фабрик — за своєю соціальною спрямованістю примикали до руху кріпосного селянства, бо вони своїм вістрям були також спрямовані проти кріпосницького гніту і тієї сили, що захищала його, — бюрократичного апарату. Виступи робітників, проте, характеризувалися більшою спійкістю і наполегливістю.

На відміну від більшості західноєвропейських країн, де буржуазія становила суспільно-політичну силу, що більш-менш різко протистояла віджилим силам середньовіччя, в Росії та в тому числі

її на Україні буржуазія такою силою не була. Власне, її як скільки-небудь серйозної суспільної сили і не існувало, бо навіть та слаба промислова база, яка мала місце, значною мірою була зв'язана з поміщиками і казною. «Купецький стан», будучи в повній залежності від поміщицького знаряддя—самодержавної держави, завдяки її локровительській політиці і наданню багатих урядових замовлень, зовсім не схильний був різко протиставляти власні інтереси інтересам дворянства. Він визнавав за краще ужитися з дворянством на основі спільної експлуатації народу. Буржуазна опозиція була досить жалюгідна і не йшла далі боязких застережень, спрямованих на те, щоб запобігти дальшому зростанню народного обурення і тим зберегти за собою роль пануючої сили в суспільстві.

Природно тому, що буржуазія в Росії, а отже, в її складі й на Україні, не відіграла і не могла відігравати тієї ролі, яка їй належала, наприклад, у Франції кінця XVIII ст. Замість того щоб зайняти місце провідної сили у визвольному антикріпосницькому русі, що розгортався, вона покійрно пленталась туди, куди вів її курс урядової політики.

Місце керівника селянського, по суті загальнонаціонального, руху в Росії зайняла найпередовіша частина того суспільного середовища, до якого належав Бєлінський і з якого вийшли Чернишевський і Добролюбов. Різноманітна інтелігенція, поява якої обумовлювалась розвитком капіталістичних відносин і зв'язаної з ними всебічної бюрократизації державного управління, і висугула тих передових представників суспільства, які намагались очолити народний визвольний рух. А цей рух зростав все трізніше і в кінці 50-х років викликав революційну ситуацію, яку Маркс вважав, поряд з рухом американських рабів, найзначнішим революційним явищем свого часу.

Феодално-кріпосницький гніт (дальше зростання феодалної ренти, гноблення з боку колушавих і розушавих, які з'являлись внаслідок диференціації села), фіокальна політика царського уряду, що приводила до посилення податкового пресу, — робили нестерпним становище закріпаченого народу, який стогнав під подвійним і потрійним гнітом. Ці явища впливали на зростання народного обурення, що дедалі більше проявлялось у масових втечах, виході з покори, вбивствах поміщиків, підпалах маєтків, повстаннях та ін. Особливо вросли заворушення селян (зокрема на Україні, де надзвичайна жорстокість кріпосницького гніту була обумовлена майже неподільним пануванням найдикишої форми феодалного гніту — панщини) після спаравки царського уряду в Кримській війні, якій було дано різко негативну оцінку з боку російських революційних демократів, насамперед Чернишевського і Добролюбова, та їх соратника Шевченка. Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосницької Росії; війна була останньою краплею, що переповнила чашу народного терпіння. Так, у 1855 р. в Київській губернії, зокрема в містах, де народився і жив Шевченко, селянський рух, відомий під назвою «козаччина», охо-

тив кілька повітів і привів до справжнього бою між повсталими і військами. «Козаччині» передували численні революційні виступи, що доходили до відкритих повстань, особливо у 1845—1846 рр. на Київщині. Такі революційні вірші Шевченка, як «Заповіт» і «Холодний Яр», які відобразили всю силу ненависти пригноблених трудящих мас та їх геніального співця до експлуататорів, створювались під прямим впливом боротьби поневоленого народу України за своє соціальне і національне визволення.

Зазначені повстання овідчили про те, що закріпачене селянство на Україні вело стійку і безустанну боротьбу проти самодержавно-поміщицького ладу, проти тих, хто, за словами Шевченка, «без ножа і автодафе людей закували та й мордують» («Сон» [«Гори мої високі!»]). У 1856 р. рух за землю і справжню волю охопив не тільки поміщицьких, а й державних селян півдня України, які під впливом неправдивих чуток прямували у Крим для одержання «землі і волі». І цей рух був придушений військовою силою.

За цих умов давно назрілою потребою було радикальне знищення кріпосницької системи, станового ладу, самодержавства. Кріпосницькі відносини, що зжили себе, необхідно було знищити і замінити більш прогресивними суопільними відносинами.

Проте було два можливі вирішення цього великого завдання. Одне з них виходило з поміщицького табору. «Ініціативу» його здійснення взяв на себе політичний апарат дворянства — самодержавний уряд; коронований поміщик — всеросійський самодержець Олександр II, виступаючи перед дворянським зібранням, заявив про те, що «краще «звільнити» селян зверху, ніж щоб вони визволилися самі знизу. Привид селянської революції був тепер для поміщиків і самодержавства більше, ніж будь-коли раніше, постійним нагадуванням про смерть. Тому неминучість ліквідації кріпосного права увідомлювалась і представниками пануючого класу. Але звільнення селян гадали провести так, щоб селяни, як і раніше, залишались в становищі експлуатованих, а поміщики зберігали всі привілеї не тільки економічного, а й політичного характеру. На цьому, як вже було зазначено, погоджувались поміщики ліберальної і кріпосницької течій, слов'янофільського і «західницького» напрямів. Деякі суперечності виявилися лише в другорядних питаннях про межі й форми поступок, що необхідно було зробити «рабам, які збунтувалися». Одна частина поміщиків, по-кріпосницькому настроєна, про наділ селян землею не хотіла й слухати, вимагаючи повної і беззастережної монополії на землю і навіть на майно кріпаків. Інша, «ліберально» настроєна частина внаслідок особливостей свого економічного становища готова була «гуманно» надати селянам наділи, але з умовою викупу не тільки цих наділів, а й самої особи «звільнюваних».

Саме цим шляхом, внаслідок несприятливого для селянства співвідношення суспільних сил, і відбулося «звільнення» селян, які, за словами Леніна, були обдерті, як липки: вони розплачувалися за «волю» і землю аж до революції 1905—1907 рр.

Другий шлях розв'язання назрілих завдань історичного розвитку Росії та в її складі й України був прямою протилежністю першому. За нього боролися самі селяни і революційні демократи, що обстоювали їх інтереси. Вони прагнули того, щоб революційним шляхом змести доценту всі кайдани старого і віджилого і на місці знищеного встановити зовсім нові порядки, вільні від найменших залишків кріпосництва. Характерною особливістю цього шляху є найрішучіше викоренення всіх породжень феодального ладу, причому викоренення в інтересах не «крутної буржуазії», а трудящих мас — селянства, поденників, робітників та ін. В зв'язку з цим слід підкреслити, що європейські революції здійснювались в інтересах насамперед класу буржуазії. Навіть така революція, як французька кінця XVIII ст., завдяки зусиллям буржуазії, що стала пануючим класом, зберегла лише ті з своїх завоювань, які вигідні були для буржуазії. І якщо буржуазна ідеологія, під прапором якої відбувалась антикріпосницька революція, була відображенням становища, настроїв і завдань «крутної буржуазії», то *революційно-демократична ідеологія була виразом прагнень народних мас*, головним чином кріпосного селянства.

Як і всяка ідеологічна форма кінець кінцем є виразом умов матеріального буття даного класу, так і революційно-демократична ідеологія була духовним виразом умов матеріального життя експлуатованого народу. Вона була відповіддю на поставлені ходом історичного розвитку завдання, виражаючи собою, — оскільки вона спиралась на революційну боротьбу народних мас, — тенденції найбільш прогресивного, за тодішніх умов, історичного розвитку. Це — *ідеологія селянської революції, духовний вираз революційної боротьби мас проти кріпосництва*.

Як вже зазначалось, революційно-демократична ідеологія була наслідком піднесення революційного руху народних мас у зв'язку з посиленням розкладом кріпосницької системи. Революційно-демократична ідеологія, яка розвивалася в боротьбі з самодержавно-поміщицькою і буржуазно-ліберальною ідеологіями, з кожним новим кроком історії зміцнювала свої позиції, рішуче борючись проти явних ворогів і мнених друзів народних мас.

В міру дедалі більшого виявлення непридатності всього кріпосницького механізму ідеологія революційних демократів ставала могутньою силою духовного впливу на свідомість значних прошарків освіченої громадськості, відповідаючи на питання про дальшу історичну долю російського та українського народів, як і інших народів Росії. В особі революційних демократів народ мав силу, що готувалась очолити повстання проти поміщицько-бюрократичних порядків. Про те, що *таке повстання* було можливим, свідчить революційна ситуація 1859—1861 рр. «Визвольний» процес, що затягнувся, і відкрито грабіжницький характер селянської реформи посилювали народне обурення і створювали передумови для революційного вибуху. Зокрема, про становище на Україні можна судити з такого дуже характерного епізоду. Незабаром після обнароду-

вання маніфесту 19 лютого поміщик Кобеляцький подав з'їзду дворян Чернігівського повіту спеціальну записку про «тривожне» становище дворянства. З'їзд визнав, що записка відповідає «обставинам нинішнього часу». У відповіді на неї, вміщеній у журналі пубернського присутствія (30 травня 1861 р.), дуже чітко говориться про пряму небезпеку переростання селянських заворушень у масове збройне повстання. Ленін писав: «Пожвавлення демократичного руху в Європі, польське заворушення, невдоволення у Фінляндії, вимога політичних реформ усією пресою..., поширення по всій Росії «Колокола», могутня проповідь Чернишевського, який умів і підцензурними статтями виховувати справжніх революціонерів, поява прокламацій, заворушення селян, яких «дуже часто» доводилося з допомогою військової сили і з пролиттям крові примушувати прийняти «Положення», що обдирало їх, як липку, колективні відмови дворян — мирових посередників застосовувати таке «Положення», студентські беспорядки — при таких умовах найбільш обережний і тверезий політик повинен був би визнати революційний вибух цілком можливим і селянське повстання — небезпекою дуже серйозною»¹.

Звичайно, це не означає, що в даній конкретно-історичній ситуації можлива була перемога селянської революції над самодержавно-поміщицьким ладом і встановлення відносин, вільних від експлуатації одного класу іншим. Відомо, що селянські повстання можуть перемогти тільки у поєднанні з революційною боротьбою пролетаріату і під його керівництвом. Проте в епоху 50—60-х років робітничого класу як великої суспільної сили, що мала б свій комуністичний авангард, ще не було, і селянські виступи, природно, були приречені на невдачу, хоч вони й були могутнім засобом, що стимулював далі зростання визвольного руху.

Характер класових відносин, обумовлений економічним ладом суспільства на даному етапі його розвитку, зумовив формування революційно-демократичної ідеології в її найбільш загальних рисах і особливостях.

В 50—60-х роках, як і раніше, революційно-демократичні погляди Шевченка, що виступав в єдиному таборі з російськими революційними демократами і найвидатнішим з них — М. Г. Чернишевським, мали чітко виражений антикріпосницький характер. Посилення класового гніту і бюрократичних утисків, надзвичайно тяжкі умови життя трудящих породили величезну хвилю народного протесту, який з могутньою силою і виразив у своїх творах, написаних після повернення із заслання, Шевченко. Творчість його, що безпосередньо передувала селянській реформі, — це апофеоз селянської революції, прямий заклик до революційної розправи над дармоїдами-поміщиками і бюрократичною челяддю, яка підтримувала їх. Те, що характеризувало Шевченка ще в кінці 30-х і особливо 40-х років — сила революційного заперечення старого і утвер-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 26—27.

дження нового ладу, — в умовах дореформеної України і Росії в цілому знайшло сприятливий ґрунт для свого розвитку.

З другого боку, російські революційні демократи 50—60-х років — Чернишевський, Добролюбов та інші, продовжуючи традиції вітчизняних попередників і координуючи овою діяльність з діяльністю революційних демократів пригноблених царизмом народів, у тому числі і в першу чергу з діяльністю Шевченка, підняли на величезну височину значення ідеології селянської революції. Вони відточували цю ідеологію в жорсткій боротьбі проти «попередньо-сільської» тактики ідеологів поміщиків і буржуазії, що ліберальничали, вони ставили цю ідеологію на службу визволення народу від ярма самодержавства і кріпосництва. Формування і розвиток їх поглядів відноситься безпосередньо до останніх 10—15 дореформених років, коли питання про необхідність усунення кріпосництва з шляху історичного розвитку країни досягло найбільшої гостроти. Таким чином, соціально-економічні і класові відносини в Росії та в її складі й на Україні відіграли вирішальну роль у формуванні поглядів Чернишевського, Добролюбова, Шевченка та інших революційних демократів.

Проте, говорячи про визначальне значення конкретно-історичної обстановки для розвитку революційно-демократичної ідеології, не можна забувати також і про ту, правда не головну, роль, яку відігравали революційний рух і його ідеологічні вияви у Західній Європі та в США. Починаючи з кінця 40-х років, у 50—60-х роках, саме в час розгортання діяльності революційних демократів, у міжнародному житті відбувалися великі історичні події. Це був період буржуазних революцій в ряді країн Західної Європи (Франція, Німеччина, Австрія) і одночасно період початку самостійного соціалістичного руху пролетаріату (чартизм, червоні події у Франції, виникнення таємних союзів і організацій, створення передумов для появи масових пролетарських партій та ін.). В той же час розгортався могутній визвольний рух гарібальдійців в Італії, зростає національно-визвольний рух у країнах Європи і Азії (Польща, Чехія, Ірландія, Індія та ін.). В 40-х роках виник, а в наступному завойовував все більш міцні позиції марксизм з його теоретичною основою — діалектичним матеріалізмом.

Природно, що за таких умов революційні демократи жадібно стежили за кожним новим словом, поява якого викликала революційно-визвольний рух. Мова йде про таку революційну теорію, на основі якої можна було б рішуче перетворити пануючі суспільно-політичні відносини.

Найвидатнішим і до кінця революційним вченням є марксизм, який закономірно виник як новий, вищий синтез усіх кращих досягнень людської думки в галузі філософії, політекономії і вчення про соціалізм і в той же час був найбільшим революційним переворотом у розвитку ідеологічних форм. Марксизм став духовним знаряддям перетворення світу, вченням і прапором мільйонів.

Марксизм — це вчення, що виражає корінні життєві інтереси

пролетаріату. Проте революційні демократи в Росії та в тому числі й на Україні мали справу не з пролетаріатом, а головним чином з селянством. В їх очах пролетарські елементи (робітники, поденники) були лише частиною загальної (страждаючої), класово недиференційованої маси — «народу». Від імені народу, тобто селянства (робітники розглядались просто як розорене селянство), вони і виступали з своєю ідейною зброєю, яка і сама була продуктом антикріпосницької боротьби селянства, що розгорталася в усе більших масштабах.

Революційно-демократична ідеологія виявилась могутньою революційною зброєю, що за своєю історично прогресивною роллю і силою революціонізуючого впливу стояла на вершині розвитку визвольної думки в домарксівський період.

Для розуміння історичної ролі революційно-демократичної ідеології, її місця серед інших суспільно-політичних вчень необхідно виходити, як зазначав Ленін, не з того, що в ній відсутнє, а з того, що вона дала *нового* у порівнянні з попереднім. Порівняно з домарксівськими ідейними течіями революційно-демократична ідеологія становить значний крок вперед, оскільки виражає собою найбільш прогресивні для даних історичних обставин тенденції внутрішнього суспільного розвитку. Розглядати це питання інакше — значить відступати від марксистсько-ленінської вимоги конкретно-історичного аналізу як вирішальної умови оцінки всякого суспільного явища.

Конкретно-історичний аналіз розглядуваних нами питань передбачає найсуворіший облік всіх явищ суспільного характеру в їх впливі на формування і розвиток ідеології селянської революції. Головним і визначальним у виникненні і дальшому розвитку революційно-демократичної ідеології є антикріпосницький дух мільйонів кріпосного селянства.

Вся історія Росії, а отже й України, 40—60-х років — епохи, що була переломною в їх історичному розвитку, — це історія краху феодальних устоїв і одночасного оформлення устоїв буржуазних. Велика кількість економічних форм, — починаючи від патріархальної і кінчаючи капіталістичною, наявність численних соціальних груп і внаслідок цього складність класових суперечностей, цілком сформований і розгалужений бюрократичний апарат, реакційна роль російського царизму на міжнародній арені, невпинно зростаючий тиск з боку експлуаторських класів і самодержавства, — все це, як і багато інших факторів, викликало особливу складність ідеологічних відносин у Росії, а отже й на Україні.

Як вище зазначалось, на протязі трьох-чотирьох десятиліть визвольний процес зазнав надзвичайно складної і досить бурхливої еволюції — від перших політичних організацій декабристів зморницького типу до прямого закликів «до сокири!», зверненого до мас з боку Чернишевського і Шевченка; від перших теоретичних шукачів, властивих Бєлінському в кінці 30-х і на початку 40-х років, до створення стрункої і могутньої революційно-демократичної

ідеології, на вершині якої стоять Чернишевський, Добролюбов і Шевченко.

Природно тому, що російська революційно-демократична ідеологія була складним продуктом суспільно-історичного життя і мала на собі печать своєї надзвичайно суперечливої епохи. Вона відображала ті тенденції найбільш прогресивного за даних умов соціально-економічного розвитку, які виникали у селян під небаченим подвійним і потрійним гнітом з боку поміщиків, самодержавства і сільських багатіїв. Як реальна історична тенденція пробивала собі дорогу в жорстокій боротьбі з ворожими їй тенденціями експлуаторських суспільних сил, так і її духовне відображення — ідеї революційних демократів — могли народитися і прокласти собі шлях лише у жорстоких боях з усім реакційним, косним і віджилим у талузї ідеології. Досить згадати ту боротьбу, яку вели Белінський, Чернишевський, Добролюбов проти апологетів самодержавно-поміщицької Росії, вітчизняних та іноземних мракобісів, проти поміщиків, які ліберальничали, і буржуазних лібералів.

Дуже складною була картина суспільних відносин на Україні. Не говорячи вже про територіальне розчленування України абсолютистськими державами, Австрією і Росією, сам факт національного гніту величезною мірою посилював тяжкість становища українського народу і тим самим надавав своєрідності характерові ідейного виразу визвольних прагнень пригноблених мас українського народу. Значне місце у визвольному русі на Україні займала боротьба за знищення національного гніту. Вище зазначалось, з яким запалом ідеологи національної буржуазії починаючи з 40-х років намагались зобразити інтереси буржуазії як запальнонародні інтереси, за які, мовляв, повинні боротися широкі трудящі маси. Суперечності між буржуазією двох націй (великоруської та української) вони видавали за суперечності між самими націями і висували лозунг боротьби між ними.

Проте українські трудящі маси вже за своїм становищем експлуатованих і пригноблених не могли ненавидіти трудящих російської нації, бачачи своїх ворогів в особі експлуаторських класів — поміщиків і буржуазії, а причину національного гніту — лише в наявності чиновницького апарату. Природно тому, що й революційно-демократична ідеологія на Україні, як духовний вираз настроїв пригноблених мас, відбивала всю складність реальних суспільних відносин. *Російські революційні демократи і Шевченко, як виразники настроїв і сподівань пригнобленого народу, з найбільшою силою та глибиною і втілили в своїй творчості життєві суперечності свого часу і в революційно-визвольних ідеях відбили найбільш прогресивну лінію визвольного руху Росії та України середини ХІХ ст.*

РОЗДІЛ II

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ПРОГРАМИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ДЕМОКРАТІВ

I

У своєму служінні народові революційні демократи спиралися на створену ними теоретичну основу — філософію, яка стала, внаслідок свого історично пропресивного характеру, багатства і глибини змісту, *класичною*.

Російська класична філософія, як і передова філософська думка на Україні, — між якими є глибока єдність, — піднеслась на вершину домарксистської філософії і відзначалась бойовим характером, цілеспрямованістю і найглибшим зв'язком з вимогами революційного розвитку країни. Ідейність і цілеспрямованість робили її вірною зброєю для революційних сил і в свій час найкраще відповідали тим завданням, які стояли на порядку денному поступального руху обох братніх народів.

У формуванні матеріалістичних поглядів революційних демократів значну роль відігравали багатуща історія визвольної боротьби, усталена матеріалістична традиція, найщільніший зв'язок загальнотеоретичної думки з природознавством, а також усна народна творчість. Як відображення життєвих інтересів народних мас, передова філософська думка революційних демократів була глибоко самобутньою, виражала дух тих класових відносин, на ґрунті яких вона з'явилась і виросла. Вона виходила з розв'язання конкретних завдань класової боротьби, з дійсного життя, з потреб історичного розвитку.

В силу умов свого часу філософська думка революційних демократів неминуче повинна була відбити всі суперечності соціальної дійсності, бо, як твердив М. О. Добролюбов, не життя йде за теорією, а теорія складається відповідно до потреб розвитку життя.

Реальна історична дійсність в її поступальному русі поклала межу між двома формами світогляду — матеріалістичною філософією революційних демократів та ідеалістичними спекуляціями виразників реакційного шляху розвитку капіталістичних країн, на-

приклад Німеччини (німецька ідеалістична філософія і наступні її різновиди). Філософській думці революційних демократів були чужі різні опроби абстрактного «розв'язання» суперечностей реальної дійсності, опроби розглядати ідеалізовані форми реакційного політичного життя як вічні і необхідні (Гегель та ін.).

Для передових філософів Росії, а отже й України, дійсність була не тільки предметом пізнання, а й насамперед предметом революційної діяльності. Зрозуміти ідею предмета, як твердив Герцен, ще не значить оволодіти предметом, — ця думка проймає погляди філософів-матеріалістів демократичного табору. І це зрозуміло. Якщо для ідеологів пруссацтва пізнати дійсність означало примиритися з нею, то для революційних демократів розуміння дійсності було лише необхідною передумовою її зміни. Недаром тому така форма ідеології, як мистецтво, розглядалось ними не як щось, що стоїть над дійсністю, «доведенням» чого займалися німецькі «філософи мистецтва» (Вінкельман, брати Шлегелі, Кант, Гегель, К. Фішер та ін.), не як самоціль, а як відтворення дійсності і могутній засіб революційного виховання народу. Боротьба з абстрактним в ім'я конкретного, із схоластикою в ім'я дійсного життя, з ідеалізмом в ім'я матеріалізму, з апріоризмом та агностицизмом в ім'я пізнання істини завжди відрізняла філософію революційних демократів від всяких ідеалістичних спекуляцій. Від конкретного історичного аналізу дійсності революційні демократи йшли до теоретичних узагальнень, які служили меті розв'язання завдань суспільного розвитку.

Філософія революційних демократів ставилась до самодержавства і кріпосницької дійсності з яскраво вираженою непримиренністю, діяльно, а не опоглядально. Уявлення про закономірності поступального розвитку служило меті революційного перетворення суспільного життя. Матеріалістична філософська думка не укладалася в замкнуті самодовліючі системи, що претендують на відкриття абсолютної істини, а вимагала виходу на широкий простір життя. Дійсність не приносилась в жертву системам категорій, бо і саме мислення визнавалось лише одним із засобів пізнання дійсності, а зовсім не чимось таким, в чому суперечності життя знаходять «загальне примирення».

Вся сила і значущість філософських поглядів революційних демократів виходила з глибокої любові до пригноблених мас, з палкого бажання досягнути вільного розвитку свого народу. Справжній патріотизм, як вияв любові до трудящих мас, як найповніший вираз діяльної участі у прогресивному розвитку своєї країни і ненависті до всякого гніту і поневолення, — ось те, що давало патхнення революційним демократам на боротьбу, на беззавітне шукання передової теорії. В конкретних умовах розглядуваного часу патріотизм і революційний демократизм органічно перепліталися, знаходячи точку зіткнення в намаганні брати діяльну участь у визвольному, антикріпосницькому русі. Патріотизм, писав Добролюбов, «є не що інше, як бажання працювати на користь своєї країни,

і походить не від чогось іншого, як від бажання робити добро, — якомога більше і якомога краще»¹. Як вияв любові до трудящих і експлуатованих, патріотизм, на думку Добролюбова, пояснюється тим, що «ми більше співчуваємо своїй вітчизні, тому що більше знаємо її потреби, краще можемо судити про її становище, міцніше зв'язані з нею спогадами загальних інтересів та прагнень і, нарешті, відчуваємо себе більш здатними бути корисними для неї, ніж для іншої країни»².

Всесильна любов до своєї батьківщини — вітчизни праці і визвольної боротьби — викликала у революційних демократів великий ентузіазм, пафос заперечення старого і творення нового. «У мене є свій народ», — відповів Герцен, уже будучи в еміграції, одному прусському підданому, який заявив, що у нього «є свій король», — і ця фраза могла б служити бойовим лозунгом всіх революційних демократів. Як у художніх творах, критичних статтях, економічних дослідженнях, практично-політичних діях, так і у високих мріях революційних демократів — окрізь ми бачимо одну пануючу тенденцію: якомога більше сприяти благу трудящих, допомагати здійсненню їх визвольних прагнень, паралізувати згубну силу реакційних ідей і тих суспільно-політичних відносин, які породили ці ідеї. Могутній полум'я любові до трудового народу і всього того, з чим зв'язаний його прогресивний вух, було рушійною силою, яка не спинялася ні перед злобним виттям з боку ворожого табору, ні перед диким цькуванням і безглуздо жорстокою розправою. Сприяти славі немижущій своєї батьківщини — що може бути вище і жаданніше цього! — це признання Чернишевського найкраще розкриває справжню основу всього життя і діяльності революційних демократів.

Так, поезія Т. Г. Шевченка, його щоденник і листування, його революційна діяльність і художня творчість, як і вся революційна, науково-публіцистична і літературна діяльність російських революційних демократів, є прикладом вірного і беззавітного служіння справі визволення пригнобленого народу. Не прагнення до писання елегій та ідилічних картин, не відтворення на «рідному ґрунті» «вічних», «мандрівних» тем і сюжетів було визначальним у творчості Шевченка, як про це твердять космополіти, а лежуча потреба відобразити революційний настрій, що стихійно проривався. Його поезія — це стогін пригнобленого народу і заклик до його визволення від оков самодержавства і кріпосництва. Його заклик «песнею новой» оспівати «свободу на рабской земле»³ свій найповніший вираз знайшов у його власній поетичній творчості. Вичуючи вогненным словом «гадов земных», катів народних, Шевченко малював жахливу картину народних бідувань:

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т. II, К., 1953, стор. 516

² Там же.

³ Тарас Шевченко, Повне збір. творів в десяти томах, т. I, стор. 209.

Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латаю свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обути
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тинном
Опухла дитина голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

(«Сон»)

Розглядаючи «чорні сторінки» панування дармоїдів, гніту з боку купки паразитів, «беззаконні діла» експлуататорів, Шевченко, як і російські революційні демократи, всі ової надії покладав на народ, на велику силу, яка криється в ньому.

Ця глибока віра в народ, у краще майбутнє овоєї країни давала натхнення революційним демократам в їх тяжкій боротьбі проти всього віджилого і реакційного. Вона давала їм можливість по-новому в порівнянні з буржуазними ідеологами оцінювати роль народних мас в історичному процесі. Якщо буржуазні ідеологи обмежувалися вказівкою виключно на ідейні мотиви в діяльності людей і саму особу розглядали як рушійну силу історії, то революційні демократи визнавали найголовнішим значення народу, історичної діяльності мас. Видатна ж особа, вважали вони, має успіх тільки в тому разі, якщо вона втілює загальне прагнення, уособлює ту народну потребу, яка вже цілком наевріла в результаті попередніх фактів історії. Так, розглядаючи перетворювальну діяльність Петра I, Добролюбов зазначав, що він зробився «представником і рушієм нових прагнень», тенденцій, які існували раніше, але не знаходили собі шляху для перетворення в дійсність. «Петро з'являється в нашій історії як уособлення народних потреб і прагнень, як особа, що зосередила в собі ті бажання і ті сили, які частинами розсіяні були в масі народній»¹. Зрозуміло, що в даному разі під словом «народний» слід розуміти «історичний». Петро очолював рух, але самий напрям руху йшов не від нього: він, як і в усіх інших випадках, був обумовлений ходом самої історії.

Виходячи з визначаючої ролі народних мас в історії, Добролюбов піддав суворій критиці писання істориків, які звертали увагу не на природний, живий зв'язок подій, а на біографії видатних людей. «Дивного вигляду набирають історичні знання під пером наших істориків!.. Їх історія являє собою звичайно не історію, а якусь погано написану «Загальну біографію великих людей»². Ці історики, на думку Добролюбова, не розуміли, що історичні особи, в тому числі й великі, становлять лише іскру, «від якої може вибухнути порох, але яка не запалить каменів, і сама відразу ж по-

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори. т. I, стор. 295.

² Там же, стор. 164.

гасне, якщо не знайде матеріалу, який скоро займається»¹. А сам цей матеріал підготовляється в ході історичного розвитку суспільства і, досягнувши певного рівня, викликає до діяльності видатні особи, які виражають тим самим потреби суспільного розвитку свого часу.

Добролюбов протиставляв свій погляд на роль особи в історії двом крайнім поглядам: один з них належав тим, які все зводять до діяльності великих людей і нехтують вирішальною роллю народних мас, а другий — тим, які взагалі не надають ніякого значення особі, зводячи все до загального безликого потоку. Звичайно, хід історії людства, твердив Добролюбов, не залежить від окремої особи. Прогрес в історії здійснюється діяльністю мас. Якби не було даної історичної особи, її справу виконали б інші. Певний історичний рух відбувається не тому, що якийсь геній звідкись привніс його; він відбувається в силу внутрішніх закономірностей суспільного розвитку. Проте так само неправомірно ігнорувати роль особи, розчиняючи її в потоці загального. Місце і значення особи у відношенні до народу Добролюбов уподібнює краплям дощу, які хоч і мають найблагодотворніший вплив на родючість землі, але самі утворюються з випарів, що виходять з неї ж.

Великі історичні рухи, значні суспільні зміни, на думку Добролюбова, відбуваються внаслідок тих процесів, які народжуються в самих надрах народу. Тільки в «корінному народі», тобто серед трудящих мас, на противагу «цивілізованому громадянству», є «діловитість, серйозність, є здатність до жертв»². В народі «є така сила на добро, якої зовсім немає у тому розбещеному і напівбожевільному громадянстві, яке має претензію одного себе вважати освіченим і гідним на що-небудь розумне»³. Трудящі маси не люблять спинятися на красивих фразах, тішачись їх звуками, які безслідно зникають у просторі. Їх слова завжди мають глибокий зміст. Вони вимовляються як «заклик до діла, як умова майбутньої діяльності»⁴. Народ не спиниться ні перед якими жертвами заради великої справи, переконання в настанні якої все більше зріє в його свідомості. В цій здатності на велике в ім'я глибоко усвідомленої і необхідної справи якраз і полягає велич народних мас.

Любов до народу, віра в нього, прагнення брати діяльну участь в його визволенні, глибокий патріотизм ставили перед виразниками народних інтересів завдання відшукування засобів визволення народу. Такий засіб і був знайдений в *революції*. При цьому слід відзначити, що він є *вирішальним*, а не таким, що стоїть десь позаду суто просвітительських ідей. Революційні демократи особливо не тішили себе ілюзією відносно реальних можливостей переходу до нового ладу суспільно-політичного життя через зростання осві-

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т. I, стор. 166.

² М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т. II, стор. 224.

³ Там же, стор. 225.

⁴ Там же.

ченості, знань та ін. Необхідність поширення освіти вони розглядали головним чином як шлях якнайкорішої підготовки революційного вибуху в народних масах. Не можна уявляти справу таким чином, нібито боротьба за розвиток знань в народі і проповідь революційних дій народних мас повністю виключали одна одну. були в повній суперечності, нібито заклик до революційної боротьби існував лише як тенденція, а панівними були просвітительські погляди. Насправді революційні демократи були далекими від прекраснодушною думки, так характерної для «соціалістичних» філантропів Заходу і ліберальних базик Росії, що саме по собі зростання знань є достатньою гарантією неминучості найближчих істотних змін в суспільному житті. Це підтверджується не тільки всією сукупністю поглядів і діяльності революційних демократів, але й їх прямими висловлюваннями. Характерними щодо цього є міркування, висловлені Добролюбовим у відповідь на вигадки слов'янофільствующого історика Жеребцова¹.

Зміст історії Добролюбов бачить у боротьбі аристократії з демократією. В основі цієї боротьби лежать майнові інтереси. Всяке суспільство поділяється на трудящих і дармоїдів. Постійною тенденцією історії є знищення дармоїдів і звеличення праці². Самий ступінь цивілізації того чи іншого народу може бути визначений ступенем поваги до праці, умінням оцінювати її відповідно до справжньої її цінності. І навпаки, «ступінь можливості і поширення дармоїдства в народі може бути безпомилковим показником більшої або меншої недостатності його цивілізації»³. Виходячи з цього, історика повинні цікавити не генеалогічні легенди або уявна стрункість державної організації, а «права робітничих класів» і «дармоїдство в усіх його виглядах», незалежно від того, в яких формах воно проявляється і до якого місця і часу належить. В умовах капіталізму дармоїдство ховається «під прикриттям капіталу і різних комерційних підприємств, а проте воно існує скрізь, експлуатуючи і гнобячи бідних трудівників...»⁴. Часто навіть самі успіхи цивілізації перетворюються в знаряддя більш тонкої експлуатації трудящих.

Ця правильна думка не знайшла, проте, достатнього розвитку у Добролюбова, і тому дехто в неправильному світлі розглядає положення про постійно діючу тенденцію «знищення дармоїдів і звеличення праці».

Соціальний лад, за якого кров і піт багатьох трудівників витрачаються на утримання одного дармоїда, повинен бути, на думку Добролюбова, знищений. Засобом знищення його і є революція народних мас. Її не тільки слід припустити теоретично, але вона і практично неминуча в силу тих обставин, які властиві життю народних мас в умовах класового гноблення. Виходячи з цього,

¹ Див. М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т. III, «Російська цивілізація, вигадана п. Жеребцовим», стор. 513.

² Там же, стор. 517.

³ Там же.

⁴ Там же.

Добролюбов твердить, що як немає такої речі, яку б можна було гнути і тягти безконечно, так само «немає на овіті людини і немає суспільства, якого не можна було б вивести з терпіння»¹. В людини немає і не може бути вічної апатії, зазначав Добролюбов, а якщо і спостерігається тимчасове припинення її діяльності і якщо воно не веде до смерті, то після нього обов'язково має настати пробудження до діяльного життя. Навіть якщо припустити ту думку, що народ байдужий до суспільних справ, то й тоді потрібно чекати скорого пробудження. Песимісти, які засуджують на повільну смерть мабуть чи не «ціле плем'я слов'янське», надто несправедливі у своїх висновках. Вони не помічають ознак життєвості, які часами проявляються в народі і наявність яких підтверджується і прямими спостереженнями, і загальними міркуваннями. Говорячи про народ, звичайно вдаються в зітхання про те, що в його середовищі, мовляв, не проникає освіта, внаслідок чого він позбавлений можливості підноситись в моральному відношенні, розвивати почуття власної гідності, підготовлювати себе до суспільно-політичної діяльності і т. д. Проте ці судження зовсім не дають ніяких підстав для песимістичних висновків. Не можна не вірити в силу народу, у можливість поліпшення його становища, бо до морального розвитку і серйозного поліпшення матеріального становища ведуть не тільки знання, які дістаються через зростання освіти, і не тільки література, суспільне призначення якої не підлягає ніякому сумніву. Є інший, більш вірний шлях для здійснення даної мети. Це «шлях життєвих фактів, які ніколи не пропадають безслідно, але завжди спричиняють події за подіями, неминуче, незаперечно. Факти життя не пропускають нікого мимо; вони діють і на безпраотного селянського парубка і на отупілого від фухтелів кантоніста, як діють на студента університету»².

Сама освіченість, на думку Добролюбова, приводить лише до більшого або меншого ступеня розвитку свідомості і до уміння сформулювати глибоко усвідомлене. Проте сама по собі вона ще не свідчить про справжнє становище людини і нічого не міняє в картині його дійсного страждання. Бо «і неформульоване страждання—все-таки страждання; і невиразне, несвідоме невдоволення—все-таки невдоволення»³. І якщо навіть це страждання, приховане від нас, не набрало ще певного виразу,—все-таки бентежитись не слід. Існує межа, за якою воно цілком виявить себе, і «тоді, без всяких книг, без всяких абстрактних міркувань, не кажучи ніяких фраз, навіть не приймаючи особливого імені для себе, воно проявиться на ділі. Дійсний факт, відобразившись на практичному житті діяльної робочої людини, породить теж дійсний факт, тоді як книжні теорії і припущення освічених людей, може, так і лишаться тільки теоретичними припущеннями»⁴.

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т. II, стор. 186.

² Там же, стор. 187.

³ Там же, стор. 188.

⁴ Там же.

У своїй блискучій літературно-критичній статті «Коли ж прийде справжній день?» Добролюбов, за визнанням апологетів самодержавства, потрясав «начала влади монархічної» і збуджував «ненависть одного стану до іншого», тобто закликав селянські маси до революційної боротьби проти поміщицько-самодержавного ладу. Він прямо заявляв, що «для задоволення нашого почуття, нашої прагми» потрібні люди, подібні до Інсарова, але тільки російські Інсарови, «потрібні люди-герої для боротьби з ворогами внутрішніми, люди живі і енергійні, не балакуни і не рефлектори, а практичні діячі», на відміну від ліберальних базік, які у своїх проектах виходять «з юридичних тонкощів, а не з стогону і лементу нещасних братів»¹. Потрібні люди, які вміли б зрозуміти потреби російського життя, з усією пристрасною віддалися б завданню революційної боротьби, «ідеї загального блага», органічно злилися би з цією ідеєю і повели б за собою нових борців за свободу, безавітно відданих справі прогресивного розвитку країни.

Сама російська дійсність, писав Добролюбов, все більше вселяла віру в близьке пробудження від сну. «Всюди і в усьому помічається самосвідомість, всюди зрозуміли неспроможність старого порядку речей, всюди чекають реформ і виправлень, і ніхто вже не заколисує своїх дітей піснею про те, яку незбагненну довершеність являє сучасний порядок справ у кожному куточку Росії. Навпаки, тепер кожний чекає, кожний надіється, і діти тепер підрастають, проймаючись надіями і мріями про краще майбутнє, а не прив'язуючись насильно до трупа віджилого минулого. Коли прийде їх черга взятися до діла, вони вже внесуть в нього ту енергію, послідовність і гармонію серця і думки, про які ми ледве могли набути теоретичне поняття»². Ці реальні ознаки пробудження, продовжував Добролюбов, вселяють бадьору впевненість у прийдешнє настання нового ладу людських відносин, вільного від кріпосницького рабства і бюрократичної сваволі. Саме гарячкове нетерпіння, з яким чекає його змучений народ і передові люди кріпосної Росії, є кращим свідченням того, що він настане скоро, що чекати його лишилося недовго. Тяжкі дні гноблення і безправ'я зміняться завдяки революційному вибуху новим днем. «Прийде ж він, нарешті, цей день! І, в усякому разі, передень недалекий від наступного дня: всього тільки яка-небудь ніч відділяє їх!»³.

Вірне служіння своєму народові, горда свідомість історичної правоти і величі його визвольної боротьби були основою незламної віри революційних демократів у велике майбутнє своєї країни. Історичною передумовою цієї віри були знаменні події минулої російської історії, сповненої найвеличнішими актами драматичної боротьби народу проти класових ворогів, жорстоких і зухвалих завойовників, національних гнобителів. Численні повстання і війни, які втягували в свою орбіту величезні маси знедоленого народу,

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т II, стор 523, 271

² Там же, стор. 273

³ Там же.

відверта і прихована боротьба пригнобленого народу проти своїх поневолювачів, гостра ненависть трудящих до дармоїдів і експлуаторів, тривала і вперта боротьба народу з усякого роду любителями чужого добра (екопансія німецьких псів-рицарів на протязі XIII—XV ст., жакливе монгольське іго в цей же період, польсько-шляхетська інтервенція початку XVII ст., визвольна війна проти наполеонівської навали, опільна боротьба українського і російського народів проти турків, татар, польських інтервентів і т. д.), — все це, як і багато іншого з минулого історичного життя великого народу, було джерелом, яке живило віру революційних демократів в славне майбутнє своєї країни. Відомо, наприклад, як багато зусиль витратив Белінський на вивчення російської історії, перше ніж зробити висновок про велику історичну місію Росії, про те, що в майбутньому вона прийматиме данину благоговійної поваги від інших країн і народів. Те ж саме характеризує і Шевченка, першими великими поетичними творами якого були ті, в яких змальовувалась з таким нетерпінням очікувана революційна буря. В цих творах Шевченко відбив героїчну боротьбу українського народу проти іноземних поневолювачів («Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Гамалія» та ін.). Знаменними були й думки Чернишевського про те, що російський народ у своїй минулій історії виступав не завойовником, а визволителем інших народів. При цьому він мав на увазі боротьбу проти німецької експансії, що тривала ряд століть, трьохсотлітню кровопролитну боротьбу проти монголо-татар, боротьбу проти польської і шведської інтервенцій, розгром Наполеона та ін.

Проте джерелом глибокого історичного оптимізму, — що відбився, наприклад, у всепереможній вірі революційних демократів у перетворення Росії на світовий центр культури і суспільно-політичного життя, в настання радісного свята і на вулиці пригнобленого народу, в близькість світлого дня революційної розправи народу над своїми гнобителями і т. д., — були безпосереднє спотереження і вивчення революційними демократами суспільних відносин свого часу, факти живої історичної дійсності.

Погляди революційних демократів мали яскраво виражену антикріпосницьку спрямованість. Революційні демократи піддавали серйозній критиці також і буржуазні відносини, що панували в Західній Європі і розвивалися вже в Росії та в тому числі й на Україні.

Революційні демократи розуміли експлуаторську суть капіталістичних відносин, які зовсім не викликали в них того ентузіазму, що охопив ідеологів західноєвропейських буржуазних революцій і російських буржуазних лібералів. Для них було дивним освячення відносин гноблення і поневолення, якими були капіталістичні відносини, що прийшли на зміну феодальним. Вони розуміли, що «вместо цепей крепостных люди придумали много иных», що капіталістичні відносини, які встановилися на Заході як пануючі замість кріпосницьких, не можуть викликати захоплення, бо вони

є такими ж страшними і нелюдськими, як і ті, на зміну яким вони прийшли. Ще Белінський, вивчаючи відносини, які склалися в західноєвропейських країнах, відзначав, що капіталізм за своєю природою — щось страшне і жахливе, що пригнічує людську особу і робить її знаряддям в руках того, хто має капітал для хижацької наживи і збагачення. Він піддав нищівній критиці безсоромну брехню буржуазних «свобод» і звіриної буржуазної моральності.

В умовах дальшого загострення суперечностей капіталізму, банкрутства і розкриття людоїдської суті «теорій» зпологетів капіталізму (економічні теорії, соціальні вчення та ін.), в умовах невпинного зростання народного обурення в середині Росії Чернишевський і Добролюбов, як виразники інтересів пригноблених народних мас всієї Росії, у своїй критиці капіталізму пішли далі свого попередника Белінського. Чернишевський, який спеціально займався політ-економією, був чудовим критиком капіталізму, він очолював критичну школу, про яку Енгельс писав, що вона стояла безмірно вище всього того, що було створено буржуазними і «соціалістичними» школами Франції і Німеччини. Для ілюстрації цієї високої оцінки діяльності вождів революційної демократії досить навести окремі зауваження з критичної статті Добролюбова, написаної ним з приводу вражень російського економіста Бабста про західноєвропейське суспільне життя («Від Москви до Лейпцига»). В цій статті Добролюбов дійшов до того висновку, що «завжди і у всіх народів прогрес мав характер частковий, а не загальний»¹, тобто до висновку, що зміни в житті попереднього суспільства відбувалися на користь «то однієї, то другої» його частини, надто невідгідно позначаючись на становищі переважної маси суспільства.

З виникненням певних умов історичного характеру деяка частина раніше безправної маси займала місце попереднього експлуататора або поділяла з ним «право» експлуатації. Так продовжувалось до перетворення буржуазії («міщан») в панівний клас.

Проте «як тільки міщани відчували на собі благодать прогресу, вони постаралися прибрати її до рук і не пускати далі в народ»².

Боротьба міст з феодалізмом, відзначає Добролюбов, «була гаряча і рішуча тільки до того часу, поки не почала виявлятися перед тією і другою стороною різниця між буржуазією і робітником. Як тільки ця відмінність була збавлена, обидві ворогуючі сторони стали здержувати свої пориви і навіть робити спробу до зближення, ніби маючи на увазі нового, спільного ворога. Це повторилося в усіх переворотках, яких зазнала Західна Європа, і, без сумніву, ця обставина була дуже сприятлива для решток феодалізму, як для партії, що вже ослабівала»³.

Революційні демократи добре розуміли, що при зміні форм суспільного життя старе набирає лише інших, надто різноманітних форм, маскуючись під нове. Старе змінюється тільки зовні, суть же

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т. II, стор. 169.

² Там же.

³ Там же, стор. 177—178.

лишається незмінною. Саме тому для радикального знищення зла боротьбу необхідно починати «не з верхівки і побічних частин, а з основи»¹. «І до цього часу масі робітничого стану в усіх країнах Європи доводиться розплачуватися, наприклад, за пропреси фабричного виробництва, так приємні для міщан (підкреслено Добролюбовим. — І. Г.). Отже, тепер вся історія тільки в тому, що актори перемінилися, а п'єса розігрується все та сама (підкреслення наше. — І. Г.)»².

І далі Добролюбов не лишає вже ніякого сумніву щодо розуміння класової суті суспільних відносин при капіталізмі. Він говорить, що «з розвитком освіти в експлуатуючих класах тільки форма експлуатації міняється і стає спритнішою і витонченішою; але суть все-таки лишається та сама, поки лишається, як і раніше, можливість експлуатації. А факти, які свідчать про незабезпеченість прав робочих класів у Західній Європі..., саме і виходять з принципу експлуатації, який служить там основою майже всіх суспільних відносин»³.

Цей геніальний висновок ґрунтується на аналізі суспільно-економічних і політичних форм життя за ряд попередніх століть. Ще в період середньовіччя, писав Добролюбов, міські общини, що виникли, вели боротьбу проти феодалів, намагаючись одержати певну частку матеріальних благ, які здобули люди праці в ході прогресивного історичного розвитку. Частково міста досягли своєї мети за рахунок уже награваного феодалами. Але це була порівнюючи лише мізерна частка тих багатств, які в результаті перемоги дістала буржуазія. Щождо справжнього джерела нечуваного її збагачення, то воно полягало в нестримній і безсоромній експлуатації і в прямому пограбуванні трудящих мас, і без того розорених і безправних. Тому вийшло так, що коли раніше об'єктом експлуатації з боку феодалів були «міщани» і селянство, то тепер «міщани», які звільнилися, зайняли становище гнобителів селян, в той же час не позбавивши їх гноблення і з боку феодалів. «І вийшло те, що робочий народ лишився під двома гнітами: і старого феодалізму, що ще живе в різних формах і під різними іменами в усій Західній Європі, і міщанського стану, який захопив у свої руки всю промислову галузь». Внаслідок цього «в робочих класах накипає нове невдоволення, глухо готується нова боротьба, в якій можуть повторитися всі явища попередньої...»⁴.

Є дуже серйозні підстави гадати, зауважував великий революціонер і мислитель, що від розвитку боротьби пролетарів буржуазний лад не врятують ні розрекламована буржуазією гласність, ні в деякій мірі поширювана «освіченість», ні інші «блага» капіталістичної цивілізації. Розв'язати питання нової суспільної перебудови можуть лише самі народні маси, на долю яких припали гноблен-

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т. II, стор. 178.

² Там же, стор. 169.

³ Там же, стор. 171.

⁴ Там же, стор. 169.

ня, експлуатація, злидні і безправ'я. Вони не можуть задовольнитися тими поступками, які капіталісти милостиво їм роблять (введення буржуазних «свобод» та ін.), бо пролетарі мають більш високі прагнення, які не можуть бути розв'язані в рамках наданих їм «прав». Наприклад, фабричний робітник не може вважати тривалими та істотними ті поступки, які робляться йому експлуататорами. Мізерні подачки не можуть бути достатньою гарантією позитивних громадянських прав і матеріального становища. Ціна цим поступкам надто незначна: поміщики і капіталісти «благодіють» робітникам і селянам лише тим, щоб їм самим нічого не коштує, або тоді, коли це є навіть вигідним для них. Проте як тільки виявляється, що від прав робітників і селян страждають вигоди «шановних панів»,— всі права трудящих зводяться на ніщо; це буде тривати до того часу, поки сила і влада будуть в руках експлуататорів.

Отже, Добролюбов розумів, що саме суспільне становище робітників штовхає їх на боротьбу проти буржуазії, що надіятися на серйозне поліпшення їх становища на ґрунті існуючих відносин цілком даремно. «Пролетар розуміє своє становище значно краще, ніж багато які прекраснодушні учені, що оподіваються на великодушність старших братів щодо менших... Пройде ще якийсь час, і менші брати зрозуміють його ще краще. Гіркий досвід навчає розуміти багато які практичні істини, хоч би людина була якою ідеальною»¹.

Будучи революційними демократами та виходячи з умов реальної історичної дійсності, з фактичних відносин в суспільстві, класики російської філософії не могли нехтувати реальними мотивами все більш загостреної боротьби між різними суспільними силами. При цьому особливо важливо відзначити, що сама ця дійсність в їх очах була одночасно і ґрунтом, на якому розгорталася суспільна боротьба, і передумовою, що породила самі потреби суспільного розвитку, і матеріалом, що давав засоби для глибоких соціальних перетворень. Звідси стає зрозумілим, чому в поглядах революційних демократів на історію мали місце серйозні *матеріалістичні тенденції*. Крім уже вазначеного щодо суті суспільних відносин, як відносин антагоністичних, класики російської філософії допускали тенденцію матеріалістичного характеру і в розумінні вирішальних причин виникнення самих суспільних відносин, починаючи від майнових і кінчаючи вищими виявами духовної діяльності людей.

Уже Белінський вважав, що матеріальна потреба є великим рушієм суспільного розвитку, що без неї не можна зрозуміти особливостей моральних норм, правових установлень та ін. Чернишевський також вважав, що ті або інші політичні та ідеологічні форми зберігають свою силу до того часу, поки вони задовольняють певні історичні потреби; але як тільки матеріальна потреба більш-менш

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т. III, стор. 170.

значно змінилась, існуючі суспільні форми стають перешкодою для дальшого поступального руху суспільства. Він розумів, що в основі тяжкого становища широких народних мас лежить належність крупної приватної власності невеликій купці, яка паразитує, що боротьба станів, власне, і точиться через майнові інтереси, як головні й визначальні. Добролюбов виходив з того, що потреби суспільного розвитку виникають внаслідок «певних життєвих фактів», що не явища життя та історії впливають із загальних начал і абстрактних прагнень, а, навпаки, самі ці начала і прагнення визначаються конкретними потребами й обставинами. Аналізуючи негативні літературні явища свого часу, Добролюбов підкреслював, що, власне, його незадоволення стосується окоріше не самої літератури, як такої, а тих суспільних відносин, які викликали її до життя. В іншому випадку, при поясненні місця і значення суспільних ідей, Добролюбов пише, що «певний стан справ створює в суспільстві потребу, потреба ця усвідомлюється, слідом за загальним усвідомленням її повинна з'явитися фактична переміна на користь задоволення усвідомленої всіма потреби»¹.

Певне значення в системі поглядів революційних демократів має оцінка ними ролі промислового виробництва. Вони чудово розуміли, що життєвою основою панування феодалів у кріпосницькому суспільстві є велика поземельна власність², а панування буржуазії в капіталістичному суспільстві — власність буржуазна, що джерелом всяких страждань трудящих є відносини власності, за яких переважна частина суспільства, дев'ять десятих його, як зауважує Чернишевський у щоденнику, являє собою забиту і загнану масу, рабів. Отже, велике промислове виробництво виявляється джерелом незчисленних страждань для трудящих.

Проте, як писав ще Белінський, промисловість є одночасно і джерелом блага для людей, бо вона в значній мірі звільняє їх від історичних стихійним силам природи і створює передумови для історичного прогресу. Власне, вона, за Белінським, становить лише *останнє* зло у пануванні капіталу. Перейшовши у розпорядження безпосередніх виробників матеріальних благ і вирішальних учасників виробничого процесу, промисловість може і повинна відіграти величезну роль в революційно-перетворювальній діяльності. Тому, наприклад, Чернишевський вважав необхідним підведення технічної і промислової основи під общинне виробництво з метою переходу до соціалістичних відносин³, гадаючи, що можливо обміняти капіталістичний ступінь у розвитку Росії при умові революційно-демократичного перевороту; наявна промислова база повин-

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т. II, стор. 233.

² Див., наприклад, М. Г. Чернишевський, Вибрані філос. твори, т. II, «Критика філософських упереджень проти общинного володіння», стор. 409—449.

³ Там же.

на при цьому відірати роль головного засобу в справі здійснення завдання по перебудові суспільних відносин.

Реалізація програми революційних демократів об'єктивно могла привести лише до встановлення буржуазних відносин,— якщо перевага селянської революції в Росії, як зазначали Маркс і Енгельс, не випереджалась або не супроводилася б пролетарською революцією на Заході.

Звичайно, ця програма, будучи реалізованою, послужила б могутнім поштовхом для посиленого розвитку країни в напрямі соціалістичної революції. В цьому полягає величезне історичне значення визвольного руху, на чолі якого стояли революційні демократи.

Той факт, що погляди представників російської матеріалістичної філософії були пройняті соціалістичними мріями, пояснюється умовами епохи, характером суспільних відносин. Епоха Чернишевського, за визначенням Леніна, була такою, коли соціалізм і демократія зливались в одно нерозривне, неподільне ціле. Це значить, що соціалістичні настрої і погляди кращих представників визвольного руху в конкретно-історичних умовах Росії своєю опорою мали вираження інтересів і точки зору селянства, революційно настроєного щодо феодалізму, революційну боротьбу проти основ кріпосницької системи. В свою чергу, представництво інтересів селянства (демократія, яка мала овоїм знаряддям революційну боротьбу і спрямовувалась овоїм вістрям проти феодалізму) суб'єктивно не могло миритися з експлуатацією у будь-якій формі, в тому числі і в її найновішій—капіталістичній. Рішуче ж заперечення гноблення і експлуатації і наївна віра у всесилля соціалістичних прагнень накладали на революційний демократизм відбиток соціалістичної утопії. Проте цей утопізм істотно відрізнявся від утопізму західноєвропейських мислителів, які обстоювали мирний перехід до соціалізму, без класової боротьби і революції, та виступали за гармонію класових інтересів і мирну пропаганду.

2

Спільність історичних умов і єдина антикріпосницька спрямованість революційно-демократичної ідеології Росії, в тому числі й України, зумовили також спільність соціологічних поглядів російських революційних демократів і Шевченка. Думка Белінського і Герцена, Чернишевського і Добролюбова, що виросла на ґрунті дедалі зростаючих суперечностей соціальної дійсності, була великою силою, під благотворним впливом якої були і соціологічні погляди Шевченка, також обумовлені характером суперечностей дійсного життя свого часу.

Твори поетичного і художнього генія Шевченка пройняті найглибшими ідеями філософського характеру. Останні не були для нього, як і для російських революційних демократів, самоціллю. Вони були ідейною основою для створення і розвитку справної політичної програми, на базі якої, в свою чергу, повинна була наро-

дитися могутня антикріпосницька хвиля, покликана поховати царизм і кріпосництво, соціальне і національне гноблення. Палке бажання справжнього щастя своєму народові, глибокий патріотизм в найкращому і найблагороднішому розумінні цього слова і революційний демократизм були тим запалюючим мотивом, який визначив собою всю велич і могутність поетичного слова, художнього образу і суспільно-політичної думки Шевченка.

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

(«Сон» [«Гори мої високі!»])

Ці слова, що йдуть з глибини враженої стражданням народу душі, є чудовим підтвердженням думки про всевладну силу любові до батьківщини, до свого народу, як вирішального фактора всієї ідейної і політичної боротьби революційного демократа Шевченка проти самодержавно-поміщицьких порядків. Слова головного героя драми «Никита Гайдай» можуть бути чудовою ілюстрацією того положення, що сила любові до батьківщини є найближчим ідейним джерелом поетичної творчості і революційної діяльності Шевченка:

В ком нет любви к стране родной,
Те сердцем нищие калеки,
Ничтожные в своих делах
И суетны в ничтожной славе.

Співець боротьби закликав синів нужди і страждань:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї господа моліть.

(«Чи ми ще зійдемося знову?»)

Всепоглинаюча любов до свого народу, до «поруганих» и «опаскуженних», безмежна ненависть до «кровопивців-поміщиків, поліцейсько-кріпосницького ладу, феодальних установлень і всілякого гніту взагалі (відомо, наприклад, що Шевченко затаврував ганьбою рабство в Сполучених Штатах Америки) зумовили революційно-демократичний характер поглядів і всієї діяльності Шевченка. Як і російські революційні демократи, Шевченко чудово розумів, що визволення народу з-під лютючого ярма царизму і кріпосництва не можна добитися одними зітханнями або надіями, бо «вера без дел мертва есть»,— як писав Шевченко у щоденнику (запис від 2 липня 1857 р.). Він розумів, що надія на визволення — прекрасна річ лише тоді, коли позитивний результат її пов'язується з революційною боротьбою мас, а не з примирливими і віропідданськими тенденціями, які проявляються у ліберальному мовоблудстві; надія, говорив Чернишевський, — і це чудово розумів Шевченко, — являє собою золотий ланцюг, який легко перетворить в кайдани той, хто подає його.

Для того щоб домогтися перетворення думок закріпачених мас у дійсність, необхідна непримиренна, жорстока і послідовна боротьба трудящих проти експлуататорів і челяді, яка підтримує їх. При цьому само собою зрозуміло, що визнання класової диференціації сучасного йому суспільства, як і визнання непримиренності класових інтересів, в основі якої лежить поміщицька власність і кріпосницька експлуатація, з самого початку було вихідним засновком всіх суджень Шевченка про революцію, як засіб виходу на шлях, вільний від оков кріпосництва. Все зло, весь надмірний тягар становища народу полягають в тому, вважав Шевченко, що «скрізь на славній Україні людей у ярма запрягли пани лукаві...» («І виріс я на чужині»). Саме тому, що «гинуть у ярмах лицарські сини», Україна являє собою «пекло», а не «рай», описуваний «подножками» царськими. Картини ідилічного спокою можуть уявлятися лише при повному відриві від живої соціальної дійсності:

... як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.

(«І виріс я на чужині»)

Але це тільки, «як не бачиш». В дійсності ж при існуючому становищі характерними є картини дикого насильства і сваволі купки паразитів над мільйонами пригноблених, а разом з тим і постійне, дедалі зростаюче обурення експлуатованих проти всілякого гноблення і поневолення, боротьба класів у різних формах.

В одній із своїх російських повістей («Прогоулка с удовольствием и не без морали»), описуючи чудові за красою картини української природи і знаючи, що в цих місцях колись розігралася кривава драма, Шевченко запитує: «И какое могло быть сражение на этой райской местности?». Та, іронізуючи над своєю «забутливістю», він пригадує біблейську легенду, за якою «и в самом даже раи зарезал брат брата». І зразу ж, як живе свідчення сказаного, перед ним вималювалося два могильні кургани — німі свідки минулої битви народу за свою свободу¹.

Щоб не лишилося і «сліду панського в Україні», не можна «дивитись, плакати і мовчати», необхідно вести боротьбу проти «препоганих панів» до повного винищення їх як шару суспільства, що паразитує на злиднях і бідуваннях народу. Не можна допустити, щоб довго ще «кати панували». Актом найбільшої історичної справедливості є припинення насильства насильством же. Лише в цьому разі можна надіятися на торжество правди. Власне, про неї можна говорити тільки в поєднанні з помстою: «правда-мста» — єдина реальна правда.

В одному із своїх визначних за силою заперечення віршів, в «Холодному Ярі» (1845 р.)², Шевченко нагадує про народне по-

¹ Тарас Шевченко, Повне зібр. творів в десяти томах, т. IV, стор. 261.

² Названо за історичним місцем кровопролитної битви українського народу проти своїх гнобителів.

встання, яке змете всіх ворогів трудового народу багатостраждальної України: «повіє огонь новий з Холодного Яру».

Звертаючись до своїх одноплемінників з експлуаторського табору, які продавали і зраджували трудящих, вірою і правдою служили царському урядові, Шевченко питає:

По якому правдивому,
Святому закону
І землею, воім даною,
І сердешним людом
Торгуете?

І у відповідь, як грізна пересторога, звучить:

Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!

Неминучість жертв, зв'язаних з революційною боротьбою, не може виправдати пасивного ставлення до пануючого соціального зла:

Страшно впасти у кайдани,
Умірає в неволі,
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі —
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!

(«Минають дні, минають ночі»)

Єдине, за чим жалкує Шевченко, опинившись у 1847 р. в царському казематі, — це те, «що дався дурням одурить, в калюжі волю утопить». Не було б у нього ніякого жалю, якби була здійснена велика справа визволення народу шляхом революції, бо заради перемоги над ворогами народними можна жертвувати всім, що людині дорого, і в тому числі своєю волею. Поет писав:

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хпренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходитьсь вже будить.
А то проспить собі небога
До суду божого страшного!
А панство буде колихать...

(«Я не нездужаю, нівроку»)

Всі поетичні думи Шевченка пройняті могутньою революційною пристрасію і покликані служити палким закликком до всепереможної боротьби народних мас проти своїх гнобителів. Звертаючись із «скорбною думою» до свого друга великого артиста М. С. Щелкіна, Шевченко указує на таке призначення цієї думи:

Перепливе вона Лету;
І огнем-сльозою
Упаде колінь на землю
І притчею стане
Розпінателям народнім,
Грядущим тиранам.

(«Неофіти»)

Описуючи у вірші «Юродивий», як «один козак... сатрапа в морду затопив», Шевченко дорікає своїм пригнобленим братам:

Тоді, дурні, і вам було б
На його вийти з рогачами,
А ви злякалися...

У передреформений період, коли ставало цілком очевидним, який безсовісний обман готується змученому в рабстві народові з боку «неситого царя» і підлих власників «хрещеної власності», Шевченко створює ряд поетичних творів, потрясаючих за силою ненависті до гнобителів. Прагнучи зробити їх більш доступними для найширших мас народу, які були в полоні релігійної ідеології, він використовує форми молитви і наслідувань реалігійним посланням. Так з'явилася «Подражаніє Іезекіілю. Глава 19», «Осії. Глава XIV (подражаніє)», «Молитва» та ін. В них Шевченко пророче передбачає загибель царів і експлуататорів та перемогу народу в його революційній боротьбі. Він передбачає долю віковичних гнобителів народних:

Вітер з поля
Дихне, погне і ламає.
І ваша злая своєволя
Сама скулається, сама
В своїй крові. Плач великий
Воместо львчицшого рика
Почують люде. І той плач,
Нікчемний, довгий і поганій,
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плачі!

(«Подражаніє Іезекіілю»)

Звертаючись до «лукавих чад» матері-України — до поміщиків і всяких експлуататорів взагалі, Шевченко твердить, що «їх безчестіє, і зрада, і криводушіє» приведе їх, «лихих», до загибелі від кривавого і пламенного меча, що «кара невиннуца» знайде їх скрізь, що не спасе їх «добрый цар, їх кроткий, п'яний господар», що не вдасться їм втекти і сховатися від народної помсти — всюди знайде їх «правда-мста»:

... люде
Підстережуть вас...
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката

І без царя вас, біснுவатих,
Розлигуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоють...

(«Осії. Глава XIV»)

«Молитва» Шевченка, цей поетичний образ його революційних устремлінь, звучить як заклик до встановлення справжньої соціальної справедливості шляхом революційної розправи над поневолювачами народу:

Царів, кровавих шинкарів,
У пута всутії ожуї,
В склепу глибокім замуруї.

Трудящим людям, всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

Буде час, глибоко вірить Шевченко, коли «люде тихо без всякого лихого лиха царя до ката поведуть» («Хоча лежачого й не б'ють»).

Поезія Шевченка, спрямована на розкриття коренів класового гноблення і експлуатації, не лишає сумніву в остаточному торжестві людей праці над всякими експлуататорами:

Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда меж людьми?
Повинна бути, бо сонце стане
І осквернену землю спалить.

(«О люди! люди небораки!»)

В одному із своїх віршів, написаних незадовго перед смертю, Шевченко розповідає, які думки осіняли його, коли він йшов уночі по Невському проспекту:

— Якби то, думаю, якби
Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Осих осквернених лалат!
Була б сестра, і був би брат,
А то... нема тепер нічого,
Ні бога навіть, ні півбога.
Псарі с псарятами царят,
А ми, дотепні доїзжачі,
Хортів годуємо та плачем.—
Отак-то я собі вночі,
Понад Невою ідучи,
Гарненько думав.

(«Якось-то йдучи уночі»)

У вищій мірі характерним для Шевченка є те, що він ніколи не кидав думки про необхідність революційної розправи над поневолювачами народу; притому ця думка в зв'язку з усе більшим загостренням суперечностей кріпосницького ладу, з наростанням ненависті народних мас до своїх класових ворогів — поміщиків і ца-

ризму — все більше і більше міцніла, набираючи характеру могутнього заклику до всепереможної боротьби за новий суспільний лад. Так, наприклад, таке знаряддя впливу на моральність, як сатиру, Шевченко вважав можливим застосовувати тільки у відношенні до «середнього полуграмотного сословия»; щождо так званого «вишнього общества», то у відношенні до нього сатира не може бути дійовим засобом, бо застосовувати її в даному разі даремно. Зрозуміло, що цим не заперечується значення сатири, спрямованої проти «вишнього общества», для пробудження революційного настрою серед трудящих мас. «...Застарелые болезни,— писав Шевченко, маючи на увазі «моральність» експлуататорів,— естли и излечиваются, то только героическими средствами. Кроткий способ сатиры тут недействителен» (запис у щоденнику від 26 червня 1857 р.). Не треба бути особливо проникливим, щоб під «героїчними засобами» розуміти революційну боротьбу трудящих проти їх класових ворогів — поміщиків.

Але мало цього. Шевченко укріплявся також у думці, що самі народні маси — творці всіх матеріальних і духовних благ і справжні рушії людської історії — і є тією силою, яка розтрощить трони, «изорвет порфиры» і в гігантському революційному вихрі розвіє овоїх споконвічних класових ворогів.

Проте і цього мало. Шевченку стає все більше властивою думка, що існуюча історична дійсність, в силу внутрішніх законів її розвитку, з неминучістю породжує могильників пануючих відносин гніту і поневолення. Ця думка ще не набула характеру сформульованого соціологічного закону, але вона все більше і більше давала себе взнаки, особливо у період, коли Шевченко після свого звільнення від гнітючої солдатчини вернувся в столицю імперії і опинився в оточенні російських революційних демократів. Так, у вірші, написаному в Петербурзі 26 листопада 1860 р., є такі рядки, що пролунали як сполошний дзвін, як вирок ворогам народу:

Минуло все, та не пропало,
Остались шашелі: гризуть,
Жеруть і тлять старого дуба...
А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть.
І виростуть; і без сокири
Аж зареве та зчугуд,
Козяк безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира,
Людській шашелі¹. Няньки,
Дядьки отчества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане,— будяки
Та крслива — а більш нічого

¹ Підкреслення тут і нижче наше.— І. Г.

Не виросте над вашим трупом.
І стане купою на купі
Смердячий гній — і все те, все
Потроху вітер рознесе...

(«Бували воїни й військові свари»)

Як видно з цього вірша, Шевченко цілком усвідомлював те, що і в минулому і за його часів на Україні поміщики і всякі інші експлуататори були тими черв'яками, які підточували живе дерево історичного життя народу. Але одночасно з цією червоточиною на могутньому дубі народного життя ростуть і життєстверджуючі сили, які за відповідних умов приведуть до повної загибелі всього, що гнітить трудящих. Трон, порфіра і черв'яки-дармоїди, що копошаться навколо них, поділять жалюгідну долю всіх поневолювачів народу — над їх підлими могилами виросте лише чортополох, їх смердючі трупи рознесе вітер, і люди вільно зітхнуть на оновленій землі.

Боротьба проти експлуататорів — овяте і праве діло. У щоденнику (запис від 19 вересня 1857 р.) Шевченко оповідає про одне «отрадное происшествие»: «Прошедшего лета, когда поспело жито и пшеница, мужичков выгнали жать, а они, чтобы покончить барщину за один раз, зажгли его со всех концов при благополучном ветре. Жаль, что яровое не поспело, а то и его бы за один раз покончили бы». В іншому місці (запис від 7 листопада 1857 р.) мова йде про кріпаків одного дуже жорстокого поміщика, які «вместо того, чтобы просто повесить своего грабителя, пришли к губернатору просить управы, а губернатор, не будучи дурак, велел их посець за то, чтобы они искали управы по начальству, т. е. начинали с станowego». У запису від 22 січня 1858 р. Шевченко з сумом згадує про одне невдале повстання селян, що мало місце в 1856 р. у Катеринославській губернії, і називає «наивным, невинным мщением» пісню селян, окладену ними про свого поміщика, який «оголил» їх дочиста. Такого роду наївні засоби, вважав глибоко переконаний революційний демократ Шевченко, не можуть привести до зміни існуючого стану речей, — необхідна кривава боротьба проти класу поміщиків, що паразитує, і царських чиновників.

Характерною особливістю соціологічних поглядів Шевченка є його найглибша віра у кращу долю свого народу. Віра ця ґрунтувалася на вивченні історії визвольної боротьби свого народу проти іноземних загарбників і своїх класових поневолювачів, так само як і на вивченні минулої історичної долі інших народів, характерної формами суспільно-політичного життя, що прогресивно змінювалися; вона ґрунтувалася на могутньому антикріпосницькому русі, який охоплював все ширші маси припблених, особливо у 30—50-х роках ХІХ ст., та, нарешті, на розумінні історичної ролі народних мас у поступальному русі суспільства. Саме найглибша віра у невідворотність перемоги знедоленого народу і знищення «народных палачей», що коренилася насамперед у тенденціях революційного становлення історично прогресивних форм суспільного жит-

тя, давали поетові силу заявити ще в перший період своєї діяльності:

Да провешаю гимн пророчий,
И долу правду низведу,
И погасающие очи
Без страха к небу возведу.

(«Тризна»)

Чудовим свідченням незичерпної віри поета-мислителя у невмирущі сили народу, в його безсмертні історичні діяння і неминучість його перемоги над усіма хижими тиранами може бути поема «Кавказ». В блискуче змальованому образі легендарного Прометея Шевченко розкриває могутню силу, здатність народу до життя, боротьби і перемоги. В похмурих, повитих туманом, далеких, «засіяних горем, кровію политих» горах, за легендою у перекладенні Шевченка, орел опоконвіку «карає» великого благодійника людства Прометея. Муки страдальця безмежні, бо караючий з наказу богів «що день божий довбе ребра й серце розбиває». Але всі зусилля розбити серце і випити «живущу» кров невинно засудженого на спраждання завершуються відновленням його сили і безсмертної крові:

Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не вноре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.

Чудовою є також поетична паралель між неминучістю настання справедливого соціального ладу і панівною закономірністю у природі, що показує, наскільки високо піднеслася сила узагальнення створених поетом образів:

Сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносилі,
Уже ворущаються царі...
І буде правда на землі.

(«І тут і всюди — скрізь погано»)

Яка ж суть соціальної правди — головного у прагненнях Шевченка, в його творах, глибоких думках і воїй його революційній діяльності?

Будучи революційним демократом, Шевченко, як це було показано вище, виходив з того, що попередньою умовою радикальних суспільних перетворень є класова боротьба, особливо її вищий

прояв — селянська революція (оскільки мова йде про конкретні умови Росії та в її складі й України). Така революція, на його думку, як і на думку російських революційних демократів, буде вірною гарантією побудови справедливих суспільних відносин, передумовою повного торжества «правди на землі». В майбутньому, зважав він, на землі запанують суто людські відносини, вільні від усякого поневолення однієї людини іншою. Не буде панів і рабів, гнобителів і гноблених, багатих дармоїдів і голодних трудівників, які знемагають під непосильним тягарем виснажливої праці. Настане справжня воля членів суспільства у їх ставленні один до одного і до суспільства. Розквітнуть сили і духовні здібності народу.

Все це і дає підставу зробити висновок, що погляди Шевченка мали соціалістичну спрямованість. Про це свідчать і окремі судження його, наприклад думка про те, що земля «всім дана» («Холодний Яр»). Проте в його твердженнях прозирає лише схвальна тенденція, але немає розгорнутої аргументації на користь соціалістичного чи комуністичного ідеала. Говорячи про шлюб дворянина і кріпачки, Шевченко зауважує: «выходит, что идея о коммунизме не одна только пустая идея, не глас вопиющего в пустыне, а что она удобоприменима к настоящей прозаической жизни»¹.

У тоні цього зауваження є наче якась іронія — суб'єктивно забарвлене скептичне ставлення до можливості подібним шляхом досягнути встановлення відносин справжньої рівності. Шевченко розумів, що такі випадки, якщо вони і мають місце як винятки, нічого не можуть розв'язати у долі суспільних відносин. Та й взагалі кажучи, Шевченкові була глибоко чужою проповідь комунізму через встановлення гармонії між експлуататорами і експлуатованими. Вище вже було показано, яка сила революційної пристрасті була властива Шевченкові, і цього досить, щоб скептично поставитись до положення про віру його в те, що настане «царство небесне на землі» за допомогою християнського цілування між «катами народними» та їх жертвами.

У щоденнику (запис від 29 серпня 1857 р.) є згадка про «славного льщаря Стеньку Разина», який, за розповіддю співбесідника Шевченка, «не был разбойником», а «только на Волге брандвахту держал и собирал пошлину с кораблей и раздавал её неимущим людям». Прослухавши цю безпосередню розповідь люцмана волзького пароплава, Шевченко зауважує: «Коммунист, выходит».

Тут виражене позитивне ставлення до самої ідеї встановлення комуністичних відносин. Проте з того, що Разін роздавав неимущим мито, яке він брав з купецьких кораблів, ще зовсім не значить, що він був комуністом. Комунізм в його утопічній формі, вільній, проте, від ідеї дрібнобуржуазної зрівнялівки (про науковий комунізм у відношенні до революційних демократів немає підстав говорити), передбачає розподіл предметів споживання відповідно до

¹ Тарас Шевченко. Повне збір. творів в десяти томах, т. IV, стор. 256.

потреб кожного члена суспільства¹. Цієї думки в указаному зауваженні Шевченка немає. Тому можна припустити, що воно, як і вже згадуване, є результатом недостатньо глибокої обізнаності із суттю соціалістичних вчень свого і попереднього часу, а також — і це насамперед — наслідком умов дореформеного історичного розвитку України, які породили віру у настання оправданих людських відносин при революційному усуненні джерел соціального і національного гніту — кріпосних порядків і царизму. Щождо даної конкретної згадки про комунізм, то вона може бути пояснена загальним співчутливим ставленням революціонера-демократа до цього суспільного ладу.

Нарешті, є ще одна більш-менш певна вказівка Шевченка, яка наводиться деякими дослідниками для підтвердження тієї думки, що Шевченко стояв на позиціях утопічного соціалізму. Мова йде про вірш, написаний як наслідування 132 псалму (1845 р.), в якому є такі рядки:

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
Братам добрим добро певне
Пожити, не ділити?

(«Давидові псалми»)

Проте і в даному разі ми не маємо абсолютної впевненості в тому, що Шевченко був переконаним прихильником соціалізму чи комунізму, що він беззапечно може бути віднесений до табору соціалістів-утопістів. У витлумаченні наведеного місця згаданого вірша можна йти кількома різними напрямками. Ідучи одним з них, можна припустити, що Шевченко був прихильником соціалістичного устрою життя. Другий мусить бути поставлений у залежність від революційно-демократичних переконань Шевченка. Непримируваний ворог експлуатації, Шевченко був упевнений, що із знищенням існуючих її форм настане лад, де люди виступатимуть братами у відношенні один до одного. Він ще не зовсім виразно уявляв, що «вместо целей крепостных люди придумали много иных». Факти жорстокої експлуатації трудящих з боку народжуваних дереунових, промисловців і лихварів не зводились ним у ступінь суспільного явища, яке має своєю тенденцією перетворитися в панівне. «Укупі жити» — ще не значить жити на комуністичних началах. Те ж саме з бажанням мати неподілене майно: воно може розглядатися як у масштабі всього суспільства, так і щодо певної групи осіб, зв'язаних між собою опільністю певних інтересів.

Таким чином, з безперечною можна констатувати наявність лише елементів соціалістичного вчення у загальних революційно-демократичних поглядах Шевченка. Наведені приклади і вся сукупність поглядів поета на соціальну дійсність, як і його співчуття

¹ В даному разі обминається вирішальна обставина, яка визначила утопічність домарксівського соціалізму, — відсутність матеріально-виробничої, класової основи для справжнього соціалізму і ідилічно-утопічні шляхи його досягнення.

російським соціалістам-утопістам, овідчать про його співчутливе ставлення до соціалістичного ідеала. У визначенні соціальної правди Шевченко виходив з найближчих вимог розвитку трудящих мас — з вимог їх соціального і національного визволення. Спеціально не займаючись питанням про форми майбутнього державного ладу, маючи на меті найбільш важливе з найближчих завдань — насильне усунення пануючих форм експлуатації, — Шевченко, очевидно, найбільше схилився до тієї думки, що республіканський демократичний лад може забезпечити овободу і «братство» трудящих. При цьому, розуміється, виключалося всяке припущення про можливість використання республіканської форми правління новими претендентами на становище панів.

Що Шевченко був глибоко впевнений у настанні соціальної справедливості при встановленні республіканських порядків, підтверджується одним місцем з його щоденника (запис від 23 березня 1858 р.). Про це ж овідчать всі твори Шевченка, які опрямовані проти царів і російського царизму та торкаються проблеми справедливого розв'язання соціального і національного питань. Особливо яскраво це виражено у «Заповіті» («І мене в сем'ї великій, в сем'ї вольній, новій...»).

Важливим моментом для з'ясування суті соціологічних уявлень Шевченка є, безперечно, геніальне пророцтво щодо ролі техніки і промислового виробництва, висловлене ним у щоденнику (запис від 27 серпня 1857 р.): «...Пароход в ночном погребальном покое мне представляется каким-то огромным, глухо ревушим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов. Великий Фультон! И великий Ватт! Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом. То, что начали во Франции энциклопедисты, то довершит на всей нашей планете ваше колоссальное гениальное дитя. Мое пророчество несомненно».

Ці слова, гідні подиву за їх змістом, утверджують, принаймні, три безперечні думки: 1) загибель експлуататорів і установлень, що стоять на сторожі їх інтересів (батоїв, престолів і корон, дипломатів і поміщиків), є абсолютно неминучою; 2) технічні засоби і зв'язане з рівнем їх розвитку промислове виробництво є могутньою рушійною силою суспільного прогресу; 3) знищення кріпосницького ладу неминуче настане на всій земній кулі; французькі енциклопедисти були лише піонерами визволення суспільства від феодальних оков.

Уже ці думки, взяті самі по собі, овідчать про виняткову широчінь соціологічного кругозору Шевченка. Вони є найбільшим свідченням величезної переваги соціологічних поглядів українського революційного демократа над домарксівськими соціологічними вченнями європейських буржуазних мислителів, бо в них прозирає очевидна революційна і матеріалістична тенденція. Ці думки за духом також споріднені з відповідними судженнями російських рево-

люційних демократів. Само собою зрозуміло при цьому, що в даних думках Шевченка немає підстав вбачати хоч би навіть зародок учення історичного матеріалізму про визначальну роль економічного базису в системі суспільних відносин.

Цікаве судження, яке також іде по лінії матеріалістичних тенденцій у поясненні явищ суспільного життя, висловлює Шевченко про працю, її місце і значення в житті суспільства і окремої людини. Вище вже наводилася думка Добролюбова про пряму залежність між ставленням до праці і ступенем цивілізації суспільства. Власне, ці ж думки, в дещо іншому відбитті, висловлює і Шевченко. Необхідно зауважити, що все героїчне життя Шевченка, його революційна боротьба і творчість в різноманітних галузях мистецтва (поезія, драматургія, проза, живопис, гравюра) являють собою прекрасний взірець самовідданої праці. Праця є для нього найбільшим джерелом особистого задоволення, джерелом, яке дає радість і щастя. Відомо, якою неймовірною мукою для Шевченка було те, що коронований деспот по-варварському заборонив йому писати і малювати. З гнівом писав Шевченко з цього приводу у щоденнику (запис від 19 червня 1857 р.): «Отнято благороднейшую часть моего бедного существования. Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора». В одній із своїх російських повістей, любовно змальовуючи працю простої робочої людини, Шевченко пише, що працелюбна людина є найщасливіша у світі людина, особливо якщо її праця має піднесену, благородну мету, що праця, особливо коли вона зустрічає заохочення, є благодійною справою.

Шевченко — борець за інтереси «поруганной крепостной души», за інтереси народу — у праці бачив насамперед беззавітне служіння трудящим, справі революційного перетворення пануючих суспільно-політичних порядків. Питання праці, трудової діяльності під пером Шевченка набували величезного соціального змісту. В ряді цих питань він розгорнув нищівну критику сучасних йому суспільних відносин. Як і російські революційні демократи, він розумів, що праця є джерелом усякого багатства, що результати праці у своїй більшій масі йдуть на паразитичне споживання невеликій групі суспільства, тоді як переважна його частина — це «безсловесные смерды», раби, передчасно змиряючі від непосильної праці і хронічного недоїдання. Він ясно усвідомлював також, що ступінь розвитку знярядь праці, рівень її продуктивності і природні умови дають величезні можливості для задоволення перших життєвих потреб трудящих, а тимчасом мільйони робочого люду неймовірно бідують внаслідок жахливого гноблення з боку купки дармоїдів. Описуючи в одній з повістей («Варнак») життя народу казахських, тоді неродючих, степів, Шевченко зазначає: «Грустно видеть грязь и нищету на земле скудной, бесплодной, где человек борется с неблагодарною почвой и падает, наконец, изнеможенный под тяжестью труда и нищеты. Грустно! невыразимо грустно!»¹.

¹ Т а р а с Ш е в ч е н к о, Повне зібр. творів в десяти томах, т. III, стор. 135

Коли Шевченко переходить далі до зображення рідної України, багатой у природному відношенні, душа поета і мислителя сповнюється обуренням: «Каково же видеть ту же самую безобразную нищету в стране, текущей млеко и медом, как, например, в этой землице благодатной? Отвратительно! А еще отвратительнее встретить между этой ленивой нищеты обилие и при обилии отвратительную прязь и невежество!

А в этой стране благословенной это встречается не редко, а даже очень часто»¹.

Слідом за цим Шевченко питає: «Какие же могут быть причины нищеты в краю, текущем млеко и медом?». Відповідь напрошується сама собою: причини полягають у поневоленні народних мас з боку поміщиків-кріпосників і самодержавства.

Будучи рішучим прихильником справедливих, визвольних війн народу проти своїх класових і національних гнобителів, Шевченко в той же час з величезним ентузіазмом вітав усяку реальну можливість перетворення «меча на рало». Так, в одному з своїх прозових творів він відзначає: «Прежде боевая ограда теперь служит оградою плодов трудолюбивого земледельца. Отрадное превращение!»². А в повісті «Наймичка» опис тяжкої праці землероба супроводиться такою дуже цікавою приміткою: «О агрономы-филантропы! Быдумайте вы вместо серпа какую-нибудь другую машину. Вы этим окажете величайшую услугу обреченному на тяжкий труд человечеству»³. Про це ж, по суті, говориться і в іншому місці⁴, де порушується питання про благодійну роль винайденої парової машини (Шевченкові не було відомо, що пріоритет у винайденні парового двигуна належить не Англії, а Росії, тому честь винайдення парової машини він приписував англійцеві Уатту).

Свої соціально-політичні погляди, тісно вплетені у тканину художніх творів, записів у щоденнику і листів, Шевченко формував під благотворним впливом соціологічних і політичних поглядів російських революційних демократів і в боротьбі з ворожими самодержавно-поміщицькими та ліберально-націоналістичними концепціями. У згаданому вже вірші «Холодний Яр» він розкриває реакційний зміст апологетичних — щодо самодержавно-кріпосницького ладу — вправ Скальковського та інших мракобісів, які нехтували святі закони соціальної справедливості, оспівували «добродесність» коронованого ката Миколи I, прославляли завоювання царизму, розпиналися у віроповіданських почуттях, опльовували визвольні рухи народних мас України. Нашадок польського поміщика, Скальковський, відображаючи люту ненависть кріпосників і царських бюрократів до селянських рухів, випустив у 1845 р. наклепницьку книжку «Наезды гайдамак на Западную Украину 1733—1768 гг.», в якій розбрикував отруйну слину на адресу учасників

¹ Тарас Шевченко, Повне збір. творів в десяти томах, т. III, стор. 135.

² Тарас Шевченко, Повне збір. творів в десяти томах, т. IV, стор. 261.

³ Тарас Шевченко, Повне збір. творів в десяти томах, т. III, стор. 76.

⁴ Див. Тарас Шевченко, Повне збір. творів в десяти томах, т. V, стор. 80.

Коліївщини. В його зображенні гайдамаки виступають «бродягами», «розбійниками», «грабіжниками», «зłodіями», «вбивцями» і т. п. Сама ж Коліївщина розглядалася як «пляма» в історичному житті України. Фальсифікуючи історію і насилуючи факти, він «доводив», що селянські повстання на Правобережній Україні у XVIII ст. викликалися не тяжкістю економічного становища і соціальним гнітом, а «искусними в разбоях и хитростях... злодеями», які, бачите, «возмушали крестьян против своих благодетелей» — поміщиків¹.

Таким чином, Скальковський, відбиваючи інтереси поміщиків та ігноруючи найглибші класові суперечності на Україні, заперечував антикріпосницьку спрямованість революційного руху селянських мас і виправдував найжорстокішу розправу над повсталими. Все це, зрозуміло, мало одну найближчу мету: підготувати ідеологічний ґрунт для катівської розправи над зростаючим селянським рухом. Тому зрозумілі гнівні слова Шевченка, кинуті ним у відповідь на опльовування історично прогресивних рухів пригноблених мас, зокрема могутнього антикріпосницького і національно-визвольного руху 1768 р.:

Брешеш, людоморе!
За святу правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.

(«Холодний Яр»)

До «Гайдамаків» — цього визначного твору, який зображенням революційного минулого закликав до непримиренної класової боротьби в сучасних Шевченкові умовах, дуже неприязно поставився і П. Куліш. У своєму листі до Шевченка (1846 р.) зміст поеми він характеризував як «торжество м'ясників», як «криваву бойню, від якої мимоволі відвертаєшся». В іншому листі він проявляв намір відвести поета від закликів до непримиренної революційної боротьби мас проти поміщиків і самодержавства.

3

Соціально-політичні, зокрема соціологічні погляди революційних демократів, виникнувши як відбиття дійсних суспільно-історичних умов свого часу, як ідеологічний прапор боротьби трудящих проти кріпосницького ладу та його носіїв, зумовили особливості суто філософських поглядів революційних демократів. Це підтверджується уже одним тим, що політична ідеологія, як ідейний фундамент політики, завжди є визначальною серед всіх ідеологічних явищ, в тому числі і щодо поглядів на загальні закони розвитку природи і суспільства.

¹ Цит. за зб. «Пам'яті Т. Г. Шевченка», Вид-во АН УРСР, К., 1939, стор 153.

Кожна з ідеологічних форм, яка являє собою явище надбудовного порядку, в своїй суті і основних особливостях визначається економічним ладом життя даного суспільства. Всі ідеологічні форми зазнають величезного впливу політичної надбудови, як такої, що безпосередньо виражає у концентрованому вигляді економічні інтереси того або іншого класу. Оскільки ж філософські погляди є лише тією формою суспільної свідомості, яка відбивається крізь призму політичних відносин, остільки вони можуть бути зрозумілі у своїх істотних рисах тільки при усвідомленні особливостей соціологічних і зокрема політичних ідей. Так було за всіх історичних умов. Наприклад, загальний характер філософських поглядів тих або інших ідеологів античності, середніх віків і буржуазного часу був обумовлений їх політичною позицією і політичними ідеями, які виражали її. Арістотель знаходив філософські «аргументи» на користь рабовласницьких відносин; Локк, за словами Ф. Енгельса, був сином класового компромісу 1688 р. (між буржуазією і феодальною аристократією); Кант, Фіхте, Гегель та інші німецькі філософи-ідеалісти кінця XVIII — початку XIX ст. у своїх філософських побудовах відбивали аристократичну реакцію на французьку революцію і французький матеріалізм. Представники російської класичної філософії були виразниками революційних настроїв селянства і в своїх філософських поглядах відбивали революційно-демократичну політичну лінію.

Теоретичним прапором програми революційно-демократичних перетворень в Росії, що виходила від табору виразників інтересів пригноблених мас, був матеріалізм, розвиток якого йшов у напрямі до діалектичного матеріалізму. Саме форма матеріалізму, властива російській класичній філософії, найкраще відповідала розв'язанню конкретної-історичних завдань, що стояли перед революційними демократами (виключаючи, розуміється, діалектичний матеріалізм). З одного боку, у своєму розвитку вона вже пішла далі всіх форм домарксівського матеріалізму, оскільки її вихідною основою і об'єктом впливу була, як зазначалось, боротьба історично прогресивної селянської демократії проти феодальних і капіталістичних установ. З другого ж боку, вона могла лише підійти до діалектичного матеріалізму і тим більше повинна була спинитися перед історичним матеріалізмом, — внаслідок відсутності необхідної матеріальної основи і такого класу, який через своє економічне становище неминує — і тільки він один — стає могильщиком всяких відносин експлуатації.

Які ж характерні особливості світогляду представників класичної російської філософії і чому їх філософські погляди були теоретичним фундаментом боротьби, що розгорталася за революційно-демократичне перетворення Росії? Насамперед необхідно відзначити, що класики російської філософії виходили з дійсного, матеріального світу, як основи виникнення та існування всіх природних явищ, розглядаючи їх без будь-яких сторонніх додатків. Першою і найважливішою передумовою витлумачення самого світу було визнання його матеріальної природи і непохідного характеру. Надприродні

«сили, деміурги «об'єктивного» і «суб'єктивного» порядку, безумовно виключались. Ідеалізм в усіх його формах і виявах зазнавав найнещаднішої критики як зброя реакційних і консервативних сил. До всякого застою і проповіді реакції, обскурантизму, мракобісся та угодовських тенденцій щодо них культивувалося непримиренно вороже ставлення. Дійсність, реальні явища світу — ось ґрунт побудови філософських концепцій революційними демократами. Не бажаючи містифікувати суспільні відносини, на догоду упередженій реакційній тенденції, вони через це повинні були класти в основу всіх своїх політичних побудов самий рух реально спостережуваних речей і явищ, а не абстрактну ідею або здатність людини мислити.

Але і цього мало, хоч це є найважливішою характерною ознакою філософських поглядів російських революційних демократів. Матеріалізм класиків російської філософії був дійовим, активно цілеспрямованим, а не споглядальним, яким був весь матеріалізм домарковського періоду, в тому числі і матеріалізм Фейєрбаха. Щодо цього він не поділяв одного з основних пороків усього попереднього матеріалізму, про який говорив К. Маркс у своїх тезах про Фейєрбаха. Це був войовничий матеріалізм, спрямований на радикальну перебудову соціально-політичного життя, на боротьбу з усім косним, старим, віджилим, реакційним, під яким би заманливим убранням воно не ховалося. Якщо, наприклад, філософський матеріалізм Фейєрбаха обмежувався простим поясненням дійсності, лише прагненням зрозуміти закони її розвитку, і не йшов далі — в напрямі використання пізнаних законів світу для його революційного перетворення; якщо цей матеріалізм був далекий від «життєвих хвилювань» — соціальних рухів і політичних битв та замикався у метафізичних рамках, — то філософський матеріалізм революційних демократів своїм найближчим і основним завданням ставив служіння справі докорінних соціально-політичних перетворень. Дійсність, факти не насилувалися на догоду певній тенденції і не приносилися в жертву всякого роду спекуляціям, покликаним освятити застій і реакцію, а розглядалися як *предмет* діяльності. Змінити світ, використавши знання законів його розвитку і суспільні сили, які стоять на боці нового і прогресивного, — ось найважливіша і найближча мета, до якої слід прагнути в міру своїх сил і можливостей. Добролюбов, наприклад, називав «обломовцями» тих, хто обмежувався засвоєнням певних принципів і далі цього не йшов. «Всі ці обломовці, — писав він, — ніколи не переробляли в плоть і кров свою тих начал, які їм прищепили, ніколи не проводили їх до останніх висновків, не доходили до тієї грані, де слово стає ділом, де принцип зливається з внутрішньою потребою душі, зникає в ній і робиться єдиною силою, що рухає людиною. Тим-то ці люди і брешуть безустанно, тим-то вони і є такі неспроможні в окремих фактах своєї діяльності. Тим-то і дорожчі для них абстрактні погляди, ніж живі факти, важливіші загальні принципи, ніж проста життєва правда»¹.

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т. I, стор. 479.

Матеріалізм класиків російської філософії, незважаючи на неминучу його обмеженість, яка йде, зокрема, по лінії антропологізму та ідеалізму у поясненні суспільних явищ, був ідейним обґрунтуванням революційного розв'язання суперечностей російського суспільно-політичного життя. Він мав мету — сприяти просуванню суспільства вперед, його визволенню від оков сучасності. Оскільки основним завданням суспільного розвитку Росії було знищення царизму і кріпосництва, остільки матеріалізм був спрямований на розв'язання саме цього завдання.

Філософський матеріалізм революційних демократів був теоретичною основою їх політичної програми. Філософські положення пов'язувались із завданнями визвольної боротьби. «Закон самої природи, — писав Добролюбов, — неодмінно який-небудь рух приписує. Але що це за рух, до чого він прагне, яка сила його спричиняє, — ось на що треба звертати увагу, оцінюючи людську діяльність»¹. В іншому місці Добролюбов заявляв, що час «звільнити життя від тяжкої опіки, яку накладають на нього ідеологи»², тобто люди, спеціальністю яких стало викривляти дійсність на догоду певній тенденції. Уже починаючи з Платона, говорять Добролюбов, — і в цьому він геніально схоплює основний зміст історії філософської думки, — ідеологи повстають проти матеріалізму («реалізму»), викривляючи і перекручуючи його. Поділяючи світ на «*мислиме і виявлюване*», вони запевняють, що «тільки чисті ідеї мають справжню дійсність, а все виявлюване, тобто видиме, становить тільки відбиття цих вищих ідей»³. Добролюбов вимагає рішуче розрахуватися з цією ідеалістичною і агностичною бреднею і «зрозуміти, що хліб не є пустий значок, відбиття вищої, абстрактної ідеї життєвої сили, а просто хліб — об'єкт, який можна з'їсти»⁴. Час також звільнитися і «від абстрактних ідей, за якими, нібито, утворюється життя, так само, як відстали, нарешті, від теологічних мрійнь, що були в такій моді за часів схоластики»⁵.

Революційні демократи Росії особливо високо цінили тих представників мистецтва і суспільної думки, які, виражаючи інтереси прогресивних суспільних сил («партій»), сприяли розвиткові їх визвольних прагнень. Так, Добролюбов нагадав «пророчу» думку Байрона: «Минеться на землі царство меча, і неможливі будуть поневолювачі»⁶, а про Гейне він відзивався таким чином: «Злобними сарказмами мстив недавно торжествуючим партіям за німецький народ Генріх Гейне, який вважав, що весь смисл мистецтва і філософії в тому, щоб пробуджувати від сну задрімалі сили народу»⁷.

Всі передові мислителі — російські і західноєвропейські — знаходили найспівчутливіший відгук, всіляку підтримку з боку рево-

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філос. твори, т. I, стор. 93.

² Там же, стор. 111.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 111—112.

⁶ Там же, стор. 121.

⁷ Там же.

люційних демократів. У політичній і теоретичній боротьбі проти старого представники передової філософської думки використали все прогресивне. Вони здобували користь також і з критичної переобки того ідейного матеріалу, який лише в окремих своїх елементах являв собою цінне і позитивне. Вони розуміли, що перемога нового передбачає найрішучішу боротьбу проти мертвого і віджилого і в той же час — забезпечення умов для практичного перетворення в дійсне того можливого, що в надрах старого існує лише як певні передумови. Особливе значення при цьому надавалось діянню з боку реальних носіїв нового і передового. Наприклад, Белінський ще у своїх «Літературних мечтаннях» спеціально підкреслював, що життя є діяння, а діяння є боротьба. Якщо він у даний період свого розвитку (початок 30-х років) «діяння» і «боротьбу» розумів у дещо абстрактному і відбитому через ідеалістичне світо-розуміння вигляді, то Чернишевський і Добролюбов, як і Белінський в період його переходу на матеріалістичні позиції, практичну діяльність, боротьбу прогресивних суспільних сил та їх представників проти реакції певною мірою включали як необхідний компонент і в теорію пізнання. Дійовість матеріалізму, зокрема, знаходить своє підтвердження і в цьому.

Матеріалістичний світогляд класиків російської філософії був атеїстичним. Він не міг миритися з усякого роду поступками щодо релігії і теології. Якщо, наприклад, матеріалізм Фейербаха характеризувався релігійно-етичними нашаруваннями, то матеріалістичний світогляд Белінського, Герцена, Чернишевського і Добролюбова був вільний від них і відзначався непримиренністю до всяких релігійних забобонів. Войовничий атеїзм, як результат революційно-демократичної політичної позиції і матеріалістичного світогляду, проймав собою всі ідейні продукти діяльності передових російських філософів періоду загостреної кризи кріпосницької системи.

Естетика, літературна критика, публіцистика, економічні погляди, педагогіка та всі інші галузі знання, з якими мали справу революційні демократи, були пройняті матеріалістичними тенденціями. Ця обставина, між іншим, і зумовила ту високість філософської думки в Росії, на яку не підносились домарксівська матеріалістична філософія, не кажучи вже про ідеалізм — цей духовний вираз матеріальних інтересів відживаючих сил суспільства. Кожна з цих форм свідомо ставилась на службу виконанню тих суспільних завдань, які стояли перед народом і виразниками його інтересів. Досить вгадати боротьбу за реалістичну літературну критику, проти «естетичної критики», яка уже в свій час зробилася, за словами Добролюбова, приналежністю сентиментальних панянок і служила зняттям політичної реакції, згадати боротьбу за суспільне служіння літератури, тобто відображення нею наболілих питань суспільного розвитку, боротьбу проти апологетики капіталізму або боротьбу проти теорії «мистецтва для мистецтва» — теорії, яку посилено нав'язували західноєвропейські «теоретики» мистецтва та їх російські однодумці з ліберально-поміщицького табору.

Свою наукову діяльність Чернишевський починав з розв'язання

корінного питання естетики — питання про відношення мистецтва до дійсності. Розбиваючи доводи пануючої ідеалістичної естетики, він обґрунтував найважливішу тезу матеріалістичної теорії мистецтва — про похідний характер творів мистецтва. Життя вище мистецтва, прекрасне є життя, мистецтво є відтворення дійсності і вирок над нею, — ці положення, як і багато інших положень матеріалістичної естетики Чернишевського, озброювали мистецтво на боротьбу з соціалічним злом, на розв'язання найважливіших завдань перетворювальної програми революційних демократів.

Однією з характерних ознак передової матеріалістичної філософії Росії середини ХІХ ст. є глибокий зв'язок її з вітчизняним природознавством. Зв'язок цей був двобічний. З одного боку, матеріалістична філософія живилася найкращими досягненнями природознавства. Природничо-наукові погляди Ломоносова, Лобачевського, Менделєєва, Сеченова та ін. безпосередньо впливали на характер і особливості матеріалістичних переконань революційних демократів. Матеріалістичні погляди природознавців ХІХ ст. були одним з ідейних джерел у процесі розвитку філософських поглядів Белінського, Герцена, Добролюбова, Чернишевського. Про це прямо свідчать численні дані, які є в творах самих революційних демократів. З другого ж боку, і це особливо важливо, сама матеріалістична філософія, виникнувши як ідейний продукт суспільно-політичного життя і даних конкретних наук свого часу, робила могутній вплив на розвиток російського природознавства в тому напрямі, який найбільш відповідав завданням справжньої науки — дати вірну картину світу. Про це є признання і самих представників російського природознавства (Сеченов, Тімірязев). Те ж саме підтверджується і особливим піклуванням філософів-матеріалістів про правильний шлях розвитку природознавства (спеціально філософські праці Щєрена і Чернишевського, критичні оцінки окремих праць природознавців, які ми знаходимо у Белінського, Герцена, Добролюбова і Чернишевського).

Той факт, що російське природознавство ХІХ—ХХ ст. набуло світового значення, великою мірою пояснюється тим, що воно оплотворялося передовою філософською думкою.

Світогляд представників революційно-демократичної ідеології відзначається як своїм матеріалістичним характером, так і глибокими діалектичними ідеями, що проймають його. У своєму методі російські філософи-матеріалісти пішли далі всіх своїх попередників і сучасників з немарксистського табору. Їх домінуючий метод — діалектика, яка, проте, не тотожня марксистському діалектичному методу. Діалектика класиків російської філософії не є марксистською не тільки тому, що поряд з нею в окремих випадках і щодо окремих явищ суспільного життя допускався так званий гіпотетичний метод (Чернишевський), але і тому, що вона була незакінченою сама по собі. В силу умов соціальної дійсності та обмеженості тієї суспільної сили, прапором якої вона виступала, діалектика класиків російської філософії, по-перше, не була розроблена в усіх своїх основних принципах, а по-друге, природно, вона не робила всіх тих

остаточних висновків, що випливають з положень марксистської діалектики, яка є результатом інших суспільних та ідейних умов і має своїм призначенням перетворення світу на комуністичних началах. Діалектика передової російської філософії поділяла всю силу і слабкість умов, що викликали останню до життя, силу і слабкість мети, яка стояла перед нею.

Діалектика в руках російських революційних демократів була «аллеброю революції», тобто тією наукою, яка давала загальні провідні принципи для боротьби за революційне перетворення соціальної дійсності свого часу. Діалектичний підхід до явищ світу озброював борців за суспільний прогрес знанням (хай не цілком достатнім і не завжди точним в силу історичних умов свого часу) умов, ходу і найважливіших результатів революційної боротьби проти пануючих порядків. Відзначена В. І. Леніном найважливіша і визначальна обставина, — що від творів Чернишевського «віє духом класової боротьби», — підтверджує також, що ці твори були прийняті діалектичними ідеями. Саме ці останні давали могутню силу вірити, що «нехай буде, що буде, а буде кінець кінцем все-таки на нашій вулиці свято»¹.

Діалектика російських революційних демократів підносить їх над всіма непролетарськими ідеологами, оскільки останні, навіть ставлячи перед собою історично прогресивну мету, використовували таку методологічну зброю, яка очевидно освячувала минулий ступінь суспільного розвитку, (наприклад, капіталізм). Так, ідеологи французької буржуазної революції користувалися метафізикою та лише в окремих випадках, і то під прямим стихійним тиском об'єкта дослідження, а не глибоко свідомо, вдавалися до діалектичних ідей (Руссо, Дідро). Але якщо в їх час метафізика ще мала своє історичне виправдання, то вже у Фейєрбаха вона неминуче знижувала цінність його матеріалістичного світогляду, — оскільки виникнення діалектики вже було підготовлене всім ходом розвитку конкретних наук. Про гегелівський метод (ідеалістично-діалектичний) в тому саме вигляді, в якому він був у Гегеля, як і в інших німецьких філософів-ідеалістів, не можна говорити інакше, як про знаряддя побудови реакційної системи.

Створення дійової теоретичної зброї революційно-демократичної перетворювальної програми супроводилося непримиренною боротьбою проти ідеологів поступеновщини, застою і реакції, починаючи від лібералів і кінчаючи такими відвертими мракобісами, як професор Київської духовної академії Юркевич. Боротьба на політичній арені супроводилась боротьбою в теоретичній галузі, бо боротьба ідейна є лише виразом і продовженням боротьби класової, політичної. З одного боку — матеріалізм і діалектика, хай незавершені і не завжди послідовні, а з другого — ідеалізм, агностицизм, метафізика, схоластика, еkleктика. Дуже показовою щодо цього є та боротьба, яка особливо загострилась між двома таборами у філософії в зв'язку з виходом «Антропологічного принципу у філософії» Чер-

¹ М. Г. Чернишевський, Вибрані філос. твори, т. II, стор. 448.

нишевського. Цей визначний філософський твір, який має програмне значення і являє собою теоретичний прапор антикріпосницького руху, що розгортався, викликав цілий потік «спростовань», які виходили з клерикально-кріпосницького і ліберального табору. Реакціонери в поті чола свого трудилися над «спростуванням» матеріалістичної «ересі», яка нібито є в «Антропологічному принципі» філософії Чернишевського.

Рельєфну картину розмежування суспільних сил і боротьби між ними змалював Д. І. Писарев у своїй статті «Схоластика XIX століття» (1861 р.). Він писав, що в суспільній думці Росії є безліч відтінків, які непомітно переходять один в одний, і що крайніми полюсами цієї думки є, з одного боку, люди, подібні до Аскоченського¹, і з другого — Чернишевський.

До речі зауважити, що цього самого Аскоченського викривчав і Шевченко у своїй дуже в'дливій епіграмі «Умре муж велій в власнянце», написаній з приводу смерті митрополита Григорія, який особливо запспадливо захищав усе реакційне, навіть рабське становище жінки в сім'ї.

Виття, зняте церковним мракобісом Юркевичем в «Трудах» Київської духовної академії (1860 р., № 4), було підхоплено редактором «Русского вестника» Катковим, який незабаром став однією з колоритних постатей у темному царстві самодержавно-поміщицької реакції. Об'єктивно захищаючи філософського обскуранта Гогоцького від нищівної критики з боку працівника «Современника» М. О. Антоновича, Катков з усім запалом накинувся на Чернишевського². Як вірну зброю він використав згадану статтю Юркевича («Из науки о человеческом духе»), кваліфікуючи її як «зрілу» у філософському відношенні. З допомогою цього духовника філософствуючий апологет самодержавства силкувався довести ту думку, нібито свідомість існує одвічно і незалежно від матерії, а висновки філософії і природничих наук ні в якій мірі не зв'язані один з одним, нібито філософські питання не мають ніякого відношення до реальних суспільно-політичних подій. Все це робилося з тією метою, щоб підпорядкувати науку теології, довести божественне походження всього існуючого і тим вірніше відстояти класові інтереси експлуататорів.

Як підголосок монархічного «Русского вестника» виступили ліберальні «Отечественные записки». Вони опльовували революційний і матеріалістичний зміст філософських поглядів Чернишевського, Добролюбова, Антоновича і відстоювали «чисту» філософію, незв'язану із завданнями суспільної боротьби, тобто таку, яка, будучи за своїм характером ідеалістичною, не мала б ніякого зв'язку з революційною боротьбою трудящих мас проти основних підвалин самодержавно-поміщицького ладу.

Повертаючись до боротьби Чернишевського проти ідеалістів, агностиків і метафізиків, потрібно сказати, що вона мала винятково

¹ Реакційний журналіст.

² «Русский вестник», 1861, № 2, «Старые боги и новые боги».

принципальний характер і стосувалася кардинальних питань філософії — про природу оточуючого людину світу, про співвідношення матеріального і духовного, про пізнавальні можливості людського розуму, про форми розвитку і т. д. Чернишевський і його співробітники по журналу «Современник», який виходив під редакцією Чернишевського і був центром зосередження революційних сил Росії, показали цілковиту абсурдність «доказів» проти основ матеріалізму, що наводили ідеалісти, зокрема Юркевич, на зразок того, що рух, який відбувається у просторі, не може породити безпосереднього відчуття, бо, мовляв, всяке діяння містить у собі те, що є у причині, яка його викликає, або що немає об'єктивного причинного зв'язку при переході від кількісних змін у якісні (перехід від матерії до свідомості). Ці ідеалістичні вигадки знайшли гідну відповідь у статті Антоновича «Два типа сучасних філософів», в якій показано, що перехід від матерії до свідомості являє собою об'єктивно і закономірно підготовлений стрибок.

Представники матеріалістичної філософії на чолі з Чернишевським показали цілковиту безглуздість тверджень гносеологічного ідеалізму про те, нібито «сєнс зовнішніх явищ може бути розгаданий тільки з одкровенень самосвідомості, а не навпаки»¹. Грунтуючись на даних конкретних наук, особливо фізіології і психології, Чернишевський ще в «Антропологічному принципі у філософії» науково обґрунтував ту матеріалістичну думку, що наші знання черпають свій зміст з матеріальної дійсності, що ця остання являє собою єдину базу, з якої народжуються свідомість, думка, психічне.

Виходячи із загальних положень матеріалістичної теорії пізнання, Чернишевський та його однодумці показали повну наукову неспроможність спроб ідеалістів зобразити моральний світ людини як галузь панування свободи волі, індетермінізму. Чернишевський, наприклад, писав, що всі явища морального світу виникають із зовнішніх обставин або одне з одного, підпорядковуючись, таким чином, закону причинного зв'язку явищ. Всякі «припущєння» про виникнення якого-небудь явища, не породженого попередніми явищами і зовнішніми обставинами, є фальшивими у своїй основі. Посилаючись на психологію, він далі зазначав, що всякий моральний вчинок позитивного чи негативного характеру завжди виявляється породженням якого-небудь матеріального чи морального факту або сполучення фактів, а «хотіння» є не більше як суб'єктивне враження, яким супроводиться у свідомості людини виникнення вчинків або думок з попередніх фактів, вчинків або думок. Сама воля, як певне явище морального світу, завжди є ланкою в ряді явищ і фактів, з'єднаних причинним зв'язком.

Всебічно розвиваючи матеріалістичну гносеологію, Чернишевський на фактах конкретних наук показав єдину фізіологічну основу психічної діяльності тварин і людини. Цим, зокрема, він філософськи випередив той великий природничо-науковий винахід, який незабаром був зроблений Сеченовим і пізніше глибоко і всебічно

¹ «Русский вестник», 1861, № 4, ст. Юркевича, стор. 105.

обгрунтований І. П. Павловим. Людська свідомість, доводив Чернишевський, не є чимсь незрозумілим і надприродним. Вона закономірно виникла, в ході еволюційного розвитку, з тієї психічної діяльності, яка характеризує вже тварин, принаймні їх вищих представників. В даному разі він стоїть на рівні Енгельса, бо обгрунтовує думку про спільність всіх форм розумової діяльності у людини і тварин, і тим самим вибиває останній ґрунт з-під ідеалістичних тверджень про свідомість людини як про якесь незбагненне чудо. Критика Чернишевським містико-ідеалістичної бредні Юркевича, Каткова, Страхова та ін. мала величезне позитивне значення, незважаючи на те, що в окремих випадках Чернишевський допускав явні помилки, як це, наприклад, було тоді, коли він ототожнював якісні процеси, що відбуваються в мозку людини при певній розумовій роботі, з процесами, які відбуваються у тварин, коли вони здійснюють окремі інстинктивні акти. Вона вибивала з рук реакціонерів теоретичну зброю і забезпечувала тим більшу силу за філософською зброєю революційних демократів.

В написаній слідом за «Антропологічним принципом у філософії» праці «Полемічні красоти» (1861 р.) Чернишевський уже просто висміює своїх противників, не вважаючи навіть потрібним починати з ними суперечку з основних питань філософії. Він глузував і з критичних потуг філософствующого попа Юркевича, і з Каткова, який вихваляв його, і з усіх тих, які з шкури лізли, щоб довести, що біле не є біле. Виставивши на загальне посміховище колекцію полемічних красот Юркевича, Каткова та ін., Чернишевський викликав проти себе хвилю неприхованої люті, яка виходила не тільки з табору відвертих реакціонерів, але і з боку таких «теоретиків», що ліберальничали, як Дудишкін, журнал якого¹ просто-таки захлинався від несамовитості, оголошуючи матеріалістичні погляди Чернишевського і Антоновича патологічним явищем і тим самим мовчки вимагаючи над ними розправи, подібно до такої, яку в свій час було учинено над Чаадаєвим.

На виття і скавчання реакціонерів і ліберальної шавки з реакційного підвороття Чернишевський, спокійний у своєму правому ділі, відповів новим, ще більш убивчим сміхом, який викрив усю нікчемність чергової «колекції полемічних красот» з боку його ідейних противників. «Добра чи погана теорія, якої додержуюсь я,— писав він,— про це може думати кожний, як йому хочеться; але що людина, яка додержується такої теорії, повинна вважати смішними і пустими заперечення, що їх роблять теоретики школи, до якої належить п. Юркевич,— це факт...»²

Безсильні у своїй люті проти передового і революційного, теологи та ідеалісти вдавалися до прямого політичного шантажу на адресу Чернишевського та його прихильників. Наприклад, Катков, захищаючи ліберала Кавура від критики Чернишевського і Добро-

¹ «Отечественные записки».

² М. Г. Чернишевський, Вибрані філос. твори, т. III, стор. 383.

любова, натякає, в злегка замаскованій формі, на майбутню розправу над ними.

В одному таборі з Чернишевським, Добролюбовим і Антоновичем виступав і Д. І. Писарев, який у статті «Схоластика XIX століття» писав, що на боці працівників «Современника» стоять краші люди суспільства і що докази «російських Гегелів і Шопенгауерів» та «літературних промисловців, які приховують своє розумове убозтво удаваним співчуттям до вічних інтересів науки»¹, звалюються на них же самих.

Крім цього, запальна суперечка розгорілася з питання про відношення психології до фізіології. Наукове, матеріалістичне розв'язання цього питання, дане в працях Чернишевського, Добролюбова, Антоновича і потім Сеченова, «спростовувалось» Юркевичем, зусилля якого, проте, ні до чого не привели, і сам він зазнав сумної долі свого собрата — реакціонера Берві, викритого Добролюбовим як крайнього реакціонера у філософії. Як і Берві (Казанський університет), Юркевич був освістаний студентами в Московському університеті, куди він був «запрошений» читати філософський курс, і був змушений відмовитися від своєї витівки — довести неспроможність матеріалістичних поглядів своїх супротивників — Чернишевського, Добролюбова та ін.

Таким чином, можна з певністю вважати, що внаслідок величезних теоретичних зусиль з боку революційних демократів, на чолі яких стояв Чернишевський, в період революційної ситуації здійснилась певна революція в умах. Хоч вона не охопила достатньо широкого кола революційно настроєних людей, проте в загальному вона виконала своє історичне призначення — це був необхідний пролог до класових битв, які розгорталися.

4

Як і представники класичної російської прогресивної філософії, Т. Г. Шевченко був матеріалістом щодо пояснення природних явищ та войовничим атеїстом. У методології і витлумаченні історичних явищ його погляди в окремих випадках пройняті стихійно-діалектичним струменем і матеріалістичними тенденціями. Оскільки про ці останні мова уже йшла вище, спинимося тільки на питаннях матеріалістичного розуміння природи і деяких явищ надбудовного порядку, а також на питаннях методології та атеїстичного світорозуміння, які були основними ідейними знаряддями здійснення революційно-демократичних перетворень. Шевченкові доводилось, захищаючи інтереси закріпаченого народу, всіма засобами, які давав йому всебічний і могутній талант, вести найжорстокішу боротьбу проти всіх форм поневолення трудящих. Економічний гніт, політична та ідеологічна реакція в усіх її виявах, починаючи від неприхованого богословсько-ідеалістичного обскурантизму і кінчаючи пригладженими і «тонкими» філософсько-ідеалістичними системами і політичними трактатами, що їх вигадували філософи в ризах.

¹ Д. І. Писарев, Избр. соч., т. I, 1934, стор. 63.

і такі «вчені» в мантіях, як Юркевич і Скальковський, або «прогресисти» типу Куліша і Костомарова,— виклика́ли у Шевченка непримиренну ненависть, яка виражалася в різних формах (художнє слово, записи у щоденнику, листи і т. д.). Релігійно-ідеалістичній зброї реакційних і «благонамірених» сил суспільства Шевченко протиставив матеріалістичну зброю. Одним із яскравих виразів класової боротьби була та боротьба передових сил, яку очолював на Україні Т. Г. Шевченко проти всіх мракобісів і прибічників «поступового прогресу». При цьому знаменним є те, що розмежування сил, які боролися, не обмежувалося національними масштабами. Воно йшло далі, включаючи і представників інших націй. Так, у боротьбі проти ідеологічної реакції на національному українському ґрунті Шевченко виступав у спільному таборі з російськими революційними демократами і, навпаки, супротивники Шевченка вступали в союз з ідеологами реакції та «постепеновщини» в Росії. Про це дуже виразно свідчить полеміка, що виникла з приводу «Антропологічного принципу у філософії» Чернишевського. В її орбіту були втягнені не тільки теологи, подібні до Юркевича або такого апологета самодержавства, як Катков, а й представники ліберального табору, що плазували перед «устоями» (наприклад, Дудишкін). З другого ж боку, Чернишевський у своїй боротьбі спирався не тільки на своїх російських однодумців, але знаходив надійну підтримку, наприклад, у художніх творах Шевченка, в його усній і письмовій пропаганді ідей революції, дружби народів та ін. Ця єдність дій революційних демократів, до речі, наочно спростовує буржуазно-націоналістичну брехню про те, що Шевченко був ворожий представникам революційного визвольного руху в Росії, про його нібито відособлену політичну позицію.

Виходячи з переконання в об'єктивному існуванні навколишнього світу, Шевченко вважав, що в основі свідомості лежить матерія. Вона має ряд основних якостей, які у своїй сукупності характеризують її як нескінченно і вічно існуючу первопричину явищ духовного порядку. Вона незнищувана і нестворювана і, само собою зрозуміло, вона не потребує якоїсь надсвітової діяльної сили (бог, універсальна воля, розум). У своєму щоденнику Шевченко розповідає (запис від 10 липня 1857 р.), як у 1839 р. поет Жуковський, «возвратившись из Германии, с огром[ною] портфелею, начиненною произведениями Корнелиуса, Гессе и других светил мюнхенской школы живописи», знайшов, що твори Брюллова, тодішнього учителя Шевченка, є «слишком материальными, придавляющими к грешной земле божественное, высшее искусство». При цьому різко негативне ставлення його до цих «критичних» зауважень з приводу «слишком материальных» творів мистецтва не підлягає найменшому сумніву. Ненависть до ідеалізму і безплідних філософських спекуляцій у Шевченка проявилася дуже рано, ще в період перебування його в Петербурзькій академії художеств. Уже тут, як це видно із записів у щоденнику, він піддав різкій критиці професорів Галича і Григоровича, які поширювали в своїх лекціях з філософії і естетики реакційні ідеї німецьких філософів-

ідеалістів (Шеллінга та ін.). Свою ненависть до ідеалізму і спекулятивного ідеала Шевченко виразно і недвозначно проявляє також йти читанні однієї книги з естетики польського філософа Лібельта. «...Вспомнил я про «Umnictwo рієкпе» Лібельта,— пише він у щоденнику 10 липня 1857 р.— прийнялся жевать: жестко, кисло, приторно... Лібельт, он только пишет по-польски, а чувствует (в чем я сомневаюсь) и думает по-немецки (тобто в душі німецької ідеалістичної філософії.— І. Г.). Или, по крайней мере, пропитан немецким идеализмом... Он смахивает на нашего В. А. Жуковского в прозе. Он так же верит в безжизненную прелесть немецкого тощего, длинного идеала, как и покойный В. А. Жуковский». Проте, як тільки той же Лібельт деякими своїми судженнями дав підстави думати, що «сила духа не может проявиться без материи», Шевченко заявляє цілком протилежне. Найменший натяк на матеріалізм у поглядах Лібельта знаходить більш прихильний відгук у нього, хоч і в даному разі ідеалізм і релігійна ідеологія, характерні для Лібельта, викликають рішуче заперечення з боку Шевченка. «Сегодня,— пише він у щоденнику 11 липня 1857 р.— и Лібельт мне показался умеренным идеалистом и более похожим на человека с телом, нежели на бесплотного немца (філософа-ідеаліста.— І. Г.). В одном месте он (разумеется, осторожно) доказывает, что воля и сила духа не может проявиться без материи. Лібельт решительно похорошел в моих глазах. Но он все-таки школяр. Он пренаивно доказывает присутствие всемогущего творца вселенной во всем видимом и невидимом нами мире. И так хлопочет об этой старой, как свет, истине, как будто это его собственное открытие».

Останні слова, де присутність творця «во всем видимом и невидимом нами мире» кваліфікується як стара істина, зовсім не слід розуміти в пантеїстичному або, тим більше, ідеалістичному розумінні. Ними Шевченко хоче просто сказати, що займатися знову переживанням релігійно-ідеалістичних догм, які проймають шкільні підручники і набридли кожному, немає ніякої потреби. Це не нове, нікому не цікаве і не потрібне через свою очевидну неспроможність. «Пренаивно» піклуватися про цю справу — значить не бачити або не бажати бачити тієї обставини, що ідеалістичне розуміння природи не являє собою «відкриття» якої-небудь однієї особи, а відображає цілий напрям в її витлумаченні, який пристоїть іншому, матеріалістичному напрямку, що в основу всього існуючого кладе речове, матеріальне.

Природа існує незалежно від свідомості людини і від людини взагалі. Вона нескінченна як у часі, так і в просторі. Людина є лише частиною природи, і діяльність її не може вийти за межі її загальних закономірностей. Про це досить виразно зазначається в тому місці щоденника, де Шевченко все ще викладає свої враження від читання указанного твору Лібельта. «Он,— пише Шевченко 12 липня 1857 р. про Лібельта,— например, человека-творца в деле изыщных искусств вообще, в том числе и в живописи, ставит выше природы. Потому, говорят, что природа действует в указанных ей неизменных пределах, а человек-творец ничем не огра-

ничен в своєму створенні». Це «дискать» красномовно свідчить про негативне ставлення Шевченка до всякого роду спроб установити якісь метафізичні рамки в природі або розглядати людину, її творчу і розумову діяльність як джерело, що породжує матеріальні явища. Спочатку, на думку Шевченка, існує природа, а потім уже появляється людина з її здатністю мислити і створювати твори мистецтва. Ці останні у відношенні до дійсності, яку вони відображають, є вторинними, похідними. Шевченко радить не забувати цього. Правда, поряд з цим він, віддаючи данину ідеалізму щодо явищ суспільного життя, неправомірно згоджується з Лібельтом в тому, нібито «религія и древних и новых народов всегда была источником и двигателем изящных искусств» (запис у щоденнику від 12 липня 1857 р.). Але це слід віднести не за рахунок зривів у матеріалістичному витлумаченні предметів природи, а за рахунок неможливості в даних історичних умовах перейти межу, яка відділяє історичний ідеалізм від матеріалістичного розуміння історії.

Як матеріаліст у філософії та оптиміст у поглядах на майбутню долю народу, Шевченко не міг сумніватися у можливостях пізнання людиною оточуючого її світу. Він не був безплідним скептиком чи агностиком у питаннях пізнання і вважав, що ніяких меж людського пізнання не існує, як не існує і таких «таємниць» природи, які б не були розкриті зусиллями людського розуму. Тому брехливими є твердження старих і нових апостолів реакції, нібито у своїх творах Шевченко виступав як стихійний проповідник принципів ідеалізму.

Матеріалістичні переконання не були для Шевченка самоцілліс, чимсь таким, що містить в самому собі весь смисл і призначення, а були могутньою зброєю революційної пропаганди за допомогою слова, творів образотворчого і пластичного мистецтва. Реалізм, який лежить в основі самих його творів і естетичних оцінок, був лише виразом матеріалістичної спрямованості всієї його художньої творчості. Для нього було безсумнівним, щоб брати за вихідне, за основу, коли мова йде про так зване прекрасне,— прекрасне, що міститься в самих речах і явищах дійсності, або прекрасне як ідею, існуючу раніше прекрасного в природі. Первинним і непохідним він вважає прекрасне, яке існує в природі, прекрасне ж творів мистецтва є лише відображенням цього об'єктивно існуючого прекрасного. Тому яким би не був досконалим твір того чи іншого художника, він неминуче стоїть нижче прекрасного в дійсності. Красота, як первообраз, міститься в самих речах і явищах природи, в їх сполученнях, лініях, зв'язках і відношеннях. Найпрекраснішим людським обличчям, за Шевченком, є обличчя живих і дійсних людей, а портретний живопис або скульптурні зображення в тій або іншій мірі можуть тільки наближатися до цих взірців, будучи їх відтворенням. «Торжество и венец бессмертной красоты — это оживленное счастьем лицо человека. Возвышеннее, прекраснее в природе я ничего не знаю»¹,— признавався Шевченко.

¹ Тарас Шевченко, Повне збір. творів в десяти томах, т. IV, стор. 143—144.

Реалістичне зображення дійсності, за Шевченком, виключає дагеротипію — просте копіювання реально існуючого, грубий натуралізм. Воно вимагає творчої праці — типізації, осмислення зображуваних явищ. Характерним щодо цього є лист до художника Б. Залеського від 10 червня 1855 р., в якому Шевченко дає пораду не захоплюватись фотографічним відтворенням дійсності на шкоду її художньому відображенню і осмисленню: «Я боюся,— пише Шевченко,— ты увлечешься ею (фотографією.— І. Г.)... Это дело химии и физики..., а тебе это, как художнику, повредит. Фотография как ни обольстительна, и все-таки она не заключает возвышенного прекрасного искусства»¹.

Твір мистецтва тільки тоді може виправдати своє призначення, виконати завдання, що стоїть перед ним, коли він правильно відображає характеристичні риси дійсності і не йде врозріз із завданнями прогресивного суспільного розвитку, з інтересами широких народних мас. Звідси непримиренна боротьба Шевченка проти теоретиків і прибічників «мистецтва для мистецтва», які робили спроби ізолювати мистецтво від завдань суспільної боротьби, а в дійсності — паралізувати революційну силу демократичного мистецтва і тим вірніше служити справі реакційних суспільних сил.

Все це безпосередньо перекликалося з тим, що виражали Белінський, Чернишевський, Добролюбов. Та воно і не могло бути інакше, бо, з одного боку, була єдина вихідна основа і цілеспрямованість критично-публіцистичної і літературно-художньої діяльності російських революційних демократів і Шевченка, а з другого боку, сама творчість їх протікала в умовах постійного взаємозв'язку і взаємовпливу, на основі визначальної ролі російських революційних демократів. Критичні зауваження Белінського з приводу ранніх творів Шевченка, проповідь реалізму в мистецтві, боротьба за правдивість, ідейність і народність літератури і літературної критики,— все це не могло не зробити живого впливу на Шевченка.

Т. Г. Шевченко вчився на критичних статтях Белінського, вступав у живе і безпосереднє спілкування в носієм передових дум 40-х років. Те ж саме слід ще в більшій мірі зазначити про ідейні зв'язки, які були між Шевченком і російськими революційними демократами 50—60-х років — Чернишевським, Добролюбовим та ін. Перебуваючи в ідейно-політичній обстановці, зв'язаній з діяльністю «Современника», і будучи особисто знайомим з вождями революційної демократії, Шевченко, природно, зазнавав у вищій мірі благотворного впливу матеріалістичних ідей, відображених у філософських статтях і критично-публіцистичних виступах. Особливе значення мала при цьому критика і реалістична естетика, над розробкою якої особливо багато працювали Чернишевський і Добролюбов. Окремі положення естетики Шевченка навіть зовнішньою формою нагадують певні місця, наприклад, «Естетичних відношень мистецтва до дійсності» Чернишевського: про життєвий ідеал пре-

¹ Тарас Шевченко, Повна збірка творів в трьох томах, т. III, К., 1949, стор. 344.

красного, про мистецтво як відтворення дійсності і вирок над нею, про правдивість, народність і революційно-демократичну ідейність творів мистецтва, про особливу важливість історичного вивчення естетичних вчень для вироблення справжньої науки про прекрасне¹, про відмінність естетичних ідеалів у залежності від класової належності тієї чи іншої особи і т. д., і т. д.

Матеріалістичний світогляд Шевченка, як і російських революційних демократів, являє собою вищу форму матеріалізму в порівнянні з домарксівським філософським матеріалізмом, в тому числі і фейербахівським, не тільки тому, що він був пройнятий глибокими визвольними ідеями, будучи дійово-активним і прогресивно-цілеспрямованим, але й тому, що включав у себе діалектичні ідеї, в той час як, наприклад, Фейербах свідомо ігнорував діалектику, вважаючи її плодом філософських спекуляцій. Правда, Шевченко ніде виразно не висловлюється з питань методології, але все створене ним у своїй сукупності з очевидністю свідчить на користь того, що погляди його в ряді випадків пройняті діалектичними ідеями.

Діалектичні ідеї проймають поезію і прозу Шевченка. В художніх творах, у щоденнику і листуванні Шевченка ми знаходимо думки, які свідчать про плинність і мінливість речей і явищ природного світу. Але цього мало. Як революційний демократ, борець за суспільний прогрес, Шевченко в усіх своїх творах, прямо чи посередньо, виражає ту думку, що історичне життя перебуває в процесі постійного руху, що соціальні і політичні форми уже зазнали істотних змін і надалі будуть прогресувати завдяки революційній боротьбі мас. Так, у згаданому вже місці з щоденника Шевченко виражає тверду впевненість у тому, що визволення народу від кріпосницького гніту, яке закінчилося у Франції в кінці XVIII ст., з неминучістю буде завершено «на всей нашей планете». В іншому місці (вірш «Саул») він пише, що колись у країнах Сходу (про них в даному разі йшла мова) люди були повністю вільними, займаючись пастушеством і землеробством. І тільки через деякий час вони попали в рабство в результаті завойовницької політики раніше утворених рабовласницьких держав. Глибока впевненість у майбутньому настанні справедливих, оправді людських соціальних відносин — внаслідок революційної боротьби трудящих, озброєних ідеями правди і свободи, — також свідчить про діалектичний погляд Шевченка на явища суспільного життя. Він завжди розвивав думку про загибель старого і появу нового під впливом прогресивних історичних сил.

Все це, звичайно, зовсім не значить, що Шевченко був викінченим діалектиком. Можна говорити лише про наявність елементів

---

¹ «Если бы эти безжизненные ученые эстетика, эти хирурги прекрасного,— писал Шевченко в щоденнику 23 липня 1857 р. з приводу естетика Лібелья та ін.,— вместо теории писали историко изящных искусств, тут была бы очевидная польза. Вазари (историк мистецтва.— І. Г.) переживает целые легионы Либельтов (теоретиків мистецтва.— І. Г.)»

діалектики у його світогляді, про діалектичну спрямованість його поглядів на природу і суспільство.

Однією з особливостей світогляду Шевченка є войовничий атеїзм. Шевченко зазнав певної еволюції у напрямі зміцнення своїх матеріалістичних і атеїстичних переконань. Проте релігійним він ніколи не був. Тому зовсім неправильними, не відповідаючими дійсності є твердження деяких біографів Шевченка про те, що він міг би з покірною і «незлобною» християнина звернутися до владик світу свого часу і по-християнському їх славословити¹, що «Шевченко не був атеїстом», а лише «негативно» ставився до релігії, що він тільки «наближався до атеїзму»² і т. п.

Невірне також і те положення цінної книжки М. Шагинян про Шевченка, за яким для Т. Шевченка була характерна «своєрідна релігійність». Насправді релігійна форма, якою часто користувався Шевченко (звертання до бога, молитви та ін.), не має релігійного змісту, а є засобом вираження цілком інших думок і настроїв. Наприклад, слово «бог» виступає у нього в різних аспектах — у розумінні «правди», «справедливості», «добра», «істини», як прийом для відображення психології і настрою героїв творів та ін. Так, в одному з віршів Шевченко пише:

Моліться богові одному,
Моліться правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться. Все брехня —
Попи й царі...

(«Неофіти»)

Використання релігійної термінології може бути пояснене впевненістю поета у тому, що в такій формі ідеї його творів будуть більш доступними для широких мас, і, отже, сподіванням на швидше пробудження їх до революційної боротьби. Так, ще К. Маркс писав, що «Кромвель і англійський народ скористалися для своєї буржуазної революції мовою, пристрастями та ілюзіями, запозиченими із Старого завіту»³.

Наявність релігійної форми, таким чином, не заважала Шевченкові виражати у своїх творах революційні думки, закликати народ до збройної боротьби з поміщиками і царизмом. Від його творів віє духом ненависті до попів, церковних ритуалів і богословського вчення. Уже в одному з ранніх своїх творів — у поемі «Сон» («У всякого своя доля») поет пише:

...немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте
Та якогось раю
На тім світі благаєте?

¹ М. К. Чалый, Жизнь и произведения Тараса Шевченка, К., 1882, стор. 186.

² Д. Багалій, Т. Г. Шевченко — поет пригноблених мас, Х., 1930, стор. 82—86.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, стор. 324.

Немає! немає!
Шкода й праці. Схаменіться:
Усі на сім світі—
І царята і старчата—
Адамові діти.

У щоденнику Шевченко прямо зв'язує російську православну церкву з російським самодержавством, однією з головних підвалин якого і була церква: «Главний узел московской старой внутренней политики — православие. Неудобозабываемый Тормоз по глупости своей хотел затянуть этот ослабевший узел и перестянул. Он теперь на одном волоске держится» (запис від 17 вересня 1857 р.).

«Все брехня — попи й царі», — писав поет. «Нічого нема святого на землі», бо безмежні страждання змученого народу повинні були б викликати жалість бога, якби він існував. За муки свої люди уже «прокляли» його («Якби ви знали, паничі»).

Описуючи муки засланих декабристів — мучеників за волю, — Шевченко з обуренням звертається до бога, предмета людського поклоніння:

А ти, всевидящее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих.
Як мордовали, розпинали
І вшали. А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло. Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиши в кіоті, а царі...

(«ІОродивий»)

Царі ж, за переконанням поета, іменем бога чинять страшенні насильства над народом. Тому-то революційний поет і виражає палке бажання «зогнать оскому на коронованих главах, на тих помазаниках божих...» («Царі»), тому-то з такою силою він обрушується на експлуататорів, які прикривають свої чорні діла іменем бога. Він покликуює: «Брешуть боги, ті ідоли в чужих чертогах» («Осії. Глава XIV»). У вірші «Єретик», присвяченому діяльності замученого інквізиторами великого чеського патріота Яна Гуса, він пише, що церковні владики іменем господа бога чинять мерзенні діла, наживаючись на стражданнях і крові замученого народу:

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
І на апостольським престолі
Чернець голований сидить.
Людською кровію шинкує
І рай у найми оддає!

(«Єретик»)

До так званого «святого письма» Шевченко ставився різко негативно, атестуючи його як «боговдохновенную галиматью» і «аллегорическую чепуху»¹.

¹ Т а р а с Ш е в ч е н к о, Повне зібр. творів в десяти томах, т. V, стор. 130, 131.

У самій обрядовій стороні релігії, в церковній службі і обстановці поет бачив щось показне, декоративне, якусь комедію. Особливо яскраво це відбито в такому запису щоденника:

«Проходя мимо церкви святого Георгія и видя, что двери церкви растворены, я вошел в притвор и в ужасе остановился. Меня поразило какое-то безобразное чудовище, нарисованное на трехаршинной круглой доске. Сначала я подумал, что это индийский Ману или Вишну заблудил в христианское капище полакомиться ладаном и деревянным маслицем. Я хотел войти в самую церковь, как двери растворились и вышла пышно, франтовски разодетая барыня, уже не совсем свежая, и, обратясь к нарисованному чудовищу, три раза набожно и кокетливо перекрестилась и вышла. Лицемерка! Идолопоклонница! И наверное б... И она ли одна? Миллионы подобных ей бессмысленных, извращенных идолопоклонниц. Где же христианки? Где христиане? Где бесплотная идея добра и чистоты? Скорее в кабаке, нежели в этих обезображенных животных капищах»¹.

Різко негативне ставлення Шевченка до релігії, до церкви та її служителів виражається в його твердій впевненості, що настане такий час, коли люди будуть «з багрянниць онучі драти, люльки з кадилл закуряти, явленн ими піч топити, а кропилом... нову хату гвимітати» («Світе ясний! Світе тихий!»).

¹ Тарас Шевченко, Повне зібр. творів в десяти томах, т. V, стор. 105.

РОЗДІЛ III

РЕВОЛЮЦІЙНІ ДЕМОКРАТИ У БОРОТЬБІ ПРОТИ БУРЖУАЗНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ, НАЦІОНАЛІЗМУ І КОСМОПОЛІТИЗМУ

1

Соціально-економічна і політична дійсність Росії та в її складі й України 50—60-х років XIX ст. зумовила той факт, що революційною силою, яка протистояла самодержавно-поміщицькому ладові, було селянство, боротьба якого об'єктивно відповідала потребам історично найбільш прогресивного суспільного розвитку. Це надавало стану справ у Росії і на Україні глибокої своєрідності у порівнянні з країнами Західної Європи. Якщо на Заході двома основними суспільними силами, які боролися, були пролетаріат з його пролетарською ідеологією і буржуазія з її буржуазною ідеологією, то в Росії у цей же час такими силами лишались дворянство (разом з буржуазією) і селянство, а ідеологічними виразами їх класово-станових інтересів були, з одного боку, ідеологія «офіціальної народності» з примикаючими до неї слов'янофільством та буржуазним лібералізмом, з другого — революційний демократизм. При цьому, як відзначав Ленін, тільки революційно-демократична ідеологія відбивала насувні інтереси всього суспільного розвитку.

Основним завданням революційних демократів було визволення народу від самодержавно-кріпосницького гніту. А через те що десятки мільйонів придушених гнітом селян були вирішальною матеріально-суспільною силою, цілком правомірно для даних історичних умов провести паралель між ними і народом у широкому розумінні слова, і, отже, не менш правомірною є думка про те, що боротьба за визволення селянства була боротьбою за здійснення вимог національного, тобто прогресивно-історичного, розвитку своєї країни, бо селянське, як і національне питання, є частина загально-го питання про розвиток революції. Досвід попереднього визвольного руху і конкретні умови свого часу не могли не вселити у свідомість революційних демократів думку про те, що визволення народу має бути досягнуто його революційною боротьбою. Звідси глибока віра у велике історичне майбутнє народу.

Революційні демократи були ідеологами селянської революції. Але для того щоб скільки-небудь успішно виконати велике завдання створення ідейно-теоретичної зброї селянської революції, необхідно було, спираючись на все краще в ідейному багатстві свого народу і виходячи з боротьби прогресивних суспільних сил, вести непримиренну боротьбу проти ідеологічних убрань всякої реакції, косності і застою в усіх їх різновидах — клерикальному, самодержавно-поміщицькому і буржуазно-ліберальному. Не затримуючись на питанні про теологів і офіціальних апологетів поміщицько-монархічних «устоїв» (Шевирьов, Погодін, Юркевич, Катков та ін.), прямим, притому оплачуваним, обов'язком яких було надавати рожевих барв чорному нутру самодержавної Росії, спинимось коротко на боротьбі революційних демократів проти ідеологів слов'янофільства.

Так зване слов'янофільство було ідеологічним виразом глибоко реакційної суспільно-політичної тенденції — пристосувати весь мотлох, що історично зжив себе (патріархально-поміщицький побут, монархію, релігію та ін.) до нових вимог часу — технічного прогресу, капіталістичної економіки і т. д. Ідеал слов'янофілів має надто реакційний характер. Так, наприклад, О. С. Хомяков малював таку буколіку для майбутнього Росії: «Тоді в просвічених (!) і струнких розмірах, в оригінальній красі суспільства, яке сполучає патріархальність побуту обласного з глибоким значенням держави і являє собою моральне та християнське обличчя, воскресне давня Русь»¹.

За загальним духом вчення слов'янофілів їх «соціальне братство» нагадує «комунізм» в «державі» Платона або «соціалізм» у вченнях нинішніх лакеїв імперіалізму — правих соціал-демократів. У переломні періоди історії представники відживаючих класів завжди шукали і продовжують шукати «порятунку» в реставрації суспільно-політичних форм, які давно зжили себе. Так було раніше. Те саме характеризує і сучасну реакцію, яка воскрешає все мертве і віджиле.

Глибокий консерватизм і реакційність прозирає в усьому вченні і практиці слов'янофілів. Ненависть до революції і соціалізму і бажання підкреслити вірнопідданські почуття пронизують майже всі їх писання. Так, Кошелев вже на схилі віку знайшов потрібним звернути особливу увагу царської цензури на свої «антиреволюційні, істинно-консервативні та істинно-вірнопідданські почуття і думки»².

Дуже показовим щодо цього є підхід слов'янофілів до общини, який являє собою, — незважаючи на деяку зовнішню схожість, — пряму протилежність тому, що говорив про неї, наприклад, Чернишевський. Чернишевський, дуже тверезо оцінюючи общину як залишок минулого, перед яким зовсім не слід схилитися, але який можна використати — при знищенні селянською революцією кріпосництва і самодержавства, а також при застосуванні кращих досягнень світової технічної думки, — вважав общину передумовою для

¹ А. С. Хомяков, Полное собр. соч., т. III, 1900, стор. 29.

² А. И. Кошелев, «Записки (1812—1883)», 1884, стор. 217.

переходу до соціалістичних форм життя. Для слов'янофілів же община являла не що інше, як засіб удержання селян під владою самодержавства і поміщиків, тобто як засіб у боротьбі за «розвиток» країни в такому напрямі, за якого збереглася б уся сила поміщиків. Слов'янофілами община розглядалась як така організація, яка дає можливість моральної і релігійної підготовки пригноблених класів для майбутнього життя при економічному і політичному пануванні поміщиків.

В силу цього намагання Чернишевського,— незважаючи на всю його утопічність,— перетворити общину на знаряддя переходу до соціалістичного ладу, зрозуміло, не могло поділятися слов'янофілами. «Чернишевський дивиться на нинішню общину як на ступінь до другої, де з'явиться общинна праця з усіма ознаками: туди ми за Чернишевським іти слідом не маємо охоти»,— щиросердо признавався А. І. Кошелев¹. Той же Кошелев вважав, що община «переважно сприяє сталості нашої держави», тому її слід зберігати «настільки, наскільки дано людині сучасним визначати майбутнє»².

Крім того, захист общини слов'янофілами пов'язувався з негативним ставленням до «Заходу», як до «трупа, який гние» внаслідок революційної боротьби пролетаріату. Чернишевський же далекий був від думки про те, нібито класова боротьба пролетаріату на Заході веде до загибелі суспільства. Негативне ставлення до розвитку капіталізму в Росії викликалося в ньому зубожінням робітничого класу, та в ім'я уникнення цього Чернишевський і прагнув використати общину. Немає потреби говорити про помилкову позицію самого Чернишевського, але мотиви її цілком протилежні тим, з яких відстоювали общину слов'янофіли.

«Лівий» фланг табору, ворожого революційному демократизму, в даних історичних умовах займали поміщицько-буржуазні ліберали. Непримиренність боротьби з ними, між іншим, обумовлювалась їх прагненням згладити антагоністичний характер суспільних суперечностей, нейтралізувати силу революційної боротьби, пристосувати нові суспільно-економічні форми до панівних старих форм. «Своє «теоретичне обґрунтування» буржуазно-дворянській лібералізм знайшов у писаннях К. Кавеліна, Б. Чичеріна та ін., а на українському ґрунті — П. Куліша, М. Костомарова та ін. Спинимось насамперед на тій боротьбі, яку вели російські революційні демократи проти ліберально-буржуазної ідеології і політики зрадництва інтересів народу, з тим щоб потім торкнутися питання про боротьбу проти українських буржуазних лібералів.

Суть лібералізму революційні демократи глибоко зрозуміли завдяки аналізу суспільно-політичних подій в Росії та Західній Європі. Відмінність між лібералами і демократами, наприклад, Чернишевський вбачав в їх «корінних бажаннях, основних спонуках». Якщо демократи, як говорив Чернишевський, вважають основною метою

¹ Див. А. А. Мануїлов, Реформа 19 февраля и общинное землевладение (сб. «Великая реформа», т. VI, стор. 54).

² Там же, стор. 60.

своєї боротьби «по можливості знищити переважання вищих класів над нижчими в державному устрої», то мета лібералів обмежується встановленням дуже своєрідно розглядуваних «права вільного слова та конституційного устрою» при повному виключенні питання про те, щоб хоч в будь-якій мірі захистити інтереси «нижчих станів». Наслідком цього є «смертельна неприємність» лібералів до демократії. Характерною рисою лібералів є прагнення «уникнути потреби в корінних переломах суспільного устрою і повести свою справу по шляху маленьких виправлень, коли не потрібні ніякі надзвичайні заходи». Ліберал прагне до «свободи без потрясінь». Отже, свобода в розумінні лібералів — щось «вузьке» і «суто формальне», яке зводиться до «абстрактного права», до «юридичного дозволу», а це останнє, за глибоким розумінням Чернишевського, має ціну лише тоді, коли «в людини є матеріальні засоби користуватися цим дозволом». Не маючи ніякої підтримки в масі народу — єдиній силі, яка дає «тривкість переконанням», — лібералізм «всюди приречений на безсилля»¹. Належність до лібералізму виключає можливість вийти за вузькі рамки абстрактного права про свободу. Неспроможність його у теоретичному відношенні стає цілком ясною для всіх тих, хто боротьбу за політичну свободу пов'язує з боротьбою за зміну майнових відносин у суспільстві. Це властиве тільки виразникам революційних устремлень широких мас народу

Ці загальні міркування про суть лібералізму підсилюються також глибоко негативним ставленням Чернишевського і до лібералізму, який виріс на ґрунті російської соціально-політичної дійсності. Після того як постало питання про дальшу історичну долю Росії, тобто питання, зв'язане з розмежуванням класових сил, російський лібералізм безповоротно став на бік реакції. Ліберальні «західники» і зовсім недалеко від урядового курсу слов'янофіли, які «ворочували» по різних теоретичних питаннях, у подіях 50—60-х років простягли одні одним руки. У листі до Погодіна (від 3 листопада 1855 р.) Кавелін просить останнього послужити «ланкою примирення» між «західниками» та слов'янофілами. До того ж Погодіна звертався із спеціальним посланням і носій «чистої» буржуазної ідеї В. Кокорев, який з великим запалом благав захищати православ'я та офіціальну «народність» — основні «устої» самодержавно-кріполицької Росії. Зрозуміло звідси, чому дуже жорстоко основною лінією боротьби виявилась боротьба між лібералами («Русский вестник») і революційними демократами («Современник»).

Буржуазні ліберали мали своєю метою рядом незначних поступок і угод, які не підривали могутності поміщиків, запобігти наступу революції селян і вийти з кризи, яка створилася, з найменшими втратами своїх економічних і політичних позицій. Щоб зрозуміти всю силу революційних демократів, потрібно спочатку зрозуміти все безсилля буржуазних лібералів. Ті і другі, як відзначав Ленін, заклали фундаменти двох протилежних «історичних тенденцій», що боролися між собою на протязі всієї дальшої історії Росії. Найбільш:

¹ М. Г. Чернишевський, Вибрані філос. твори, т. II, стор. 292—293.

рельєфно ці тенденції виразили Чернишевський і Кавелін. Звернувшись до поглядів останнього, ми зрозуміємо всю безодню, яка відділяє революційний демократизм від кволого лібералізму.

Вважаючи, слідом за Бісмарком, що сила революційного руху полягає в «невеликій частці поміркованих і законних вимог, нездійснених у свій час», Кавелін приходив до висновку про необхідність активного втручання державної влади у відносини між селянством і поміщиками¹. У «Записці про звільнення селян в Росії» — цьому маніфесті буржуазного лібералізму — Кавелін насамперед занепокоєний долею російського самодержавства, ревниво оберігаючи його від замахів з боку «буйної юрби» і даючи пораду — з метою збереження основ існуючого ладу скасувати кріпосне право зверху.

Покладаючи головну надію на уряд і побоюючись майбутніх потрясінь у випадку, якщо кріпосне право ще протримається, Кавелін радить уникати «малодушної думки *«après nous le déluge»* («після нас хоч потоп») і заглядати далеко вперед, «вибираючи і розраховуючи свої заходи не за однією сучасною хвилиною, а й за найближчим майбутнім часом»².

Така політична «передбачливість» ліберала Кавеліна цілком збігалася з поглядом тих далекозорих представників царської бюрократії, які, подібно до досить відомого графа Кисельова, вважали, що в інтересах самого ж панівного класу і його держави охолодити напружену соціальну атмосферу вчасно зробленим кроком вперед, в його інтересах «зовсім незначними жертвами... попередити великі нещастя»³. І той і другий виходили з «уроків», даних історією: «У Франції упертість аристократії породила революцію з усіма її згубними наслідками. В Англії аристократія своїм практичним розумом зуміла уникнути смут і вдержатися досі при загальному замішанні»⁴.

Особливо занепокоєний був Кавелін дуже реальною можливістю втрати селянами віри у прихильність уряду до них, можливістю зрозуміння кріпаками того, що уряд на боці поміщика. «Думка ця далеко ще не оволоділа свідомістю мас; горе, якщо вона знайде віру у більшості!» — покликує він.

Типовим представником буржуазно-поміщицької тенденції історичного розвитку Росії — тенденції, в яку переростав лібералізм Кавеліна, був Б. Чичерін. У листі до Герцена Чичерін доводив, що з воцарінням Олександра II зникла «необхідність таємного товариства, революції... або чогось подібного». «Ми каємося, а не злобуємо, — писав там же Чичерін, — бачимо свою вину, а не звалюємо її на інших, і в самому внутрішньому очищенні бачимо шлях до зцілення».

¹ К. Д. Кавелін. Соч., т. II, СПб, 1898, стор. 927.

² Там же, стор. 54.

³ Цит. за статтею: Н. Дружинин, Социально-политические взгляды П. Д. Киселева («Вопросы истории», № 2—3, 1946, стор. 49).

⁴ Там же

Про ставлення Чичеріна до революційних демократів Чернишевський говорить як про ставлення людини, що знаходить опору в державній владі, до людей, які намагаються знищити і цю опору і тих, кого вона підтримує. «Він [Чичерін] наказує дивитися на все його очима, говорити про все в його тоні, під страхом політичної страти»¹.

Наскільки був чужим Чернишевському погляд Чичеріна на соціально-політичну дійсність Росії, свідчить його подив з приводу того, що взагалі подібні думки можна було поширювати в Росії. Вважаючи, що люди з табору Чернишевського мають «надмір одностороннього заперечення»², Чичерін ставить собі за мету застерегти «від нахилу до боротьби, до упертості у зіткненнях». Відповідаючи йому, Чернишевський писав: «Досі історія не давала жодного прикладу, коли успіх здобувався б без боротьби. Але, на думку Чичеріна, — боротьба шкідлива. Досі ми знали, що крайність можна перемогти тільки іншою крайністю, що без напруження сил не можна подолати дужого ворога; на думку п. Чичеріна, слід уникати напруження сил: він не знає, що, здобувши перемогу, військо завжди буває стомлене, і що коли воно боїться втоми, то немає чого йому виходити в поле»³.

Чичерін дуже відверто і з «грунтовними» посиланнями на приклади західноєвропейської історії бере під своє протегування бюрократію — один з наймерзенніших продуктів російського політичного життя. Виправдання бюрократії і посилання на історію Західної Європи, яка розвинула бюрократичний принцип, служили для Чичеріна лише передумовою для виправдання абсолютизму взагалі і російського самодержавства зокрема як необхідних умов, завдяки яким «створюється загальне оточення, пануюче над всіма приватними прагненнями та інтересами».

«Головним пороком російського суспільства»⁴, за Чичеріним, є пристрасність, прямолінійність і непохитність, з якими воно намагається здійснити свої прагнення. Замість цього Чичерін проповідує «поміркованість» у боротьбі і ворожнечу до «кумира тимчасового захоплення». Чичерін зовсім не проти всякого розвитку, він за такий «розвиток», який відбувається, за виразом Чернишевського, «безстрашно, за рецептом спокою і всебічності», причому все це виправдується історичними аналогіями. «Рецепт» Чичеріна, який суперечить дійсному ходу розвитку історії, нагадує Чернишевському пораду спокійно розмірковувати в той час, коли тебе душить розбійник: раз, мовляв, розбійник (самодержавно-кріпосницькі порядки) «виникає з історичної необхідності, має історичне право існування», то немає потреби чинити йому будь-який опір. «Чи до того людині, щоб пам'ятати про всі ці прекрасні речі»⁵, — завершує з

¹ М. Г. Чернишевський, Вибрані філос. твори, т. II, стор. 563.

² Посилання робляться на передмову до праці Б. Чичеріна «Очерки Англии и Франции».

³ М. Г. Чернишевський, Вибрані філос. твори, т. II, стор. 566.

⁴ Під ним слід розуміти революційних демократів і всіх тих, хто поділяв їх напрям думок.

⁵ М. Г. Чернишевський, Вибрані філос. твори, т. II, стор. 568.

цього приводу Чернишевський. Жива людина, знаючи справжні умови російського життя, не прийшла б до висновку, що заперечення існуючого порядку і бажання встановлення на його місці нових суспільних відносин суперечать вимогам розвитку Росії. Важати, що для Росії не є важливим питання про те, на якому боці буде перевага,— означає, за Чернишевським, зовсім не розуміти стансвища Росії.

Міркуючи про «прогрес», Чичерін в той же час без вагань віддає перевагу захисникам існуючого ладу перед тими, хто докладає зусиль до його знищення. Страх Чичеріна перед справжньою демократією, який змушував його знаходити виправдання навіть для найгірших сторін феодалізму, і його «лібералізм», готовий піти служити бюрократизмові, дали Чернишевському повне право назвати Чичеріна обскурантом¹. Викладаючи своє ставлення до російської дійсності, Чернишевський зазначає, що йому і всім тим, хто поділяє його переконання, немає потреби брати під свій захист усе те, що віджило свій вік; немає також потреби піддавати сумніву правильність зайнятої ним позиції у суспільному питанні: «бути захисником гноблених або захисником гноблень,— вибір тут не важкий для чесної людини». Закінчуючи свою полеміку з Чичеріним, Чернишевський відзначає, що «не можна довго служити Єгови і Ваалу разом», що логіка речей приведе Чичеріна до доказу «історичної необхідності кожного розпорядження земської поліції» і перетворення цієї необхідності на «розумність»².

І дійсно, дуже скоро Чичерін цілком розкрив свою натуру аполгета поміщицько-буржуазної Росії, виливаючи всю отруту свого обурення проти «руйнівних» тенденцій «соціалізму» щодо «основних законів, керуючих людськими суспільствами»³.

Після реформи 1861 р., коли піднеслася нова хвиля селянських повстань і революційно-демократичного руху, Чичерін виступив з рядом статей, які були вміщені в «Новом времени» (1862 р.) і ставили своєю метою захист поміщицького землеволодіння, станового ладу і царського самодержавства.

У «боротьбі» кріпосників з лібералами навколо умов «звільнення» селян Чернишевський бачив лише розбрат між двома групами одного і того ж експлуататорського класу. При наявності тільки такого роду «боротьби» відверто реакційній силі, якою виступали так звані консерватори, було б неважко разом з лібералами вести Росію шляхом «поліпшень».

Уся справа і полягає в тому, що об'єднаному табору кріпосників і лібералів протистояв табір революційної демократії, яка ставила основним завданням своєї боротьби знищення тих передумов дальшого шляху розвитку Росії, які неминуче створювались при розв'язанні соціально-економічних питань відповідно до планів кріпосни-

¹ М. Г. Чернишевський, Вибрані філос. твори, т. II, стор. 590.

² Там же, стор. 589—590.

³ Див. В. Герье и Б. Чичерин, Русский дилетантизм и общинное землевладение, М., 1878, стор. 50—51.

ків і лібералів. Усе дурниця перед загальним характером національного устрою,— доводив Чернишевський, борючись проти «постепеновських» прийомів у діяльності лібералів і відстоюючи шлях революційно-демократичного розвитку Росії.

Для з'ясування питання про суть «боротьби» лібералів з кріпосниками і ставлення Чернишевського до цієї боротьби велике значення має роман «Пролог», який і за задумом повинен був показати смисл подій, що розгорнулися в кінці 50-х — на початку 60-х років, як «пролога» до революційного перетворення російської дійсності. Роман цей розкриває всю глибину знаменитої «параболи», згідно з якою віддання землі селянам за викуп зовсім нічого не дає. Оскільки «викуп — та сама купівля», то не є важливим навіть те, у чії руки буде передана справа про звільнення селян — чи в руки лібералів («прогресистів»), чи «поміщицької партії». Волгін, в уста якого Чернишевський вкладає власні думки, у відповідь на заперечення співбесідника, що «колосальною є різниця» між звільненням із землею і звільненням без землі, каже: «Ні, не колосальна, а зовсім незначна... Була б колосальна, якби селяни одержали землю без викупу. Взяти у людини річ або лишити її у людини, але взяти з неї плату за неї,— однаково». І, розраховуючи на можливість розв'язання питання революційним шляхом, він навіть вважав, що буде найкраще, якщо селян «звільнять» без землі. «Звільнення» без землі, за переконанням Чернишевського, дало б могутній поштовх селянському рухові, в результаті якого обидві партії, і ліберальна і поміщицька, були б зметені, і земля революційним актом перейшла б у руки селянства. Недаром тому Чернишевський вважав кращим зовсім відійти від будь-якої участі у реформі і проявляв повну байдужість до реформ взагалі і до реформи, затіяної царським урядом, зокрема. Від реформи народ не може діждатися нічого доброго, бо ні громадськість, ні її керівники зовсім не настроєні на користь народу. Безсилля російських лібералів та їх станова спорідненість з прямими обскурантами настільки очевидні, що покладати будь-яку надію на них цілком даремно. Від реформи, за Чернишевським, виграють тільки поміщики, купці і промисловці.

Непримиренну позицію щодо лібералізму займав також Добролюбов. Він називав політичну позицію лібералів «болотом», жорстоко переслідував їх за безгрунтовні фрази і необгрунтовані захоплення з приводу мнених проявів суспільного «прогресу» і урядового «лібералізму». Він спрямовував свої удари проти лібералів як ворогів справжніх потреб прогресивного розвитку країни.

У численних своїх критичних статтях і рецензіях Добролюбов нещадно висміював лібералів, викриваючи їх лицемірство, балаканину, боягузтво і зрадництво інтересів народу. Він називав їх «обломовими», ні до чого, крім «пустого фразерства, не здатними. В статті «Що таке обломовщина?» дається убивча критика лібералів, які не можуть навіть уявити собі смертельної боротьби з обставинами. Вони, як образно каже про це Добролюбов, вступають у дрімучий ліс, ідуть по багnistому болоту, бачать під ногами різних гадів і змії і лізуть на дерево — значною мірою для того, щоб врятуватися

від небезпеки заїр'юзніти або бути ужаленими. Люди, які йдуть за ними, чекають, що вони скажуть. Але ті, що виступають в ролі вождів, нічого не бачать з висоти. Ліс, як і раніше, уявляється густим і величезним. А тимчасом, вилазячи на дерево, вони мали необережність трохи подрапатися, внаслідок чого почувують себе розбитими і стомленими. Звичайно, вони нічого не роблять для полегшення долі інших, бо нічого не змогли побачити і порадити. Ті, що стоять внизу, повинні самостійно пробивати собі шлях у дрімучому лісі. Спочатку вони прихильно ставляться до людей, які взялися вивести їх на світлий шлях, чекаючи позитивних результатів. Проте ті, що вважають себе передовими, не проявляють ані найменшого бажання залишити свої вигідні позиції. Вони починають дуже красномовно розмірковувати про різні шляхи і засоби для того, щоб вибратися з лісу і болотної трясовини. І це — в той самий час, коли нещасні люди, які стоять внизу, загрузають у болоті і постійно зазнають укусів змій і гадів. Бідні подорожні звертаються до своїх пастирів з проханням спуститися вниз і допомогти біді. Але і тепер пастирі повторюють старі фрази про необхідність шукати шлях, не дбаючи про розчистку лісу. Після цього люди остаточно переконаються у марності своїх намагань викликати співчуття в обломових. Починається діяльна робота по розчистці лісу при спогляданні з боку цих обломових. Проте, будучи свідками успішної роботи, пастирі починають полошитися і репетувати — адже з підрубаних дерев вони можуть злетіти і тим позбавити людство «прекрасних ідей», високих почуттів і «гуманних прагнень». Не вперше чуючи ці дзвінкі фрази, подорожні продовжують роботу, незважаючи на зойки. Тоді обломови, остаточно розгубившись, посилають прокляття народові. А тимчасом, продовжує Добролюбов, народ правий. Глибоко усвідомивши необхідність певної справи, він не може рахуватися з обломовими¹.

Така позиція революційних демократів у відношенні до «ворогів народу», за виразом Чернишевського, не могла не викликати глибоко ворожого ставлення з боку цих останніх до ідеологів селянської революції взагалі і до Чернишевського, як її головного нахненника, особливо. І вони не обмежувались тільки ідейною боротьбою, а вишукували всілякі способи для розправи над Чернишевським. З цією метою вони розгорнули жорстоке цькування його і прямо адресувалися до поліцейського апарату держави з проханням «звільнити їх від Чернишевського», знайти засоби «врятувати їх від такої зловредної людини», якій навіть «немає місця в Росії — всюди вона є небезпечною»².

Особливо характерним в цій шаленій злобі до ідеолога нової, революційної Росії є солідарність поміщиків-кріпосників і буржуазно-поміщицьких лібералів, які виступали єдиним фронтом проти

¹ М. О. Добролюбов, Вибрані філософські твори, т. І, стор. 474—475.

² Днев. М. Лемке, Политические процессы в России 60-х гг., М.—П., 1923, стор. 178, а також «Литературное наследство», т. II, стор. 432, 434, 436.

найближчого спільного ворога. «Підлі лицарі батога»¹ учинили над Чернишевським «страшний, непростимий злочин»².

2

Спільність економічних процесів і класових відносин в Росії та на Україні, той факт, що, як указує Ленін, російський та український народи є такими близькими і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією, викликали до життя і спільні явища ідейно-політичного порядку. Інакше кажучи, схожість у співвідношенні соціальних сил неминуче визначила спільний характер боротьби партій також і в суто ідеологічній галузі. У непримиренній боротьбі знаходились, з одного боку, революційні демократи, які втілювали в собі все передове і прогресивне в культурі, ідеології і світогляді, з другого — ідеологи самодержавства і кріпосництва вкупі з поміщицько-буржуазними лібералами. Відмінності між останніми у політичній позиції, тактичній лінії та ідеологічних засобах з погляду розмежування основних класових сил не мали істотного значення. Вони не завважали самодержавству і кріпосникам прихилити на свій бік лібералів, як тільки вимальовувалась явна небезпека з боку пригноблених мас, так само як не завважали і «прогресистам» ховатися під захисток двоглавого орла при зіткненні з тією ж небезпекою.

Національний гніт, як результат нерівноправного становища України, накладав печать певної своєрідності на всі явища класової, ідейно-політичної боротьби. Нерівноправне, залежне становище України супроводилось пригнобленням у всіх сферах господарського, суспільно-політичного і культурного життя. А це, у свою чергу, викликало відсіч-відповідь з боку тих, хто зазнавав національного гніту.

Трудящі маси, переважну частину яких становило кріпосне селянство, пов'язували звільнення від національного гніту, — часто стихійно і неовідомо в силу своєї демократичної природи, — із звільненням від гніту соціального, тобто з класовою боротьбою як проти реакційних сил нації, що пригноблює, так і проти «своїх» найближчих поневолювачів — поміщиків, лихварів, крупної буржуазії.

Протилежну позицію займали панівні класи поміщиків і буржуазії. Загалом і в цілому вони стояли в національному питанні на одній, спільній платформі, ворожій народові і справжньому історичному прогресу. Вони намагались перетворити трудящі класи на вірне знаряддя своєї реакційної і ліберально-націоналістичної політики. Поміщики-кріпосники допомагали царській бюрократії зберігати і закріплювати національний гніт. Їм це було вигідно, як власникам «хрещеної власності», підопічним самодержавства і собратам поміщиків панівних націй.

Кріпосники були оплотом царизму, прямою його опорою в справі дальшого посилення колоніальної політики пригноблення і приду-

¹ Н. А. Добролюбов, Революционно-демократическая поэзия 60-х годов, Л., 1934, стор. 68

² И. Е. Релин, Далекое — близкое, М.—Л., 1937, стор. 464.

плесня українського народу. Поряд з вищими клерикальними сферами вони становили крайній правий фланг табору, ворожого родові і вимогам його розвитку. Політика та ідеологія кріпосників цілком визначалась завданням захисту і закріплення крупної земельної власності і соціально-політичного status quo, яке характеризувало Україну того часу.

До цього класово-станового угруповання, нечисленного за своїм складом, але міцного завдяки винятковості свого економічного і політичного становища, примикала крупна торгово-промислова буржуазія. Як і вищі верстви дворянства, ця остання стояла на сторожі усталеного порядку речей — у соціально-економічній, політичній та ідеологічній галузях. Інтерес же її був обумовлений загальними інтересами капіталу, найближчим зв'язком її з курсом урядової політики, спілними (для неї і кріпосників) завданнями захисту великої приватної власності від революції та ін. Природно тому, що купецький стан був дуже «космополітичним» і завзято захищав інтереси експлуататорів та їх політичну зброю — самодержавство, — незалежно від того, в якій конкретній ситуації відбувалася справа.

«Лівий» фланг табору експлуататорів займала так звана ліберальна буржуазія. Якщо реакційність раніше згаданих суспільних сил впливає, так би мовити, з самої їх природи, то щодо ліберальної буржуазії справа стоїть складніше. Займаючи половинчасту позицію у відношенні до самодержавства і кріпосництва в силу специфічних причин історичного характеру (залежність від урядових замовлень і економічної політики самодержавства, гострота соціальної боротьби трудящих проти кріпосницького ладу, боязнь революції та ін.), ліберальна буржуазія в той самий час, знов-таки внаслідок усе тих самих причин, не проявляла серйозних намірів іти разом з народом, а, навпаки, займала у відношенні до нього ворожу позицію, лише злегка приховану ліберальним язикоблудством.

Буржуазно-дворянський лібералізм є дітищем розвитку товарно-капіталістичних відносин, немінливим результатом розкладу феодалізму. Зародження його на Україні відноситься ще до перших десятиріч XIX ст., коли кріпосництво дало значну тріщину і на арену суспільно-економічного життя випливали буржуазні відносини.

Пізніше буржуазні ліберали створили цілу доктрину, яка служила ідеологічним убранням їх політичної позиції. Ми бачили, що вже в 40-х роках у писаннях представників правого крила Кирило-Мєфодіївського товариства (Костомаров, Білозерський та ін.) була розроблена по-своєму струнка система поглядів, яка послужила вихідною базою для дальшої ідейно-політичної «діяльності» лібералів-націоналістів. Ще тоді у напівмістичних пророцтвах Костомарова обгрунтовувалась фальшива думка про винятковість долі українського народу, про споконвічний «демократизм», нібито властивий всій українській нації в цілому, про особливу, зверху визначену місію України у зміні історичної долі слов'янських народів і т. д.

Буржуазні ліберали розвивали думки, які оформлялися в дворянській історіографії попереднього часу і які послужили вихідною основою для реакційної націоналістичної концепції про безбуржуазність української нації. Справа в тому, що в розглядуваний період національна буржуазія, яка формувалася (у зв'язку з формуванням української буржуазної нації), була особливо зацікавлена в захисті власного національного ринку від російської буржуазії. Оскільки російську буржуазію підтримувала самодержавна машина, українська буржуазія, природно, стояла в деякій опозиції до царського уряду і вимагала розширення своїх політичних прав. Захищаючи свої права, буржуазія апелювала до трудящих, видаючи свою справу за загальнонаціональну.

«Стигнена з усіх боків буржуазія пригнобленої нації природно приходить в рух. Вона апелює до «рідних низів» і починає кричати про «вітчизну», видаючи своєю власною справу за справу загальнонародну. Вона вербує собі армію із «опіввітчизників» в інтересах... «батьківщини». І «низи» не завжди лишаються байдужими до закликів, збираючись навколо її прапора: репресії згори зачіпають і їх, викликаючи в них невдоволення»¹.

Буржуазні ліберали, як виразники інтересів української буржуазії, всіма опосабами намагались довести ту цілком зрозуміло замовчувану думку, нібито інтереси української буржуазії є інтересами всього українського народу і боротьба на захист буржуазії проти пануючої нації є боротьбою однієї нації, взятої безвідносно до її класового складу, проти іншої нації.

Й. В. Сталін вказував, що національна боротьба відбувається не між націями в цілому, а між пануючими класами командуючих і відтиснених націй. «Боротьбу ведуть звичайно або міська дрібна буржуазія пригнобленої нації проти великої буржуазії командуючої нації (чехи і німці), або сільська буржуазія пригнобленої нації проти поміщиків пануючої нації (українці в Польщі), або вся «національна» буржуазія пригноблених націй проти правлячого дворянства командуючої нації (Польща, Литва, Україна в Росії).

Буржуазія — голозна дійова особа»². Інакше кажучи, «національна боротьба в умовах ростущого капіталізму є боротьба буржуазних класів між собою... В суті своїй вона завжди лишається буржуазною, вигідною і угодною головним чином буржуазії»³.

Для того щоб створити хоч видимість переконливості націоналістичних, антинародних ідей, буржуазним лібералам довелося вдаватися до особливого трюку, який був демагогічно розрахований на обман широких народних мас і діяв потім своє «обрунтування» у Грушевського та інших носіїв ідей буржуазного націоналізму. Цей шахрайський трюк полягає в тому, що буржуазні ліберали стали пропагувати думку про нібито особливий характер і зверху визначене велике призначення українського народу. Зрозуміло, для

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 2, стор. 299—300

² Там же, стор. 298—299.

³ Там же, стор. 301.

більшої «переконливості» все це підкріплювалось виснаженими з пальця «історичними фактами». Глибока особливість українського народу нібито полягає в тому, що йому споконвічно властиве ячесь незбагненне почуття рівності і братерства; дух рівності, вільнолюбства і братерства незмінно супроводив український народ на всьому протязі його історії.

Цей тезис, «обгрунтований» фальшивими доводами «від історії», потім прямо служив основою для «доказу» того, що і треба було довести, а саме: з усіх інших слов'янських народів на долю українського народу припала особлива, наперед установа місія врятування слов'янського світу. Передусім ця месіаністична ідея — об'єднання слов'янського світу навколо українського народу, нібито самою історією обраного для цієї мети, — повинна була утвердити іншу ідею, що якраз і потрібна була буржуазним націоналістам, — ідею про безкласовість української нації...

Ще в «Книгах бытия украинского народа» Костомаров висловив різко негативне ставлення до французької революції кінця XVIII ст., до Росії і Польщі та дуже ідеалізував Україну. «Не любила Україна ні царя, ні пана і утворила в собі козацтво, тобто братство, куди кожний, вступаючи, був братом інших, — чи був він раніше паном, чи рабом, аби тільки він був християнином, і були козаки між собою всі рівні... бо Україна не хотіла йти вслід язикам, а додержувалась закону буття». В іншому місці цього твору твердиться, що «справжній українець, чи буде він походження простого чи дворянського, повинен... любити і пам'ятати одного бога Ісуса Христа, царя і володаря неба і землі».

Про класовий підхід до явищ української історичної дійсності, про справжній демократизм тут немає й згадки.

Ці ж месіаністичні, реакційні ідеї в дальшому продовжували розвивати П. Куліш, В. Антонович, М. Грушевський, які спокійно уживалися в рамках царської легальності. В 50—60-х роках, як і раніше (не кажучи вже про більш пізній час), вони продовжували поширювати, як заразу, антинародні, контрреволюційні ідеї націоналізму, зрадництва інтересів демократії, згоди з силами неприхованої реакції і т. д. З'явилися наукоподібні, реакційні в своїх основах «теорії» і «схеми», спрямовані своїм вістрям проти революційної демократії, а потім і проти марксизму, на захист і обгрунтування зрадницької політики ліберальної буржуазії. Як і раніше, одним з найважливіших положень буржуазно-націоналістичної концепції лишається твердження про «безкласовість» українського народу в минулому, про його «безбуржуазність» і «демократичність» в сучасному. Рушійною силою історичного розвитку визначається не боротьба класів, а боротьба якогось гармонійного цілого, єдиного «колективу» за «загальнонаціональні» інтереси. Український народ характеризується як народ з особливим минулим, яке нібито розвивало, у протилежність «централізованому» і «аристократичному» початкам (Росія, Польща), начало «демократичне».

Ця буржуазно-націоналістична концепція історичного розвитку України була одним з елементів буржуазно-поміщицької культури, непримиренно ворожої культурі трудящих мас, культурі демократичній. Ленін писав, що в кожній буржуазній нації є дві нації і, відповідно, в кожній національній культурі є дві національні культури. Є, наприклад, великоруська культура реакціонерів і лібералів і культура, представлена виразниками інтересів трудящих мас. «Є такі ж дві культури»¹, — зазначав далі Ленін, — і в українській нації, як є вони і в усякому іншому буржуазному суспільстві. Боротьба цих двох культур характеризує всю історію кожної буржуазної нації. З появою капіталістичних відносин і буржуазної культури ця остання в силу глибоких історичних причин починає примикати до культури поміщицько-монархічної, становлячи разом з нею культуру пануючих класів і протиставляючи себе культурі класів пригноблених.

Росія була країною, де особливо запекло боролися дві національні культури. Вже Белінський і Герцен, починаючи з 40-х років, настійливо проводили ту думку, що народ і пануюче дворянство, разом з правлячою дворянською бюрократією, народ і офіційна державність, народ і всі сили, які підтримують самодержавно-кріполицький режим, знаходились на крайніх полюсах, глибоко роз'єднані своїм становищем і умонастроєм. Перерив всякого зв'язку між народом і дворянством, між народом і чиновництвом очевидний, — писав Герцен. Белінський і Герцен доводили, що Росія являла собою, з погляду на становище та ідеї суспільних класів і груп, дві непримиренні протилежності, що була Росія царя і царських сатрапів, Росія поміщиків, торговців і чиновників, Росія військових поселень, нагайок, тюрем і «офіційної народності» — і Росія трудящих класів та захисників їх інтересів; Росія пригноблююча і придушуюча — і Росія пригноблена і обурена, яка бореться і протестує. Вся історія Росії проходить під знаком боротьби цих двох культур. Всупереч твердженню О. П. Шапова, державна опіка над розумовим життям російського народу ніколи успішною не була². Народ завжди лишався силою, глибоко чужою панівним реакційним устремлінням. Намагання пересадити пруссацтво на російський ґрунт зазнало найжорстокішої невдачі, викликавши ще більшу ненависть народу до пригноблюючої його бюрократичної машини.

У період поглибленої кризи феодально-кріполицьких відносин і неминучого в зв'язку з цим загострення визвольної боротьби демократичних сил культури ліберальної буржуазії проявляє все більший потяг до культури самодержавно-поміщицької, яка втілювалась ідеологами реакції і мракобісся. Це й зрозуміло, якщо пригадати той крен у бік офіційної урядової політики, який зробили буржуазні ліберали в результаті могутнього тиску народних мас.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 15.

² Див. А. П. Шапов, Соч., т. III, Социально-педагогические условия умственного развития русского народа.

на своїх пригноблювачів — старих (поміщиків-кріпосників) та нових (промислової буржуазії і дворян, які обуржуазились). Більш різка поляризація суспільних сил, яка була наслідком соціально-економічних зрушень, що мали місце, з неминучістю викликала і посилення протилежності між двома культурами в загальній національній культурі. Це й пояснює нам те, чому саме в даний, свого роду *перехідний*, період (порівнюючи швидка ломка кріпосницьких устоїв і становлення буржуазних відносин) так загострилась боротьба двох культур, ідеологій, світоглядів. Характерним є також те, що культура буржуазно-дворянського лібералізму виступала як форпост культури панівних класів взагалі. Цю роль вона виконувала шляхом нестримної і безсоромної демагогії.

Щоб ґрунтовніше викрити буржуазно-націоналістичну культуру, щоб, далі, наочніше показати боротьбу табору демократії проти об'єднаних сил лібералів і кріпосників, слід опинитися дещо докладніше на характеристиці поглядів двох найбільш колоритних постатей українського лібералізму 50—60-х років — Куліша і Костомарова.

Обидва вони в даній конкретно-історичній ситуації розвивали буржуазно-ліберальні, націоналістичні переконання, які склалися ще в 40-х роках. Під впливом дальшого розвитку тих причин, які викликали до життя ліберально-націоналістичну ідеологію, ці переконання доповнилися дещо іншими елементами і в деякій своїй частині зазнали певних змін. Так, наприклад, якщо раніше (40 — початок 50-х років) Куліш ідеалізував козацтво як носія «демократичного» духу («Чорна Рада», «Записки о Южной Руси»), то трохи пізніше, коли революційно настроєні маси починали показувати практично, «як це робиться», Куліш вивергав на те саме козацтво потоки ненависті і наклепу, вихваляючи культуру польської шляхти («История воссоединения Руси», «Листи з хутора», «Хуторні недогарки» та ін.).

Куліш і Костомаров, зв'язані єдністю ідейно-політичних переконань, ще в 40-і роки досить різко протиставляли свої ліберальні погляди революційно-демократичним поглядам Шевченка, який стояв на чолі всіх передових, демократичних суспільно-політичних сил, у центрі демократично-прогресивного, визвольного руху на Україні.

Отже, боротьба Шевченка і його прихильників проти буржуазних лібералів мала місце не лише після повернення його із заслання, як про це іноді твердять, а на всіх етапах його революційної, політичної та літературно-художньої діяльності. Притому це була боротьба не різних «характерів», а двох протилежних таборів, політичних ліній, платформ. Це підтверджується численними свідченнями як представників обох сторін, що боролися, так і інших учасників ідейно-політичної боротьби. Про це саме свідчить об'єктивний аналіз суспільно-політичних подій на Україні в розглядуваний час. Сплинемося на деяких з цих свідчень і конкретно-історичних фактах.

Почати хоча б з того, що, за свідченням одного з «біографів» Куліша, «з Костомаровим Куліш особливо зійшовся і жив з ним душа в душу, а Шевченко... «коробив його своїм цинізмом» (під цим ліберальний біограф розуміє безстрашну прямоту у висловлюванні Шевченком революційних переконань. — І. Г.)¹. З другого боку, продовжує той же автор, «ультрадемократу Шевченкові Куліш уявлявся аристократом», який не міг почувати в Шевченкові «таку ж духовно-моральну особу і знаходити в його товаристві таке ж глибоке задоволення, як в товаристві Костомарова»².

Відбувши, як покарання за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, порівнюючи легке заслання у центральні російські губернії із збереженням майже необмеженого фактичного права зайняти за вільним вибором, Куліш і Костомаров дістали повні громадянські права та залишались на царській службі. Одночасно вони займалися розробленням своєї націоналістично-ліберальної доктрини і вступили в найбезпосередніший діловий контакт з представниками самодержавно-поміщицької ідеології та провідниками царської політики. Зокрема, Куліш вступив у зв'язки із зрадником Юзефовичем, реакційним професором Плетньовим, апологетом самодержавства і кріпосництва істориком Погодіним, душеителем Польщі прафом Паскевичем та ін. І це — в той самий час, коли Шевченко за свої «обурливі» вірші і революційну діяльність поплатився десятирічною каторжною службою в царській армії і на протязі всіх дальших років був під постійним наглядом недрімливого поліцейського ока. Між іншим, ця обставина є прекрасною ілюстрацією до положення про єдиний фронт ліберально-поміщицько-поліцейських сил, спрямований проти фронту революційної демократії.

Мало того. Незабаром після повернення Куліша із заслання, з творів його було знято попередню цензуру III відділу (1856 р.), а на початку 60-х років Куліш вступає в діловий контакт з «крупним царським бюрократом Мілютіним, який пропонує йому місце директора гімназії в Петербурзі. Скоро після того Куліш поступає на службу в Варшаві. В ті ж 60-і роки він встановлює прямий зв'язок і листування із зрадником Юзефовичем, а також зав'язує відносини з реакційними журналами «Русокий вестник» Каткова і «Вестник Юго-Западной России» Говорюського, в той же час проявляючи незадоволення навіть «Основою».

Третируючи простий народ, варозуміло називаючи його «черню», будучи ворогом української демократії, за якою він не визнавав заслуги «насадительки культури», Куліш в той самий час раболіпствував перед самодержавством, коомополітично плазував перед австрійською монархією і польськими магнатами. Воцаріння Олександра II він зустрів з холопським захопленням. «Він (цар)

¹ «Киевская старина», 1901, № 2, стор. 179.

² Там же.

був у повному найбагороднішому розумінні слова російським царем перед підданими»¹.

В листах до дружини Куліш не без підстави журився з приводу того, що царський уряд має проти нього «необґрунтовані упередження». «Про мене кажуть, — писав він, — як про якогось Рінальдо-Рінальдіні, тоді як немає людини спокійнішої за мене»².

Костомаров також із захопленням вітав воцаріння Олександра II і його «визвольну» діяльність, намагаючись завербувати на свій бік і Шевченка. Між іншим, Костомаров був недалекокий від істини, коли давав таке свідчення на слідчій комісії: «Я... не умаляв слов'янством моїм анітрохи любові моєї до государя мого, не поширював нічого, що могло б у будь-кому потрясти вірність і обов'язок»³.

У листі до Л. М. Жемчужнікова (початок 60-х років) Куліш, торгуючи національними інтересами України і стаючи на явно зрадницьку позицію, віщує: «Під австрійською конституцією, яку даремно так знищують наші газетчики, українське питання може зробити в літературі великі успіхи, які в свій час будуть оцінені і нашою нікчемною публікою»⁴.

І це говориться про ту саму конституцію, під захистом якої придушували і зневажали свободу, честь і гідність багатьох народів, в тому числі і насамперед народу українського!

Проживаючи в Австрійській імперії, Куліш займається перекладом на українську мову Мойсеевих п'ятикнижій, Псалтиря, псалмів Давида і Євангелія. Цим, власне, і обмежувалась «діяльність» його на «користь» рідного народу у період життя в Австрії (60-і роки XIX ст.); увесь інший час був присвячений інтригам, які плелися для здійснення націоналістичних зрадницьких замислів.

Знаходячи щастя у «моральному і розумовому самозадоволенні»⁵, Куліш тим часом вихваляв польських магнатів, опрямовуючи свої симпатії до аристократії взагалі. Шляхом згоди з панівними польськими сферами він, як і В. Антонович, О. Кониський та інші ліберали, сподівався розв'язати питання, які стояли перед ростищою національно-буржуазією. Тим самим його суспільно-політичні устремління виявлялися глибоко чужими революційному прогресові, справжнім потребам поступального розвитку України, прагненням і настроям найширших мас народу.

В історію України Куліш ввійшов як лютий ненависник народних мас, як фанатичний ворог визвольної боротьби трудящих, який у влобі своїй не знав ніяких меж і не спинявся ні перед якими крайніми заобами, як складач хвалебних гімнів на честь наймерзенніших ворогів народу. Його твори, зокрема «Хуторні недогарки», є втіленням мракобісся і реакції.

¹ «Киевская старина», 1901, № 6, стор. 346.

² Там же, № 7—8, стор. 73.

³ «Былое», СПб, 1907, № 7—8, стор. 223.

⁴ «Киевская старина», 1901, № 7—8, стор. 58.

⁵ Там же, № 9, стор. 329.

Ворожість ліберально-націоналістичної програми революційно-демократичним вимогам даного історичного періоду знайшла свій особливо яскравий вираз у тій боротьбі, яка відбувалась між Кулішем і Шевченком і виявлялась у різноманітних формах, незважаючи на видимість збереження «гарних» відносин між ними.

Між іншим, самі ці відносини з боку Куліша підтримувались сподіванням останнього на те, що Шевченко в результаті певного впливу з боку лібералів стане більш «розсудливим», тобто відмовиться від революційно-демократичних переконань. Звідси і менторський тон, який практикував Куліш у відношенні до Шевченка, і численні поради йому порвати зв'язки із своїми друзями — революціонерами, і фальшиві захоплення перед музою Шевченка, і багато іншого.

Шевченко якось зазначив (запис у щоденнику від 18 березня 1858 р.), що Кулішу «не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения». І це дійсно так. Пrawdи революціонера і демократа ліберал не переносив. Він намагався «обробити» революційного поета і борця за щастя народу в ліберально-націоналістичному дусі.

Коли ж виявилось, що Шевченко був до кінця своїх днів вірним революційно-демократичному прапору, Куліш висловив бажання спалити «Русские повести», називав музу Шевченка «пьяной» і все убивавою над даремністю своїх спроб «навести на розум» Тараса Григоровича.

Весь період взаємин Шевченка і Куліша — це час, з одного боку, постійних зусиль Куліша спрямувати революційного демократа на шлях ліберальної «істини», з другого — боротьби Шевченка проти антинародних підступів лібералів і особливо Куліша, який прикидався «другом» поета. Сам Куліш так характеризує взаємини свої з Шевченком: «Можна сказати, що це зійшовся низовий кур'яник, січовик, із городовим козаком — кармазинником»¹.

Намагаючись нейтралізувати силу революційних творів Шевченка, паралізувати його могутню проповідь боротьби проти царизму і кріпосництва, знищити або притупити заклики до опільної боротьби трудящих усіх націй проти експлуататорів, його палку любов до великого російського народу і прогресивної російської культури, — Куліш дуже енергійно клопотався про те, щоб «Русские повести» не побачили світу, якщо вже не вдасться їх ліквідувати.

Таке саме ставлення до революційної і демократичної творчості Шевченка мало місце і з боку інших лібералів — Костомарова, Чалого, Лазаревського.

Ставлення до реформи 1861 р., як і багато інших питань, також різко відділяло Шевченка від лібералів — Куліша, Костомарова та ін. Шевченко, знаходячись в єдиному таборі з російськими рево-

¹ П. Куліш, Спогади про Т. Шевченка, Х., 1930, стор. 24.

люційними демократами, протистояв таборів українських буржуазних лібералів, які виступали, по суті, разом з російськими лібералами. Ми вже бачили, якою була позиція поміщицько-буржуазних лібералів Росії (Кавелін, Чичерін та ін.). Ознайомлення з настроями і поглядами українських лібералів показує, що вони ставили частину об'єданого табору лібералів і реакціонерів.

Шевченко цілком поділяв погляди російських революційних демократів, ясно бачив, що «банда своекорыстных помещиков» разом з царськими бюрократами готує обман народу. Він застерігав проти «звільнення», яке готувалося, доводячи, що революційна «правда оживе» і «слово нове меж людьми криком пронесе і люд окрадений спасе од ласки царської...» (Осії. Глава XIV). Ні про який «дух незлобності і всепрощення» у Шевченка, як про це безстыдно брешуть буржуазні ліберали¹, не можна говорити, не йдучи наперекір правді.

Будучи безпосередньо знайомий з вождем російської революційної демократії Чернишевським і постійно слідкуючи за його статтями з селянського питання, виходячи з інтересів кріпосних мас, Шевченко писав Варфоломію Шевченку з приводу переговорів про викуп своїх сестер і братів, які були кріпосними поміщика Фліорковського: «Керилівчанам скажи, щоб вони на ту погану безземельну волю не дуже квапились»². У щоденнику (запис від 9 вересня 1857 р.) Шевченко розповідає про одну із своїх розмов з поміщиком Тверської губернії, до речі лібералом: «Я почел лишним завести разговор с помещиком о столь щекотливом для него предмете (умови звільнення селян. — І. Г.). И не разделив восторга, пробужденного этой великой новостью, я закутался в оной чапан и заснул...». Безкінечним і безплідним балачкам про емансипацію, які затівали ліберали, Шевченко не надавав значення, справедливо вважаючи, як і Чернишевський, що питання про «волю», яку готують поміщики і уряд, не може розв'язатися на користь селянства, що потрібна революційна боротьба, допомога «сокири».

Цілком іншу позицію в питанні про умови знищення кріпосництва займали українські ліберали. Особливо наочно ця позиція виявляється у відношенні до селянської реформи, яка готувалася самими власниками кріпосних душ і, нарешті, була проведена в інтересах тих же власників. Як і ліберали Російської імперії взагалі, українські ліберали діяли за принципом «стосовно до підлості». Кріпосництво їм явно заважало, будучи перешкодою на шляху реалізації їх економічних замислів. І монархія в її чистому вигляді їм не зовсім влаштовувала, через те що вона дуже ревниво ставилась до всякого ущемлення політичної влади дворянства. З другого ж боку, вони тим більше не могли примиритися з

¹ П. Сакулін, Русская литература и социализм, М., 1904, стор. 306; М. К. Чалый, Жизнь и произведения Тараса Шевченка, К., 1882, стор. 186 та ін.

² Тарас Шевченко, Повна збірка творів в трьох томах, т. III, стор. 433.

революційними діями народних мас, які своєю боротьбою так чи інакше зачіпали майнові інтереси буржуазії і робили її становище дуже нетривким. Їх тактика була досить простою — засобами освіти підвести самих кріпосників до думки про настійну потребу і політичну доцільність скасування кріпосного права їх власними руками. Це знайшло своє відображення ще у документах Кирило-Мefeldiївського товариства, складених представниками його правого крила. Це ж саме продовжувалося і в дальшому.

Скасування кріпосництва з дальшою капіталістичною еволюцією кріпосників і встановлення станovo-представницької монархії як знаряддя захисту від революційної хвилі — такими є мрії і діла лібералів.

Одного разу на зборах лібералів, де був присутній і Костомаров, як про це повідомляє композитор П. Сокольський у листі до Г. П. Данилевського, «затівалась... кампанія: чи не подати від імені літераторів адрес» цареві; в адресі «малось на узвіі просити про скликання земського собору»¹, тобто представницької установи, яка повинна була, за задумом її організаторів, з холопським чолобиттям звернутися до самодержавства (а значить, дворянства) з проханням про надання буржуазії («народові») політичних прав.

Петиції, просьби, прохання — ось засоби «боротьби» лібералів із самодержавно-поміщицькою реакцією.

Тому зрозуміло, що революційний демократ Шевченко вів постійну непримиренну боротьбу не тільки проти явних реакціонерів, а й проти ліберальних красномовців, які приховували свої антинародні справи дзвінкими, але пустими фразами про «свободу», «благо народне», «справедливість» та ін. Ще до свого арешту, знаходячись у складі Кирило-Мefeldiївського товариства, він, за визнанням студента Андрузького, часто дорікав Костомарову за те, що той «багато говорив, а діяв слабо». Бездіяльність ліберальної частини кирило-мefeldiївців «обурювала його».

В одній з повістей Шевченка є чудове місце, де він дає порівняльну характеристику явних експлуататорів і експлуататорів, які лицемірно прикидалися фіговим листком фальшивої любові до народу. «Все у него (експлуататора другої категорії. — І. Г.) громадність — от хлыстика, шпор и до голубятни. Кричит, распчнается за новые идеи, за цивилизацию, за человечество, а сам...

Мужичков под пресс кладет
Вместе с свекловицей.

Пойми ж теперь, уразумеи этот неразгаданный иероглиф, этого хитро-созданного человека»².

В іншому місці у щоденнику Шевченко проявляє органічну неприязнь до тих, які, прикидаючись друзями народу і прогреси-

¹ Д. И. Багалей, Материалы для биографии южно-русских научно-литературных деятелей XIX в., К., 1903, стор. 68.

² Тарас Шевченко, Повне збір. творів в десяти томах, т. IV, стор. 244

стами, в той же час безсовісно підлезувалися до реакції. Так, наприклад, прочитавши одного разу в «Русском инвалиде» вірш свого давнього знайомого, письменника Чужбинського, в якому оспівувалась Росія царя і поміщиків, Шевченко зазначає (запис у щоденнику від 2 липня 1857 р.), що це «отвратительная и подлая лесть». «Так ты, мой милый, — пише він далі, — жив и здоров, да еще и подличать научился. Желаю тебе успеха на избранном поприще, но встретиться с тобою не желаю».

Після повернення свого із заслання, у період дуже загостреної боротьби суспільних класів, політичних груп та ідейних течій Шевченко до кінця розкусив ліберально-націоналістичне нутро Куліша, Костомарова та інших, які прикидалися його друзями. У цей час особливо гостро розгорталась боротьба демократичних сил проти всього, що стояло на шляху їх руху вперед, і тому природно, що Шевченко, разом із загальноросійським демократичним табором, посилив боротьбу проти всякої реакції, консерватизму і ліберальних «прогресів». При зустрічах, наприклад, з Костомаровим, Шевченко, за свідченням дочки президента Академії художеств, вів жорстокі суперечки, відстоюючи демократію і революційні шляхи знищення кріпосництва.

Характерним є також і те, що саме в цей період Шевченко до кінця розкриває реакційну суть слов'янофільства, яке стояло в одному таборі з церковними мракобісами і офіційними «теоретиками» самодержавно-кріпосницького ладу. У вірші на смерть митрополита Григорія (17 червня 1860 р.) говориться:

Умре муж велій в власніце.
Не плаче, сироти, вдовиці,
А ти, Аскоченський, восплач
Воутріє на тяжкій глас.
І Хомяков, Русі ревнитель,
Москви, отечества любитель,
О юбкоборцеві восплач.
І вся, о Русская Беседа,
Во глас єдиний ісповедуй
Свої грехи.

І плачі і плачі!

(«Умре муж велій в власніце»)

До цього сонму догідників кріпосництва і монархії тяжіли і ліберали — російські та українські. Проти них, як і проти всього табору ворогів революційної демократії, Шевченко розгорнув жорстоку боротьбу, яка дедалі посилювалася. Про це кажуть і самі його вороги з буржуазно-поміщицького табору. Наприклад, Лукашевич писав, що «Шевченко все більш і більш споринає у твань нігілізму, безвірництва і політичного розтління».

Звичайно, під «нігілізмом» тут розуміється рішуче заперечення пануючих суспільно-політичних порядків, а «політичне розтління» означає прями заклики до революційної боротьби, ненависть до політики самодержавства і політичного впливу буржуазних лібералів.

Зокрема, проф. Срезневський зазначає, що «викриття його

(Шевченка. — І. Г.) стали тепер нестримними, він весь палає якимсь шаленим, усе винищуючим вогнем».

Характерною особливістю боротьби Шевченка проти лібералів і реакціонерів є те, що вона являла собою кільце у ланцюгу наступу загальноросійської демократії проти всього ворожого табору, в тому числі проти буржуазно-дворянських лібералів. Шевченко знаходився в одному таборі з Белінським, Герценом, а з багатьма із революційних демократів 50—60-х років він був особисто знайомий (з Чернишевським, Добролюбовим, М. Михайловим, братами Курочкіними та ін.). Саме в цій дружбі і опівдружності Шевченка з російськими революційними демократами полягає одна з причин тієї ненависті, яку почували до поета українські буржуазні ліберали, всі ці куліші, антоновичі, левицькі, грушевські, огоновські та ін., так само як і ненависті з боку таких сучасних холопів американського імперіалізму, як пресловутий К. Меннінг, який поставив собі спеціальну мету фальсифікувати творчість геніального українського поета.

Але раніше, ніж говорити про глибоку особисту дружбу Шевченка з російськими революційними демократами, необхідно відзначити іншу важливу обставину, яку часто випускали з уваги при характеристиці Шевченка. Це — наявність цілого табору передових діячів українського визвольного руху.

Буржуазні ліберали, намагаючись здійснити свої націоналістичні замисли, а також космополіти зображували справу так, нібито у Шевченка не було на Україні однодумців, нібито він не мав ні попередників, ні сучасників, які поділяли його революційно-демократичні погляди. Насправді ж Шевченко спирався на значне коло своїх однодумців і мав також попередників в ідейно-політичній боротьбі проти монархії і кріпосництва (досить пригадати Сковороду, організаторів Товариства об'єднаних слов'ян та ін.). Він був, якщо говорити про Україну, центральною фігурою, людиною, яка найбільш глибоко і повно втілила в собі передові устремління свого народу, життєві потреби прогресивного суспільного розвитку України.

Ми вже бачили, що в 40-х роках Шевченко знаходив підтримку серед значної частини учасників Кирило-Мефодіївського товариства. В Петербурзі, на Україні, у засланні — всюди він знаходив людей, які глибоко співчували йому і готові були піти разом з ним на боротьбу за здійснення демократичних ідеалів. Підтримку Шевченко знаходив, наприклад, з боку письменниці Марко Вовчок, яка належала до революційно-демократичного табору. Згодом М. Кочубинський писав про неї: «Серед тих авторів, яких я ковтав десятками, найбільше враження зробив на мене Марко Вовчок... Читання настільки перевернуло мій світогляд, що з незвичайно релігійного хлопця, яким я був до 12 років, я став на 13 році життя атеїстом, а на 14 — соціалістом» (лист від 17 листопада 1905 р.).

Сам Шевченко у своєму щоденнику писав (запис від 18 лютого 1858 р.): «Какое возвышенное прекрасное создание эта женщина...

Необходимо буде т ей написати письмо и благодарити ее за достав-
леннуну радость чтением ее вдохновенной книги».

Повернувшись із заслання і знаходячись серед друзів у Петер-
бурзі, Шевченко присвячує Марку Вовчку спеціальний вірш (17 лю-
того 1859 р.), в якому називає її «пророком» і «обличителем
жестоких»:

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і опрій,
І оживи мое побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднее. Ї оживу,
І думу вольнуну на волю
Із домовини воззову.
І думу вольнуну... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоею думу назову.

(«Марку Вовчку»)

Шевченко знаходив собі підтримку і в певних колах демокра-
тично настроєних солдатів і офіцерів. Ще в період заслання він
підтримував найтісніший зв'язок з рядом видатних представників
солдатської маси, які не могли миритися з поліцейсько-бюрократ-
тичним режимом і проявляли відкритий протест проти пніту, сва-
вілья і насильства, що панували в армії. Це знайшло свій відбиток
у щоденнику і повістях Шевченка.

Про величезний авторитет Шевченка серед передової інтеліген-
ції розповідав офіцер генерального штабу Обручев, засуджений
пізніше по справі про розповсюдження «Великорусса». У 1860 р.
в листі до Добролюбова він повідомляв:

«Було літературне читання в пасажі за участю Достоевського,
Бенедіктова, Майкова і Шевченка. Вірші Б[енедіктова] і М[айкова]
приймали з великими аплодисментами, по два рази примушували
читати вірші. Шевченка ок прийняли з таким захопленням, яке
буває тільки в Італ'янській опері. Шевченко не витримав, запла-
кав і... повинен був піти на кілька хвилин за куліси»¹.

Особливою любов'ю і підтримкою користувався Шевченко у
молоді, зокрема у молоді українського походження. Вже на початку
40-х років, після появи «Кобзаря» та «Гайдамаків», Шевченко був
визнаним вождем революційно і демократично настроєної молоді
з табору різночинців. На нього покладалися великі надії. І дійсно,
Шевченко докладає величезних зусиль у справі мобілізації всіх

¹ В. К н я ж н и в, Добролюбовский архив, «Заветы», 1913, кн III, стор. 53—54.

передових представників молоді для організованої боротьби проти кріпосництва і царизму. Після повернення із заслання він знову займає провідну роль у відношенні до демократичної української молоді. В цьому зайвий раз переконає нас те, як молодь прийняла Шевченка після його повернення з заслання. Наприклад, сучасник Шевченка Г. Дем'янов розповідає, що петербурзькі студенти, серед яких була значна частина українців, влаштували урочистий прийом К. Шрейдеру, доброму знайомому Шевченка, та саме за те, що він був посланцем від Шевченка¹.

До української молоді, вихованої на ідеях революційних демократів, зокрема Шевченка, належав студент Хартахай. Незабаром після смерті Шевченка, на могилі якого Хартахай виголосив промову українською мовою, він в «Современнике» вмістив статтю з приводу «Живописной Украины». В ній спеціально підкреслювалась думка про важливість зосередження уваги художника на житті селянського населення України². За труною великого поета в Петербурзі йшло багато молоді, яка була вихована на ідеях революційних демократів Чернишевського, Добролюбова, Шевченка і, в свою чергу, підтримувала їх у боротьбі проти соціального зла, яке панувало.

Але Шевченко не тільки втілював уої кращі, найпередовіші ідейно-політичні устремління свого народу. Він в той же самий час займав визначне місце у загальноросійському визвольному русі, будучи ідейно-політичним одноступнем і соратником російських революційних демократів. При цьому не можна обмежитися простою вказівкою на факт надзвичайно благодірного ідейного впливу революційних демократів Росії на представників передової суспільно-політичної думки України, зокрема на Шевченка. Необхідно сказати і про ту роль, яку відіграв Шевченко в ідейно-політичній боротьбі російських революційних демократів, що випливало з єдності їх поглядів з поглядами Шевченка.

Вожді російської революційної демократії бачили в особі Шевченка втілення могутнього визвольного антикріпосницького руху багатомільйонного українського народу. Тому природним було їх бажання використати весь авторитет письменника-демократа і борця з загальною метою повалення всіх старих порядків. Притому Шевченко вже мав величезний довід революційної боротьби, брав найдіяльнішу участь як організатор і вождь у підпільному революційному русі (40-і роки), в практичній агітаційній роботі серед кріпосного народу. Живі зв'язки Шевченка з представниками мас, його довід революціонера були могутнім зряддям практичного діяння в руках російських революційних демократів, зокрема Чернишевського, в період назрівання революційної ситуації.

З другого ж боку, Шевченко був надзвичайно зацікавлений у встановленні, підтриманні і зміцненні найтісніших зв'язків з видатними революційними демократами Росії, які стояли на чолі діючої

¹ Тарас Шевченко в Нижнем Новгороде, Х.—К., 1931, стор. 24.

² Див. «Современник», 1863, кн. 1—2, стор. 147.

групи демократів і революціонерів, що дедалі посилювалися. Він розумів, що опільний ворог — поміщики і самодержавство — потребує і спільної боротьби проти нього, об'єднання всіх прогресивних, революційних сил. Для нього було ясно, що не можна обмежити боротьбу з соціальним злом і національним гнітом рамками своєї нації, бо соціальне пригноблення підтримується також загально-російським політичним апаратом та інтересами поміщиків всієї імперії, а джерело національного безправ'я полягає у самодержавстві, як політичній організації економічно пануючого дворянства.

Як наслідок усього цього слід розглядати факт шукань зустрічей один з одним, які мали місце з боку російських революційних демократів, особливо їх вождя Чернишевського, та Шевченка, а також взаємного найглибшого інтересу до їх революційної діяльності і науково-художньої творчості. Тепер вже безперечно доведено, що Шевченко зустрічався, та не один раз, з Чернишевським і учасниками «Современника» взагалі¹, а безпосереднє знайомство його з «Современником» належить ще до 1852 р.

Це ж саме пояснює нам і популяризацію імені і творів Шевченка (рецензії на «Кобзар»: Добролюбова в «Современнике», Михайлова в «Русском слове» та ін.), і захоплені відзиви Шевченка про письменників з революційно-демократичного табору — братів Курочкіних, Михайлова, Салтикова-Щедрина. Зокрема, про Щедрина він записує у щоденнику (запис від 5 вересня 1857 р.): «Как хороши «Губернские очерки»... Я благоговею перед Салтыковым. О, Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалась бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих. Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного бессловесного смерда!».

Про братів Курочкіних у тому ж щоденнику (запис від 26 квітня 1858 р.) Шевченко записує: «У Сошальского лично познакомился с поэтом Курочкиным и с братом его Николаем. Поэт Курочкин много обещает в будущем. Дай бог, чтобы сбылись мои надежды». Поети «Искры», зокрема Курочкін, були дорогі Шевченкові не лише як перекладачі його творів на російську мову, але й як соратники у боротьбі з самодержавством і кріпосництвом.

Дещо несподіваний відзив Шевченка про Некрасова² можна пояснити не негативним його ставленням до демократичного і революційного змісту творів великого російського поета, а, очевидно, недооцінкою форм, прийомів і поетичних картин, якими користувався Некрасов. Імовірно також, що відзив Шевченка про Некрасова відноситься до ранніх творів Некрасова, які осудив ще Белінський і від яких одійшов сам автор (зб. «Мечты и звуки»), і також до окре-

¹ Див. свідчення М. Костомарова, Д. Мордовцева, П. Пипіної, М. Чернишевського та ін. («Русская мысль», 1885, кн 6; «Автобиография» Костомарова; «Літературно-науковий вісник», 1902, кн. 6, «З минулого та пережитого» Мордовцева, та ін.).

² Див., наприклад, запис Т. Шевченка у щоденнику від 11 квітня 1858 р.

мих маловдалих віршів, а зовсім не до всіх художніх творів і тим більше — не до революційно-демократичних мотивів його творчості. Обидва великі поети займали одну і ту ж революційно-демократичну позицію, обидва служили інтересам пригнобленого народу.

До 50-х років відноситься також знайомство Шевченка з революційною діяльністю Герцена в еміграції. «Полярная звезда» і «Колокол» стають предметом його постійної уваги. Герцен уявляється йому мучеником за справу народу, апостолом добра і правди. У 1860 р. Шевченко посилає Герцену екземпляр «Кобзаря», який вийшов в той час третім виданням¹.

Після свого повернення із заслання Шевченко систематично знайомиться з лондонськими виданнями Герцена, читає «Крещеную собственность» в окремому виданні та інші твори Герцена².

3

Величезним завоюванням революційно-демократичної думки Росії періоду швидкої ломки кріпосницьких відносин (50—60-і роки) є найбільш прогресивне для даних історичних умов розв'язання національного питання. Воно виходило з потреб поступального розвитку суспільства, з корінних життєвих інтересів експлуатованих мас, із завдань боротьби проти старого ладу, за демократичні суспільно-політичні перетворення.

Реалізація теоретичних положень і політичної лінії революційних демократів у національному питанні мала відкрити величезні перспективи для всього визвольного руху. За своєю гуманністю, демократичним характером і революційною цілеспрямованістю ці положення стояли вище від усього того, що міг дати буржуазно-визвольний рух і суспільно-політична думка інших країн до виникнення марксизму. Це тому, що в даній історичній ситуації перед прогресивними суспільними силами стояли вже інші завдання у порівнянні з тими, які характеризували діяльність ідеологів буржуазії періоду піднесення буржуазно-революційного руху. Якщо, наприклад, французькі просвітителі кінця XVIII ст. царство буржуазних — соціальних і національних — відносин уявляли як ідеальні, відповідні стравжній «людській природі» відносини, то революційні демократи не могли стояти на цій позиції вже по одному тому, що самі буржуазні відносини в значній мірі виявили свою антинародну суть і аж ніяк не могли задовольнити вимоги трудящих мас, які боролися. Тепер могутній антикріпосницький рух народу вселяв віру у можливість розв'язання основних питань, які стосувалися соціальних і національних відносин.

У своїй спробі розв'язати національне питання відповідно до настійних вимог часу революційні демократи зустрілися з шаленим

¹ Див., наприклад, лист П. Куліша до М. Л. Гоголь від 9 березня 1861 р. («Киевская старина», 1903, № 2, стор. 1115).

² Див. запис Т. Шевченка у щоденнику від 14 жовтня 1857 р.

опором об'єднаного табору кріпосників, царських бюрократів і ліберальних буржуа.

Політика самодержавства в національному питанні, яка відби-вала інтереси поміщицько-кріпосницьких і торгово-промислових кіл, базувалася на одному з положень горезвісної тричленної ідеологіч-ної формули — на так званій «народності», яка виражала собою шовіністичні устремління панівних класів Росії. В середині країни офіційна народність проявлялася у проповіді «винятковості» великоруського народу (а під «народом» мовчки розумілися панівні класи і шари суспільства), у систематичному і безперервно посилюваному ущемленні економічних інтересів «іногородців», у політичному і духовному гнобленні, у перетворенні Російської імпе-рії на тюрму народів. Зовні вона виявлялася у загарбницьких вій-нах, у придушенні національно-визвольного руху інших народів, у нав'язуванні нерівноправних договорів, у великодержавних тенден-ціях.

Ця політика знайшла пряму підтримку і в середовищі реакцій-них слов'янофілів, які носилися з ідеєю панславізму — реакційною утопією, покликаною виправдати колоніальну політику царизму. Реакційною вона була тому, що кожний крок на шляху її реаліза-ції зміцнював би самодержавно-поміщицький лад і ослабляв би позиції революційних сил, а утопією вона була тому, що ні спів-відношення внутрішніх класових сил, ні умови міжнародного ха-рактеру не дозволяли здійснити її.

Слов'янофіли намагалися повернути історичне життя Росії на-зад, до часів патріархальних, а в питанні національних взаємовід-носин їх ідеалом було встановлення необмеженого панування ро-сійського самодержавства над усіма слов'янськими народами, зве-дення їх до становища щільком покірливої маси рабів, «спокійно» експлуатованої «велелюбними» панями поміщиками. Великодер-жавний шовінізм як прояв реакційної політики самодержавства, як вираз націоналістичних устремлінь панівних класів знаходив своє підкріплення також у писаннях і діяльності слов'янофілів.

З усіма цими політичними платформами і теоретичними доктри-нами — щодо національного питання — революційні демократи вели боротьбу і непримиренну боротьбу. Вони викривали реакціо-нерів, які намагалися теоретично «обгрунтувати» шовінізм, анти-семітизм, ідею національної винятковості одного народу та ін. Вони вміли викривати за гучними фразами про «права» народів обман і лицемірство. Їх не можна було обманути ніякими клятвами і присяганнями у «вірності» пригнобленому народові. Завдяки цьому зривалося багато шовіністичних замислів, розчищався ґрунт для революційного розв'язання національного питання.

Революційним демократам доводилось вести боротьбу не тільки проти офіційної урядової ідеології і політики в національному питанні, але й проти ідеології і практики поміщицько-буржуазних лібералів у цій галузі. Успіх боротьби за революційно-демократичну національну програму значною мірою обумовлювався успіхом бо-ротьби проти лібералізму, який в основних пунктах підтримував

урядову політику у відношенні до народів, що населяли Росію, і який виступав під прапором націоналізму і космополітизму. Космополітичний за своєю природою капітал породив і космополітизм, який є одним з різновидів буржуазної ідеології, покликаним обґрунтовувати заперечення права націй на самостійне національне існування і державний суверенітет, відмовлення від національних патріотичних традицій і кращих досягнень національної культури.

Космополітизм лібералів був формою схиляння, плазування народжуваної російської буржуазії перед західноєвропейською «цивілізацією», проявом нігілістичного ставлення правлячих класів до національного надбання — культури, науки та ін. Це була рабська теорія духовної неповноцінності російського народу, вираз історичної безперспективності пануючих сил суспільства. Ліберали так званого західницького напрямку орієнтували Росію на схиляння перед буржуазним Заходом, залежність від нього. Вони намагалися вкренити у свідомість народних мас ідею приреченості, безсилля, страху перед майбутнім, новим, неминучим, намагаючись переконати їх у кращості простих запозичень в галузі господарства, суспільно-політичного життя, культури. Другою стороною космополітизму буржуазних лібералів, лише на вигляд протилежною першій, є прагнення до підкорення всіх місцевих ринків одному загальноросійському ринкові, тобто насильне загарбання нових територій, пригноблення народів, завойовницька політика. Українські буржуазні ліберали виступали під лозунгами націоналізму, який, власне, і являє собою справжню суть космополітизму, бо цей останній на практиці завжди виявляється зворотною стороною буржуазного націоналізму.

У протилежність буржуазному націоналізму і космополітизму революційно-демократична ідеологія своїм прапором при розв'язанні національного питання мала *демократичний інтернаціоналізм*, характерною особливістю якого є те, що він спрямований на захист інтересів трудящих всіх національностей і не скований будь-якими націоналістичними передсудами.

Будучи беззавітно відданими своєму народові, російські революційні демократи гаряче відстоювали також і інтереси та права трудящих інших націй, які населяли Росію; вони боролися за встановлення рівноправних відносин між всіма народами, викривали всілякі шовіністичні і націоналістичні махінації царського уряду і панівних класів. Вони були глибоко переконані у тому, що визволення від національного гніту може настати тільки в результаті спільних дій трудящих усіх націй, незалежно від рівня їх історичного розвитку та інших особливостей.

Такі погляди на умови і хід національного визволення були характерні і для Шевченка. Великий син пригнобленого українського народу чудово розумів, що конкретна історична обстановка виключає можливість розв'язання національного питання, бо ідея національного сепаратизму є виявом інтересів буржуазії, ворожих трудящим масам, а боротьба трудящих усіх пригноблених націй разом

з народом пануючої нації є вірною і єдиною гарантією знищення експлуататорів та їх політичної зброї — держави. Виходячи з цих незаперечних істин, революційний демократ і палкий патріот Шевченко обстоював спільну боротьбу українського і великоруського народів, так само як і інших народів, що входили до складу Росії, проти всіх експлуататорів, незалежно від їх національного походження. Саме цим пояснюється висока оцінка, дана Шевченком воз'єднанню українського народу з російським, діяльності Богдана Хмельницького, який завершив вікове прагнення українського народу до союзу і дружби з російським народом.

Шевченко був глибоко переконаний в тому, що національне питання не являє собою чогось самодовліючого, незалежного від умов історично прогресивного руху даного суспільства. У певній згоді з поглядами російських революційних демократів він вважав, що здійснюваний в національних рамках суспільний прогрес потребує мажоритальних зусиль з боку передових сил суспільства, що умовою визволення трудящих у всесвітньому масштабі є визволення їх у межах кожної даної національності, що, отже, революційну енергію необхідно використовувати для боротьби насамперед проти експлуататорів свого народу. Діяльність же на користь народу своєї країни разом з тим є діяльністю, спрямованою в інтересах трудящих усіх країн. Любов до рідного народу передбачає також бажання свободи і щастя іншим народам, а ненависть до поневолювачів власної країни природно тягне за собою ненависть до пригноблювачів і дармоїдів всякої іншої країни.

Приклад Шевченка у цьому відношенні є вищою мірою повчальним. Будучи палким патріотом у відношенні до свого народу, він разом з тим проявляв найглибші почуття любові до прогресивних діячів і трудящих інших народів. З глибоким співчуттям Шевченко малював тяжке і безправне становище білоруського і казахського народів, які стогнали під ґнітом царських чиновників і власних експлуататорів, з величезною прихильністю ставився до російського народу, до його визвольної боротьби, до революційних демократів, до російських національних героїв (Разіна, Пугачова, Мініна та ін.). З величезною силою змальовує він також боротьбу народів Кавказу, виступає проти каральних експедицій царизму («Кавказ»). «Борітеся — поборете... за вас правда, за вас слава і воля святая!» — пише він, звертаючись до пригноблених народів Кавказу. В цьому, як і в усіх інших питаннях, зв'язаних з боротьбою пригноблених трудящих мас за своє соціальне і національне визволення, Шевченко стояв на одній платформі з російськими революційними демократами. Боротьбі чеського народу проти німецьких поневолювачів Шевченко присвячує чудову поему «Єретик». Його зворушлива, глибоко людяна особиста дружба із знаменитим негритянським артистом, трагіком Олдріджем, є дуже показовою для характеристики ставлення до пригноблених, до передових людей всякої національності. З глибоко співчутливим інтересом стежить він за історичною боротьбою китайського народу проти «жирних» дар-

моїдів — експлуататорів¹. Відомо, з якою пристрасною він протестував проти всяких проявів антисемітизму, проявляючи ненависть лише до євреїв-експлуататорів (торгових посередників, лихварів, крупних власників). Разом з передовими українськими і російськими діячами (Марком Вовчком, Піроговим, Чернишевським, Салтцьким-Щедріним та ін.) він бере активну участь у політичному протесті проти погромних, антисемітських виступів журналу «Іллюстрація». У документі, підписаному, зокрема, Шевченком, зазначалось, що жодна чесна людина не може лишатися байдужою до таких позорних фактів, як проповідь антисемітизму і заклики до єврейських погромів.

Незважаючи на опопеляючу ненависть до польських загарбників, Шевченко ніколи не почував ненависті до польського народу. Навпаки, він вважав, що в загарбницькій політиці Польщі у відношенні до України винні поміщики, ксьондзи і «королі», які пригноблювали також свій власний народ. Народи ж не можуть не вважати себе братами, вільними від усякої національної ворожнечі. Слово «лях», яке часто зустрічається у творах Шевченка, служить синонімом слова «пан», так само як і слово «москаль» — синонімом слова «офіцер» (в окремих випадках — «солдат», «чиновник» та ін.). Тому-то поет і закликав трудящих Польщі подати українському народові руку і «серце чистее». Сам Шевченко підтримував найтісніші зв'язки з польськими революціонерами, вважаючи необхідним вести з ними спільну боротьбу проти самодержавства. Його друзями були такі польські революціонери, як С. Сераковський, Е. Желіговський, З. Подлевський та ін. І польські борці за свободу платили за любов Шевченка до них величезною любов'ю з свого боку. Так, вихованець Київського університету Х. І. Збржек записав у щоденник Шевченка (Астрахань, 1857 р.):

«Красномовство випало на долю небагатьох; мені ж, позбавленому цього божественного дару, лишається тільки мовчки захоплюватися і дякувати твою творчу силу, овятий народний пророк — мученик Малоросії. Твоє сучасне перебування серед нас робить мене цілком щасливим, і хвилини з'єднання ніколи в моєї пам'яті не зіпнуться. О, стократ, стократ благословляю той щорогий день, в який небо дозволило мені особисто познайомитися з тобою, вірний і безстрашний провісник слова правди. Хай же ці кілька слів нагадують тобі, поет-художник, глибоку вдячність люблячого тебе Збржека»².

Видатний польський поет-революціонер Едуард Желіговський, який писав під псевдонімом Антонія Сови, у тому ж щоденнику Шевченка записав такі знаменні рядки (13 травня 1858 р.):

¹ Тарас Шевченко, Повне зібр. творів в десяти томах, т. V, стор. 87.
² Там же, стор. 78.

Тя в гіркій і скорбній долі
Два вінки дістав криваві,
Не служив бо марній славі,
А братам, що у неволі.

Тяжко плакав люд голодний,
Але й стогін був — виною!
Та могутю луною
Підхопив ти зойк народний.

Чудо слова бачиш, брате?
Так, як сонця не сховати
В ясний день, — сховати не може
Слова жоден із тиранів,
Бо воно, те слово боже,
У співців, не в капеланів!

Утікає морок з поля,
Коли день забарянів.
Не за горами там воля,
Де народ співця родив!¹

Вже з цього ми бачимо, наскільки облудними є твердження буржуазно-націоналістичних ідеологів, за якими Шевченко нібито був вороже настроєний у відношенні до поляків взагалі.

Численні приклади дружби Шевченка, як і російських революційних демократів, особливо Герцена і Чернишевського, з прогресивними польськими діячами, факти спільної діяльності їх на користь боротьби з самодержавством і поміщиками незаперечно спростовують ці ліберально-буржуазні вигадки. Так, від імені студентів-поляків на похороні Шевченка з промовою виступив студент В. Ю. Хорошевський, який підкреслював велике значення діяльності Шевченка для справи визвольної боротьби у Польщі. Польська студентська молодь групувалася навколо С. Сераковського, який був другом Шевченка і Чернишевського і співробітничав у «Современнике». Великий поет і палкий борець за соціальну справедливість, Шевченко ніколи ненависть до польського панства не переносив на польський народ і «кращих його представників — революційних борців».

Прогресивний характер розв'язання національного питання революційними демократами особливо рельєфно виявляється у тому факті, що позитивний результат його пов'язувався з усуненням революційним шляхом експлуаторських класів як панівної, так і пригнобленої нації. Це знайшло свій яскравий відбиток у статті Чернишевського «Національна безтактність», написаній з приводу шкідливих вигадок львівського «Слова». Стаття блискуче ілюструє

¹ Тарас Шевченко, Повне збір. творів в десяти томах, т. V, стор. 180 (Див. переклад М. Рильського в III томі повної збірки творів Тараса Шевченка в трьох томах, стор. 501—502).

класовий підхід до суспільних явищ і оснований, за визнанням самого Чернишевського, на творах і висловлюваннях Шевченка про стан справ на Україні. Авторитет великого Кобзаря відіграв важливу роль у розкритті Чернишевському — ідеологу селянської революції в загальноросійському масштабі, захиснику інтересів трудящих усіх націй і народів, які входили до складу Росії, — картини класового гноблення і класової боротьби як вирішальних пружин суспільного життя України. Тут, зокрема, особливо наочно проявляється взаємозв'язок російських і українських революційних демократів — при вирішальному впливі з боку перших — у їх ідейно-теоретичній і політичній боротьбі проти явної реакції, буржуазного лібералізму і націоналізму.

Розв'язання національного питання пов'язувалось революційними демократами з вирішенням соціальної проблеми, з визволенням народу від класового гніту. Революційна боротьба трудящих проти своїх класових ворогів, концентрація революційної енергії для розвитку визвольного руху, використання всіх заходів антикріпосницької боротьби — ось шлях, ідучи яким можна досягнути визволення трудящих від національного поневолення і забезпечити умови для безперешкодного поступального руху трудящих всякої нації.

Отже, національне питання революційними демократами підпорядковувалося питанню соціальному, ставилося у залежність від його позитивного розв'язання. Це — величезне завоювання революційно-демократичної ідеології та визвольного руху в Росії. Питання про визволення трудящих від гніту експлуататорів передувало питанню про національне визволення. Проте це не означає, що останнє займало другорядне місце у програмі дій революційних демократів. Уся справа в тому, що ідеологи селянської революції були великими реалістами в політиці і розуміли, що до національного визволення немає іншого шляху, крім того, який вказується непримиренною класовою боротьбою пригноблених проти пригноблювачів.

Насправді історична картина класової боротьби в Росії середини XIX ст. була такою, що національне питання можна було розв'язати лише революційним поваленням самодержавства. Але оскільки основною соціальною базою самодержавства було дворянство, остільки боротьба проти самодержавства означала в той же самий час класову боротьбу проти дворянства. І, навпаки, революційна ліквідація кріпосників неминуче супроводилася б скиненням монархії, як втілення національного гніту.

Це чудово розумів Шевченко. Тому ще на початку свого революційного шляху він закликає народні маси до боротьби не тільки проти царизму, який втілював у собі національний гніт, а і проти класових пригноблювачів, незалежно від їх національного походження.

Революційно-демократична лінія у розв'язанні національного питання знайшла прямий відгук серед демократичної молоді, яка

ввижала ідеологічний прапор «Современника» своїм прапором, а російських революційних демократів і Шевченка — своїми духовними батьками. Так, згадуваний вже студент Хартахай у статті в журналі «Современник» (1863 р.) заявляв, що українські поміщики, які не мають нічого спільного з народом, повинні розглядатися, поряд з польською шляхтою і російським дворянством, як вороги трудящих, з якими необхідно вести найрішучішу боротьбу, аж до цілковитого соціального визволення, що і повинно остаточно розв'язати питання національного визволення¹.

Використовуючи революційно-демократичну поезію Шевченка, Чернишевський у згаданій статті «Національна безтактність» в їдко-іронічній формі завдає нищівних ударів по політиці національного пригноблення, яка проводилася самодержавством у відношенні до України. Почавши статтю з обіцянки говорити виключно про галицьких русинів, Чернишевський слідом за цим пише: «Доля іншої частини малоруського племені влаштована і забезпечена так чудово, що про цю іншу частину нам нема чого піклуватися, та й сама вона не почуває потреби мати про себе ніяких піклувань. Нашим російським малоросам дано всі права і вигоди, яких тільки будь-коли бажали вони. Їх скривдити не може тепер ніяке плем'я. Вони благоденствують, за цілком вірним і дуже вдалим висловом свого улюбленого поета Шевченка. Очевидно, ми не помилимося, припустивши, що навіть на думку львівського «Слова», такого відданого законній австрійській владі над Галичиною, галицькі русини повинні заздрити щастю своїх одноплемінців-малоросів, що користуються тепер свободою під нашою владою»².

У цих іронічних рядках великий російський революційний демократ говорив про жорстокий соціальний і національний гніт, якого зазнавав український народ, що жив як в Австро-Угорщині, так і в Росії. Застосовуючи з метою маскування езопівську мову, він використовує шевченківське «благоденствує», яке означає «находиться в стані неймовірного гніту з боку поміщиків і самодержавства». Характеризуючи царську Росію як тюрму народів, Шевченко писав, що в ній «на воїх язиках все мовчить, бо благоденствує!», тобто задушено, знаходиться під гнітом («Кавказ»).

Торкаючись питання про національні взаємовідносини поляків і росіян, Чернишевський зазначає, що вирішальною обставиною, яка ускладнила національне питання, є не відмінності національного або релігійного характеру, а протилежність класових інтересів селян і поміщиків. Шевченко, каже Чернишевський, «остаточно роз'яснив для нас ту істину, яку давно ми мали на увазі самі»³. Полягає вона в тому, що питання національних відносин є похідним від питання відносин класових («станових»). «Про почуття і вчинки польських панів відносно селян різних племен треба сказати те саме, що про почуття малоруських селян до панів різних племен».

¹ «Современник», 1863, кн. II—2, стор. 147.

² М. Г. Чернишевський, Вибрані філос. твори, т. III, стор. 418.

³ Там же, стор. 416.

Справа тут насамперед у класовому гнобленні, в приватній власності. «Тут справа у прошах, у станових привілеях... Малоруський пан і польський пан стоять на одному боці, мають одні і ті ж інтереси; малоруський селянин і польський селянин мають цілком однакову долю; якщо вона була погана раніше, вона була для обох однаково погана». І Чернишевський закінчує: «Ніякі голослівні заперечення не захитають нашої думки, що спирається на такий авторитет, як Шевченко»¹.

Істотним моментом у поглядах революційних демократів Росії та України є ідея слов'янської федерації, яка становила пряму протилежність панславізму, націоналізму і космополітизму. Своїм змістом вона мала вимогу встановлення демократичного союзу слов'янських народів, союзу, вільного від національної нерівноправності, дискримінації і т. д., і боротьбу проти зливої німецької експансії, за самостійне національне і державне існування.

Таким чином, ми бачимо, що теоретичні положення і програмні вимоги революційних демократів у національному питанні, виступаючи у боротьбі з самодержавно-поміщицькою і ліберально-буржуазною ідеологією шовінізму і націоналізму, мали надзвичайно прогресивне значення. Вони служили великому завданню спільної боротьби російського та українського народів проти поміщиків і самодержавства, за свободу і щастя трудящих. Російські революційні демократи, зокрема Чернишевський, у своїй боротьбі за інтереси народу спиралися також на величезний авторитет Шевченка. Та обставина, що Чернишевський з такою силою і впевненістю викривав підступи реакційних сил Австрії і Польщі, так само як і їх підголосків («Слово»), значною мірою зобов'язана палкій поезії і революційній проповіді Шевченка, який викривав класові джерела явищ соціального і національного гніту. Ідейно-політична єдність виразників інтересів трудящих Росії та України відкривала ширші можливості для боротьби сил революційного прогресу проти самодержавно-поміщицької ідеології і лібералізму.

---

¹ М. Г. Чернишевський, Вибрані філос. твори, т. III, стор. 417.

РОЗДІЛ IV

І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

(Т. Шевченко, «Заповіт»)

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНО- ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

1

Революційно-демократична ідеологія 50—60-х років, викликана до життя значним піднесенням революційної активності трудящих мас, відіграла винятково важливу роль в історії визвольного руху.

Перш ніж перейти до характеристики великого історичного значення багатющої спадщини революційних демократів, опинимося на питанні про відношення революційно-демократичної ідеології до марксизму, на оцінці революційних демократів, даній класиками марксизму-ленінізму, а також на викритті фальсифікації спадщини революційних демократів, яка виходила від ліберального народництва, буржуазного лібералізму та націоналізму.

Погляди революційних демократів, що являли собою ідеологію селянської революції, не стали прапором революційних прагнень найширших народних мас через неорганізованість, відсталість, забитість селянства. Між готовністю революційних демократів очолити селянське повстання та самою можливістю організувати його у масштабі всієї країни існував розрив. До того ж ідеологія революційних демократів була багато в чому обмеженою: матеріалізм їх був недовершений, соціалістичне вчення мало утопічний характер, економічна теорія була дрібнобуржуазною за своєю об'єктивною суттю і т. ін.

Зрозуміло, отже, що революційно-демократична ідеологія, незважаючи на всю свою велич та історичну значущість, не розв'язала найважливішого завдання визволення народу від гніту і понево-

лення з боку нових і старих експлуататорів. Це завдання розв'язав тільки марксизм-ленінізм.

Марксизм — ідеологія пролетарського авангарду — виник за інших історичних обставин і, як знаряддя революційної дії найпередовішої суспільної сили — пролетаріату, — він, природно, був цілком новим якісним явищем. «Марксизм, — указував Й. В. Сталін, — є наука про закони розвитку природи і суспільства, наука про революцію пригноблених і експлуатованих мас, наука про перемогу соціалізму в усіх країнах, наука про будівництво комуністичного суспільства»¹. Виникнення марксизму було справжньою революцією, найглибшим якісним стрибком в історії ідейного розвитку людства. Поява марксизму разом з цим знаменувала початок нової ери визволення трудящих від вікового гніту та поневолення. Марксизм — вчення і прапор мільйонів, духовне знаряддя їх боротьби проти капіталістичного поневолення, за встановлення дійсно людських суспільних відносин.

Маркс і Енгельс, як вожді пролетаріату та творці його ідеології — знаряддя революційного перетворення світу, — з граничною ясністю і глибиною виразили своє ставлення до всіх форм ідеології свого часу: феодальної, клерикальної, буржуазної, дрібнобуржуазної. Вони показали реакційну суть ідеології не лише вмираючого класу земельної аристократії та її прибічників, а й буржуазії, яка торжествувала свою перемогу. Суспільна свідомість цієї останньої в усіх її формах була своєрідним відображенням відносин, основаних на «готівці» — конкуренції, дикій погоні за баришами, нещадний і безсовісний експлуатації пролетарських мас. Більш того, Маркс і Енгельс викрили також реакційну суть різних дрібнобуржуазних вчень, які виражали становище і прагнення дрібновласницьких прошарків міста і села (молодогегельянство, прудонізм, бакунізм та ін.). Вожді пролетаріату нещадно викривали спроби ідеологів дрібної буржуазії під прапором «соціалізму» проташити ті ж самі ідеї буржуазного і навіть напівфеодального характеру. Досить згадати боротьбу проти Прудона, Дюрінга, Мюльбергера та ін., щоб переконатись у справедливості цього висновку.

В той же час Маркс і Енгельс з величезною похвалою відзначалися про російських революційних демократів 50—60-х років — Чернишевського і Добролюбова. Так, Маркс відзначав, що великий російський вчений і критик Чернишевський майстерно висвітлив банкрутство буржуазної політичної економії. Енгельс писав, що народ, який висунув із свого середовища Чернишевського і Добролюбова, є справді великим і життєздатним народом, а також що в особі революційних демократів Росія створила таку критичну та історичну школу, якої не могли дати офіційна Німеччина і Франція.

Ця висока оцінка діяльності революційних демократів та створеної ними ідеологічної зброї не є випадковою. Вона виходила з

¹ Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, К., 1950, стор. 51.

розуміння вождями пролетаріату величезного історичного значення тієї справи, за яку боролися революційні демократи. Тверезо враховуючи реальну історичну обстановку, глибоко цікавлячись характером суспільних відносин у Росії, класики марксизму прийшли до висновку, що в Росії відбуваються події, які виходять далеко за межі суто національного значення. Маркс прямо зазначав, що явища жорстокої ідейної боротьби в Росії свідчать про процеси, які відбуваються глибоко «внизу», бо уми завжди зв'язані невидимими нитками з тілом народу.

Вожді робітничого класу бачили у подіях, що розгорнулися в передреформений період, очевидний симптом революційної бурі, яка наближалася і могла б послужити прологом пролетарської революції на Заході. Піднесення на боротьбу стомільйонного народу відкривало найширші перспективи для розвитку світового визвольного руху. Вже сам по собі факт перетворення Росії з жандарма Європи у вогнище найвизначнішого руху свого часу вселяв віру в дальше зміцнення пролетарської визвольної боротьби. Найближчими ж результатами могутнього демократичного руху повинно було стати визволення народу від оков царизму і кріпосництва та забезпечення необхідних передумов для дальшого розвитку класової боротьби за знищення всяких експлуататорів та обстоюваних ними порядків.

Маркс і Енгельс цілком усвідомлювали овоєрідність тих умов, за яких здійснювалась суспільно-політична та наукова діяльність революційних демократів. Вони бачили всю обмеженість їх поглядів та переконань. І якщо, незважаючи на це, вони дали їм найвищу оцінку, то це є прямим показником величчя того ідеала, в ім'я якого боролися революціонери-демократи, визнанням величезного значення спадщини ідеологів селянської революції для пролетарської партії. Ніяка інша група або ідеологія в Росії не удостоїлась такого визнання з боку геніальних вождів робітничого класу.

Проте всебічну і вичерпну характеристику ролі і значення практичної діяльності та ідейної спадщини революційних демократів, природно, дали тільки Ленін і Сталін,— оскільки їх діяльність розгорнулася з початком пролетарського етапу російського визвольного руху, відповідно до якого стало ясним значення попереднього, демократичного етапу і, зокрема, періоду боротьби революційних демократів 50—60 рр. XIX ст. Новий етап у вивченні та розробленні спадщини революційних демократів виявився вищою мірою плодотворним. Поставивши революційну демократію у глибокий зв'язок із сукупністю суспільно-історичних явищ даного часу, а також розглядаючи її у співвідношенні з попередніми та наступними класово-історичними подіями, Ленін з вичерпною повнотою та неперевершеною глибиною показав походження, суть та велике історичне значення революційно-демократичної спадщини. Ленінський аналіз епохи та передової ідеології 60-х років є класичним і служить вихідним для характеристики всіх сторін вчення і практичної боротьби революційних демократів.

Спадщина 60-х років є ідейним багатством, яке відбиває завдання найпрогресивнішого історичного розвитку свого часу. Завдання ці, ніби за заловітом, залишені революційним силам нової історичної епохи — пролетаріатові та його партії. Характерними рисами спадщини є: ненависть до кріпосного права, палке бажання всебічного розвитку країни, обстоювання інтересів народних мас. причому все це пов'язувалось з вимогами революційної боротьби народу, з прямими закликами до розправи над царизмом та поміщиками, із спробами підняти народ на повстання¹.

Борючись за ідейну спадщину 60-х років проти народників, які претендували на неї, Ленін зазначав, що «нічого народницького в цій спадщині нема»².

Безпідставність претензій народників на революційно-демократичну спадщину впадає в очі навіть при дуже загальному порівнянні революційного демократизму та народництва. Якщо перший був ідеологією селянської революції, покликаної покінчити із самодержавно-кріпосницьким ладом та прокласти шлях прогресивним формам суспільно-політичного життя, то друге, в його ліберальному різновиді, говорючи про «самобутність» російського економічного ладу і общину, намагалося увічнити відсталі форми суспільного життя і тим самим тягло історію країни назад. Виражаючи ж інтереси верхівки села, яке розкладалося, воно перетворювалося в ідеологію нового експлуаторського класу — куркульства. Вважаючи розвиток капіталізму за регрес, народництво виключало єдину можливість покінчити з усякою експлуатацією через створення матеріальних передумов і боротьбу найпередовішої суспільної сили — пролетаріату. Якщо революційний демократизм засобом розв'язання суперечностей суспільного життя вважав революцію народних мас, то ліберальні народники зовсім відмовлялися від революції як шляху розв'язання назрілих завдань суспільного розвитку.

Внаслідок усього цього стає зрозумілим, чому не народники, а російські марксисти є законними спадкоємцями революційних демократів, чому Ленін з величезною енергією захищав революційно-демократичну спадщину 60-х років від народників. Ленін писав, що марксисти «значно послідовніші, значно вірніші охоронці спадщини, ніж народники. Не тільки вони не зрікаються спадщини, а, навпаки, одним з найголовніших своїх завдань вважають спростування тих романтичних і дрібнобуржуазних побоювань», які приводять народників до відмовлення від ідеалів революційних демократів. «Але, — писав далі Ленін, — само собою розуміється, що «учні» (російські марксисты. — *І. Г.*) охороняють спадщину не так, як архіваріуси охороняють старий папір. Охороняти спадщину — зовсім не значить ще обмежуватися спадщиною»³, бо до захисту

¹ Пригадаймо хоч би спробу революційних демократів та кола осіб, що примакали до «Современника», підняти народ на повстання після обнародування маніфесту 19 лютого.

² В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 454.

³ Там же, стор. 474.

ідеалів революційних демократів марксисты приєднують аналіз суперечностей конкретної історичної дійсності, а також оцінку її з марксистської точки зору.

Так само як революційні демократи не могли йти на поступки і не могли, як зазначав Чернишевський, не виставляти прав народу в усій їх повноті, так і російські соціал-демократи ставили своїм завданням забезпечити народові права в усьому їх обсягу.

Завдання, за які боролися революційні демократи, все ще лишалися на порядку денному суспільного розвитку. Ленін зазначав, що особливістю завдань російської соціал-демократії є завдання визволення всього народу від гніту самодержавства, тобто розв'язання тих завдань, які стояли і перед революційними демократами. Ця обставина знайшла відображення і в програмі партії, яка включала також вимоги «мінімуму» суспільних перетворень (демократичний переворот).

Той факт, що завдання демократичного розвитку Росії в 60-і роки виявилися нерозв'язаними, Ленін знаходив дуже цікавим у науково-історичному відношенні, бо він розкривав зв'язок, залежність, спорідненість суспільно-історичних напрямів, прагнень, тенденцій 1861 і 1905 років. Цим самим встановлюється зв'язок і спорідненість між революційними демократами 50—60-х років і революційними борцями пролетарського періоду визвольного руху. Цим підтверджується також оцінка, дана Леніним революційним демократам як попередникам російської соціал-демократії.

Спадкоємний зв'язок між революційною демократією і ленінізмом, як теорією і тактикою пролетарської революції та особливо диктатури пролетаріату, безсумнівний ще й тому, що та революційна сила, яка в 50—60-х роках виступала як основна — через нерозвиненість пролетаріату і компроміс лібералів з кріпосниками та монархією, — тепер також продовжувала лишатися революційною силою. Селянство, зазначав Ленін, не може не бути революційним у певні історичні періоди. Його революційність на початку ХХ ст. неминуче витікала з усіх умов старого порядку. Проте дуже істотна різниця між двома епохами полягає в тому, що в нову епоху роль керівника революційної боротьби взяв на себе пролетаріат — найреволюційніший суспільний клас, а селянство виступило як його союзник.

Спадкоємність між революційною демократією і революційною партією російського пролетаріату виразно підкреслюється вказівкою Леніна про дві історичні тенденції, що визначали результат боротьби за розвиток країни. Дійсно, вище показано було ту межу, яка відділяє революційний демократизм від лібералізму, що представляли дві лінії в історичному розвитку країни — демократично-пролетарську і буржуазно-дворянську.

«19-те лютого 1861 року, — писав Ленін, — знаменує собою початок нової, буржуазної, Росії, що виростала з кріпосницької епохи. Ліберали 1860-х років і Чернишевський є представники двох

історичних тенденцій, двох історичних сил, які з тих пір і аж до нашого часу (1911 р.— І. Г.) визначають результат боротьби за нову Росію»¹.

Революційних демократів Ленін називав «передовими людьми епохи», а лібералів — людьми «половинчатими, безхарактерними, безсилимими перед силами старого і віджилого»². В той час як перші закликали селян до революції, до радикального скасування самодержавно-кріпосницьких порядків, «ліберали хотіли «звільнити» Росію «згори», не руйнуючи ні монархії царя, ні землеволодіння і влади поміщиків, спонукуючи їх тільки до «поступок» духові часу. Ліберали були і лишаються ідеологами буржуазії, яка не може миритися з кріпосництвом, але яка боїться революції, боїться руху мас, здатного повалити монархію і знищити владу поміщиків. Ліберали обмежуються через це «боротьбою за реформи», «боротьбою за права», тобто дільбою влади між кріпосниками і буржуазією»³.

Ще Герцен писав про родоначальників цих двох історичних тенденцій:

«Пропаганда Чернишевського була відповіддю на сучасні страждання, словом втіхи і надії тим, хто гинув у суворих лещатах життя. Вона їм вказувала вихід. Вона дала тон літературі і провела межу між справді юною Росією і Росією, яка удавала з себе таку, Росією трохи ліберальною, злегка бюрократичною і злегка кріпосницькою»⁴.

Тому наокрізь брехливими є спроби ідеологів контрреволюційної буржуазії — лібералів і націоналістів — показати Чернишевського, Добролюбова, Шевченка та інших не як революційних демократів, непримиренних ворогів самодержавства та ліберального плазування, а якимись «послідовниками» тих або інших західноєвропейських авторитетів. Якщо на перших порах буржуазні ліберали та націоналісти і прикидалися «друзями» революційних демократів, то зростання антикріпосницького руху в 50—60-х роках і особливо могутній демократичний рух на початку ХХ ст. (революційні події 1905—1907 рр.) викликали у них люту ненависть до революційних демократів, до всієї революційно-демократичної спадщини. Їх зусилля спрямовувались на те, щоб перекрутити, обрехати спадщину, залишену революційними демократами, витлумачуючи її або як таку, що знаходиться в спільній площині ліберально-буржуазних та буржуазно-націоналістичних ідей, або як щось абсолютно чуже історичній дійсності і тим завданням, які стояли перед нею. Ідеологи контрреволюційної буржуазії (кадети), відчуючи зоологічний страх перед народною, демократичною революцією, що розгорталася, опльовували все передове і прогресивне,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 91.

² Там же, стор. 86.

³ Там же, стор. 91.

⁴ «Литературное наследство», № 25—26, 1936, стор. 548.

намагалися довести «випадковий» характер революційно-демократичних ідей. У випущеному ними збірнику «Віхи» (1909 р.) вони виклали цілу систему зрадництва інтересів народу і колопського плазування перед силами реакції та мракобісся. Вони вдалися в реакційну проповідь відриву науки, мистецтва і літератури від завдань суспільно-політичної боротьби, відриву їх від служіння народові.

Захищаючи революційно-демократичну опадщину від цих підлих намірів з боку віхівської контрреволюції, Ленін у ряді своїх статей і виступів показав велике значення тієї боротьби та ідеології, що характеризували революційних демократів, які виражали корінні, життєві інтереси трудящих всіх народів багатонаціональної Російської імперії, які втілювали кращі прагнення всіх революційних сил Росії. Разом з цим Ленін показав всю нікчемність і фальш буржуазно-монархічних вигадок. Він показав найглибший зв'язок між революційно-демократичними поглядами Белінського, Чернишевського, Добролюбова і антикріпосницьким рухом з боку мільйонів пригнобленого і поневоленого народу. Викриваючи реакційну суть «енциклопедії ліберального ренегатства» («Віхи»—І. Г.), Ленін показав велич революційних демократів як вождів «напрямку, з яким «Віхи» воюють не на життя, а на смерть»¹, і лицемірство віхівців, які воюють проти демократії і матеріалістичного світогляду під виглядом критики «інтелігентщини».

Дещо двоєрідною, хоч вона і зберегла ту саму реакційну суть, є «тактика» буржуазних націоналістів щодо опадщини українських революційних демократів і особливо Шевченка як найвидатнішого з них. Маючи зрадницьку мету, будучи абсолютно відірваними від народу, вони намагаються розпалити націоналістичні почуття, для чого безсовісно фальсифікують зміст революційно-демократичної спадщини Шевченка та інших борців за щастя народу.

Шевченко був непримиренним ворогом усякого соціального гноблення, ворогом усіх і всяких експлуаторів, великим борцем за волю народу, беззавітно відстоював інтереси трудящих проти всякого роду паразитів і дармоїдів. Буржуазні націоналісти, безсоромно викривляючи дійсний стан речей, заявляють, що Шевченко був незлобивим християнином, який закликав любити ближнього свого, незалежно від його соціального стану, виступав з проповіддю «всепрощення» та із захистом інтересів «добрих» панів та їхньої власності.

Шевченко був полум'яним революційним демократом, який закликав до боротьби, до революції проти всіх і всяких гнобителів народу. В революції народних мас він бачив єдиний засіб виходу на широкий шлях справді національного розвитку, тобто такого, який найповніше відповідає життєвим потребам трудящих мас. Буржуазні націоналісти, безсовісно викривляючи факти, заявляють, ніби Шевченко був прихильником поступеновських прийомів у су-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 104.

спільному розвитку, прибічником реформ і противником революційних дій.

Великий революційний демократ Шевченко був прихильником соціалістичних форм життя, ворогом всякого ладу, основанийого на експлуатації однієї людини іншою, противником демократії для меншості. Буржуазні націоналісти намагаються показати його як поборника капіталізму, як співця буржуазної «демократії».

Шевченко був полум'яним проповідником дружби між трудящими всіх країн, особливо дружби між українським та російським народами, прихильником інтернаціоналізму, ворогом всяких теорій національної винятковості і намагання протаскувати під національним лозунгом націоналістичні ідеї, угодні та вигідні лише буржуазії. Буржуазні ліберали, відстоюючи справу національної буржуазії, будучи ворогами трудящих мас, лицемірно прикидаючись «друзями» та «захисниками» народу, намагалися поставити собі на службу також опадщину революційного демократа Шевченка, перекручуючи її в націоналістичному дусі.

Таким чином, лінія розвитку, початок якій поклали великі російські революційні демократи і Шевченко, і лінія іншого «розвитку», за яку з такою шаленою люттю боролися буржуазні ліберали-націоналісти, є непримиренно ворожими, бо одна з них спрямована на визволення трудящих від усякого гніту, а друга — на дальше посилення гніту й експлуатації, на виправдання панівного становища поміщицько-буржуазних класів. Якщо в ході дальшого історичного розвитку України буржуазний націоналізм перетворився на ідеологію національної імперіалістичної буржуазії, а потім став частиною людоїдської фашистської ідеології, спрямованої на поневолення і винищення волелюбних народів і насамперед народів слов'янських, то революційно-демократична ідеологія, зокрема ідейна опадщина Шевченка, є прямим надбанням робітничого класу, його партії, всіх трудящих.

2

Спадщина Шевченка завжди була могутньою зброєю боротьби за інтереси народу, проти ворогів прогресу і демократії. Сила і ділова значущість творчості Шевченка проявилися ще за життя поета. Особливо ж революційна сила та могутній прогресивний вплив художніх образів і думки Шевченка позначилися в період дальшого посилення визвольної боротьби українського народу, в період, коли на арену суспільно-політичного життя виступили нові сили і насамперед робітничий клас, який є законним спадкоємцем усього найкращого в духовному багатстві народу. Про це свідчить, наприклад, оцінка революційної діяльності і творчості Шевченка, дана видатними діячами революційно-демократичного і пролетарського руху.

Герцен, порівнюючи Шевченка, як цілком народного письменника, з Кольцовим, зазначав, що Шевченко має набагато більше

значення, ніж Кольцов, бо Шевченко був також і політичним діячем і борцем за волю. Ця висока оцінка, безумовно, впливала з того, що Герцен розумів велику силу та чарівність поезії Шевченка, усвідомлював безпосередній органічний зв'язок боротьби і творчості Шевченка з стражданнями та боротьбою народу, з його оподіваннями та прагненнями. Герцен не міг не розуміти, що полум'яна поезія Шевченка та його пристрасна революційна діяльність на користь пригнобленого народу були безпосереднім результатом папування відносин гніту і експлуатації, прямим наслідком дедалі зростаючого опору народних мас своїм віковим гнобителям — поміщикам, царям і псам.

Величезне значення поетичної спадщини Шевченка та його боротьби проти гнобителів народу спеціально підкреслював Некрасов, чия муза помсти і печалі багато в чому була споріднена з поезією Шевченка. Некрасов зазначав, що завданням поезії Шевченка було зображення народного життя рідної йому України. На смерть Кобзаря він відгукнувся віршем, повним глибокого суму і ненависті до катів усього живого і прогресивного. В ньому Шевченко характеризується як «русской земли человек замечательный», на долю якого припали неймовірні страждання і поневіряння, які він переніс з надзвичайним героїзмом.

Велику роль Шевченка відзначали Чернишевський і Добролюбов, які мали глибокий ідейний зв'язок з великим українським революційним демократом. Вище вже було розглянуто посилення Чернишевського на Шевченка як на незаперечний авторитет при аналізі реакційної, антинародної позиції москвофільського «Слова», яке орієнтувалося на експлуататорські сили самодержавної Росії. І в багатьох інших випадках вождь російської революційної демократії спирався на художнє слово і суспільно-політичну думку українського поета-революціонера. Він глибоко усвідомив, що з появою Шевченка вже не можна було ігнорувати факт виникнення національної культури, дальший демократичний розвиток якої мав величезне значення для долі українського і загально-російського визвольного руху. Спеціально підкреслюючи оригінальність і зрілість української літератури, він тим самим мав на меті вказати на виняткову роль тієї боротьби, яка характеризувала історичне життя трудящих України.

Добролюбов також вказував на виняткове значення художньої творчості і революційної діяльності Шевченка. В рецензії на «Кобзар» він, у згоді з поглядом інших революційних демократів, відзначав глибокий зв'язок Шевченка з народом, з революційно-визвольною боротьбою народу. Великий російський революційний демократ вказував, що Тарас Шевченко є поетом «цілком народним», поетом, все коло дум і співчуттів якого «перебуває в цілковитій відповідності із змістом і ладом народного життя». Це, писав далі Добролюбов, — поет, який «вийшов з народу, жив з народом,

ї не тільки думкою, а й обставинами життя був в ним міцно і 'кровно зв'язаний»¹.

Це ж саме зазначав один з російських прогресивних письменників, Л. Жемчужников, який особисто знав великого Кобзаря: «Він (Шевченко.— І. Г.) надто глибоко відчував, надто був близьким бездольній голоті. Кріпосне горе завжди стояло перед його очима. Душа його знайшла одне співзвуччя, одну подобу — народ»².

Поет-демократ С. Д. Дрожжин у своєму поетичному зверненні до «пророка-співця України» просив у нього «благословення пісні співати про бідного брата»³.

Уся передова, демократична література, суспільно-політична і філософська думка України з часів Шевченка розвивалася під його благодійним впливом. І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Ю. Федькович і багато інших вазнали на собі могутнього впливу діяльності, думок і творчості Шевченка. Так, І. Франко писав, що ідеалом Шевченка, якого він додержувався усе своє життя, було вільне життя, всебічний, нічим не обмежений розвиток особи і суспільства в цілому⁴. А це, в свою чергу, мало могутній стимулюючий вплив на весь дальший розвиток демократичної думки, передової літератури та визвольного руху.

М. Коцюбинський в одному з своїх вже згадуваних вище листів писав, що формування і дальший розвиток його поглядів були обумовлені надзвичайно благодійним впливом творчості Шевченка і Марка Вовчка.

Геніальний російський художник І. Ю. Рєпін в одному з своїх неопублікованих листів зазначав, що передова студентська молодь періоду його навчання вважала Шевченка і Некрасова своїми духовними наставниками. Цікавим є наведений у цьому ж листі факт — портрети обох поетів завжди висіли поруч.

Велике значення поезії і політичної діяльності Шевченка відзначив і Плеханов. «Тарас Григорович Шевченко,— писав він,— належить до числа найвидатніших народних поетів, яких тільки знає всесвітня історія літератури»⁵.

Дуже високу оцінку творчості та особі Шевченка дав О. М. Горький. У своїй «Історії російської літератури» він зазначав, що «Т. Шевченко — перший істинно демократичний, тобто народний, поет Росії, перший тому, що найменування «народний поет» застосовне до нього з більшим правом, ніж до нашого Кольцова». Шевченко, твердив далі Горький, «все знав або, принаймні, все відчував», бо, «подивившись на життя народу оком поета і провидця, він дивувався, «чому не йде апостол правди і науки»⁶.

¹ М. Ю. Добролюбов, Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 453.

² Л. Жемчужников, Воспоминание о Шевченко, его смерть и погребение, «Основа», кн. III, 1861, стор. 20.

³ С. Д. Дрожжин, Избранное, М., 1948, стор. 170.

⁴ І. Франко, Тарас Шевченко, «Зоря», № 5, 1891, стор. 90.

⁵ Г. В. Плеханов, Соч., т. IV, стор. 313.

⁶ М. Горький, История русской литературы, М., 1939, стор. 188.

Ось чому Шевченко, на думку Горького, «заслуговує високої оцінки саме як перший і воістину народний поет, який не спотворював суб'єктивними додатками народних дум і почуттів. В його скаргах на особисту долю — чути скаргу всієї Малоросії, в його спогадах про козацьку волю — ви відчуєте спогади всього народу»¹.

Колосальне значення творів художнього генія Шевченка і його практично-політичної діяльності для епохи, яка безпосередньо приймає до розглядуваної, стає ясним також із відношення до них панівних класів та їх захисників. У цьому світлі цікаво навести такий приклад. Галицьке духовенство, яке вірою і правдою служило панівним класам і дуже старанно наставляло свою паству на путь християнської істини, раптом виявило, що на шляху його ревної богоугодної діяльності стоять твори Шевченка, які все більше поширювалися серед народу і згубно впливали на умі чад божих. З метою вироблення програми дій проти «єресі», яка все більше вкорінювалась, заповзятливе духовенство прийняло спеціальну постанову, в якій, між іншим, вказувалось, що деякі вірші Шевченка (наприклад, «Єретик») змістом своїм чинять опір релігійності та моральності, що їх «старанно» читає шкільна молодь «як чоловіча, так і жіноча», а молодь гімназій і «люди злої волі» поширюють вірші Шевченка серед народу. В результаті, констатували отці духовні, виходить «розпуста для молоді й простого народу, а діяльність душпастирів тим самим дуже утруднюється»².

Духовні пастирі в даному разі виражали лише настрої правлячих класів Австрійської імперії. Проте їх ставлення до Шевченка, до його творів і революційної діяльності, було спільним як для панівних класів всієї України, так і для царської бюрократії, бо царський уряд і панівні класи відчували якийсь тваринний страх перед самим ім'ям Шевченка, як і перед ім'ям російського революційного демократа Чернишевського. Цей самий погляд, по суті, поділяли і буржуазні ліберали, хоч вони і намагалися всіляко маскувати своє вороже ставлення до Шевченка.

Показником величезного значення революційно-демократичної ідеології, всієї діяльності і творчості Шевченка є ставлення до нього з боку народу і передових суспільних сил.

Шевченко був безмежно відданий своєму народові, любив його палко і беззавітно. Це не тільки відбилосся на всій творчості великого поета, художника і мислителя, але і характеризувало кожний крок його життя і боротьби. В свою чергу, народ відповідав Шевченкові великою любов'ю і вдячністю³. За життя Шевченка це проявлялось у благоговійному охилянні перед його особою, у визнанні його найкращим і найвірнішим захисником і виразником народних інтересів. Після смерті Кобзаря народ так само сприймав його творчість як прапор боротьби проти гніту з боку царизму,

¹ М. Горький, История русской литературы, М., 1939, стор. 188.

² «Киевская старина», № 2, 1903, стор. 87.

³ Див., наприклад, статтю Беренштейна «Шевченко и простонародные, его знакомцы», «Киевская старина», лютий 1900 р.

поміщиків і буржуазії. Навіть могила Шевченка вселяла тваричний страх урядові і поміщикам, вона була немов закликом до визволення народу шляхом революційної боротьби проти сил старого світу. Про це яскраво свідчить, між іншим, звіт канівського повітового предводителя дворянства київському губернському предводителю дворянства від 26 липня 1861 р. про настрої та чутки серед селян, пов'язані з могилою Шевченка:

«З якогось часу, — лише один верховод дворянства другому, — поширились між простим народом, тобто між міщанами міста Ка́нева та селянами сусідніх селищ, чутки, які посіяли в усьому краї смуток і тривогу. Чутки ці полягають в такому: незабаром прийде час, коли народ, як колись, різатиме поміщиків (панів) і при тому не пощадить ні духовенства, яке держить заодно з панами, ні чиновників, яких дворянство оплачує для того, щоб вони приховували права народу, — незабаром прийде час, коли тут залишиться сам тільки народ.

Могила Шевченка служить як би прапором єднання людям, який породжує ненависть народу до тутешнього дворянства»¹.

Про винятково велике історичне, революційне значення діяльності і творчості Шевченка для визвольного руху українського народу, про величезний вплив його на формування і розвиток переконань демократично настроєної молоді свідчать численні факти. Ще в період заслання поета один з його знайомих, С. П. Левицький, повідомляв у листі від 6 березня 1850 р.: «Багацько єсть тут таких, що згадують Вас, а Головка каже, що Вас не стало, а на місто того стало більше людей, аж до 1000, готових стоять за все, що Ви показали і що кажуть люди, для котрих правда — така голосна і велика істина»².

На похороні Шевченка в Петербурзі були присутні, крім трудящих, численні представники передових суспільних кіл столиці — студентство, професори, а також видатні письменники з прогресивного табору — Некрасов, Салтиков-Щедрін, Тургенєв та ін. Це знаменувало не лише особисті почуття до померлого з боку однодумців Шевченка, особливо молоді, в значній мірі вихованої на зразках його героїчного життя і боротьби, але фразом з тим було явищем політичного характеру. Демократична молодь, революційно настроєне студентство Петербурзького університету, які були під революціонізуючим впливом «Современника» та полум'яних віршів Шевченка, вважали українського Кобзаря рідним собі за його духом і настроями. Поет, що не мав, за його ж висловом, «зерна неправди за собою», був найвірнішою опорою революційної молоді в її боротьбі проти самодержавно-поміщицького ладу. Картаючі вірші Шевченка сприймалися цією молоддю як бойовий заклик, як обвинувальний вирок усьому, що віджило свій вік, як заклик до революційної розправи над монархією і експлуататорськими класами. Так, учасники студентського руху в Петербурзі (1861 р.),

¹ З документів Державного музею Т. Г. Шевченка (Київ).

² Там же.

ув'язнені в зловісних казематах Петропавлівської кріпості, співали дещо змінені рядки з «Єретика» Шевченка.

Твори Шевченка поширювались революційною молоддю 50—60-х років як бойові листівки. Царські жандарми боялися їх гірше вогню. В листі (28 квітня 1861 р.) студента Московського університету Новикова до автора однієї з революційних прокламацій Аргіропуло говориться про «200 однакових аркушів Шевченка»¹. В іншому випадку відомі дані про тисячу портретів Шевченка, що їх просив якийсь В. Трунов у Л. Яшенка². Під час обшуку в Аргіропуло (1861 р.) було знайдено 29 літографованих аркушів творів Шевченка³. Серед літератури, що проникала крізь тюремні прати до ув'язнених студентів, був і журнал «Основа», де друкувались окремі твори Шевченка. Поряд з творами російських революційних демократів твори Шевченка розповсюджувались харківським революційним гуртком (1856 р.).

Революційна поезія Кобзаря закликала до беззавітної відданості народів та його визвольним ідеалам. Вона закликала всі кращі, передові сили до боротьби за знищення соціальної несправедливості, за ліквідацію всіх підвалин старого ладу — панівних експлуататорських класів, поліцейсько-бюрократичної державності, церкви та ідеологічної зброї реакції.

Шевченко мав значний вплив на творчість російського поета-демократа 60-х років І. І. Гольц-Міллера. У вірші «Когда же?», епіграфом до якого був один з чотиривіршів Шевченка, Гольц-Міллер запитував:

Когда ж падет господство тьмы
И царство ада на земле?⁴

Значним був також вплив Шевченка на видатного грузинського поета-демократа А. Церетелі і полум'яного борця за волю вірменського народу М. Налбандяна (1829—1866 рр.).

В одному з номерів грузинської газети «Сахалко» (1914 р.) так описано вечір у Тифліському університеті, приов'язаний 100-літтю з дня народження Т. Шевченка. На вечорі виступив Ажакій Церетелі, зустрінутий бурхливими оплесками. Він поздоровив присутніх українців з їх національним святом і з задоволенням згадав той час, коли він у Петербурзі мав можливість познайомитися з Тарасом Григоровичем, в якого серце палало щирою та безкорисливою любов'ю до народу. Церетелі охарактеризував великі заслуги Шевченка перед українським народом і закликав українців так само любити свою батьківщину, як любив її Шевченко, що буде для нього кращою нагородою і нерукотворним пам'ятником. Потім Церетелі в знак поваги до гідного сина українського народу

¹ М. Лемке, Политические процессы в России 60-х гг., стор. 206.

² Там же, стор. 218—219.

³ Там же, стор. 5.

⁴ «Литературное наследство», № 25—26, 1936, стор. 455, публікація «Незданное стихотворение И. И. Гольц-Миллера».

преклонив коліна перед бюстом Тараса Григоровича, і всі присутні на вечорі вшанували вставанням пам'ять великого поета.

Разом з російськими революційними демократами Шевченко мріяв про велике слов'янське братство, про співдружність народів, які мають так багато опільного в історії, мові і культурі, які пройшли славу історію боротьби за своє самостійне і незалежне національне та державне існування. Він чудово розумів, що можливість монголо-татарської навали, турецької, шведсько-німецької і французької інтервенції була наслідком відокремленості, роз'єднаності слов'янських народів, що боротьба росіян, українців, болгар, чехів та інших народів проти всякої екопанії і поневолення з боку турків, татар, німців та ін. була б значно полегшена при спільній дії народів, які населяють слов'янські землі. З величезною пристрасною виступав Шевченко за припинення міжособних чвар, за вільний союз трудящих всіх слов'янських народів. Ще в 40-і роки, очолюючи провідний демократично-революційний напрям Кирило-Мефодіївського товариства, він з величезною енергією боровся за єдність слов'янського світу. В дальшому його віра у велике історичне значення союзу слов'янських народів ще більше зміцніла. Тому-то він і виступав з такою полум'яною проповіддю дружби і єдності дій «могутнього племені».

«Славяне! несчастные славяне! Так нещадно и так много пролито храброй вашей крови междуособными ножами. Ужели вам вечно суждено быть игрищем иноплеменников? Настанет ли час искупления? Придет мудрый вождь из среды вашей погасить пламенный раздора и слить воедино любовию и братством могущественное племя!»¹.

Цей мудрий і великий вождь, про якого з такою палкою надією мріяв Шевченко, прийшов. Найвидатніший син великого російського народу В. І. Ленін підняв прапор боротьби за визволення робітничого класу і трудящих всіх націй. Створивши могутню пролетарську державу і Комуністичну партію, він тим самим указав шлях до визволення всіх слов'янських народів від іга внутрішніх панівних класів і чужоземних завойовників. Великий Сталін, піднявши ленінський прапор пролетарського інтернаціоналізму, привів до позитивного розв'язання питання про віковичну боротьбу слов'янських народів проти всякого уярмлення. Трудящі слов'янських народів на чолі із своїм старшим братом — російським народом впевнено будують нове життя, незважаючи на всякі підступи ворогів прогресу, миру, демократії і соціалізму. І ніяким іудам найновішого зразка не вдасться звернути слов'янські народи з великого історичного шляху волі, соціальної справедливості і національної незалежності. Шевченко висловлював бажання,

Щоб усі слав'яни стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,

¹ Т а р а с Ш е в ч е н к о, Повне збір. творів в десяти томах, т. III, стор. 67.

І еретиками
Отажими, як Констанцький
Еретик великий!

(«Еретик»)

І народи слов'янських країн, всупереч націоналістичному чаду і релігійно-богословській отруті, піднялися на священну боротьбу із своїми соціальними і національними поневоловачами, а визволившись від них і переборюючи шалений опір нових ворогів, вони з увідомленням величі своєї справи йдуть до овітлого соціалістичного майбутнього.

Шевченко разом з російськими революційними демократами пророче передбачав, що слов'яни

Мир мирові подарують
І славу вівіки!

(«Еретик»)

І дійсно, сучасний табір миру і прогресу, очолюваний Радянським Союзом, своєю боротьбою за мир, волю і незалежність народів набув безсмертної слави, яка буде гриміти у віках і нагадувати вдячному потомству про велич діянь волелюбних народів нашого часу.

3

Велике всесвітньоісторичне значення революційно-демократичної ідеології Росії, а в тому числі й України, розглядуваного періоду стає яоним вже з того, що вона підготувляла ґрунт для поширення і наступної перемоги марксизму в Росії. Своєю самовідданою боротьбою за розвиток визвольного руху, за перемогу всього передового і революційного, боротьбою, спрямованою проти всього віджилого і реакційного в соціально-економічному житті, політиці та ідеології, своїми безустанними шуканнями такої теорії, яка могла б бути духовним знаряддям найглибших суопільних перетворень, — революційні демократи розчищали ґрунт для прийняття марксистсько-ленінських ідей. Росія, відзначав Ленін, воістину вистраждала марксизм півстолітньою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і наполегливості шукань. Революційні демократи були попередниками російської соціал-демократії — революційної марксистської партії. З одного боку, в галузі тактично-організаційній вони вже робили перші кроки до організаційного оформлення революційно-демократичної партії (гурток «Современника», спроба організації таємної партії) і до вироблення тактики селянської революції (прокламація «Бароким крестьянам» Чернишевського, лист до Герцена за підписом «Русский человек» та ін.). З другого боку, в галузі ідейно-теоретичній вони намагалися знайти правильну революційну теорію і паралізувати силу реакційної та угодовської ідеології (офіційна політична доктрина, теологія, ідеалізм, ліберально-націо-

налістичні конструкції та ін.). Та обставина, наприклад, що російським марксистам — ленинцям — удалося швидко розгромити ідеологію буржуазного лібералізму, народництва і анархізму, в певній мірі пояснюється ідейною і практично-політичною боротьбою, яку вели революційні демократи, і величезною дійовою значущістю воєї революційно-демократичної ідеології.

Якщо, далі, російське самодержавство, яке було втіленням всякої реакції, викликало таку ненависть з боку всіх трудящих класів, якщо Росія після Кримської війни перестала відігравати роль жандарма Європи, якщо боротьба з царизмом, в силу цього, була значно полегшена, — то в цьому немала заслуга революційних демократів. Вони своєю боротьбою розхитували підвалини абсолютизму та всієї поліцейсько-біюкратичної машини, показували гнпльність і реакційну суть царизму, дискредитували монархію в очах широких народних мас, посилювали боротьбу проти неї з боку всіх демократичних і революційних елементів і пруп.

Величезна роль революційних демократів полягає також і в тому, що вони з великою пристрасію боролися проти всяких спроб принизити національну гідність Росії, проти намагань західноєвропейських і американських капіталістів перетворити Росію на арену безсовісного грабежу та експлуатації, насильства і сваволі, проти перетворення овоєї вітчизни на колонію чужоземних капіталістичних хижаків, проти зрадницької ролі буржуазних націоналістів і космополітів, які орієнтувалися на правлячі класи Західної Європи. В цьому плані можна пригадати, наприклад, закулісні переговори Куліша та інших українських націоналістів з реакційними силами Австрійської імперії або пряму орієнтацію націоналістів пізнішого часу на імперіалістів Німеччини і США.

Ленінізм, який виник на міцній базі марксизму і є вченням та прапором мільйонів пролетарів усього світу в їх боротьбі за знищення капіталізму і побудову соціалізму, ленінізм як бойова зброя комуністичного авангарду, як вершина російської і світової культури — органічно втілив у собі все краще; найцінніше із спадщини революційних демократів. «Відомо, — зазначав тов. Жданов, — що ленінізм втілив у собі всі кращі традиції російських революціонерів-демократів ХІХ століття і що наша радянська культура виникла, розвинулася і досягла розквіту на базі критично переробленої культурної спадщини минулого»¹. Це твердження має силу також і у відношенні до революційного демократа Шевченка, спадщина якого втілена в культурі українського народу і всіх народів СРСР.

Великий вплив мала революційно-демократична ідеологія на російську літературу ХІХ ст., яка набула світового значення. Ленін прямо зв'язував всесвітню роль російської літератури з ідеями і діяльністю революційних демократів Белінського, Герцена, Чернишевського. Такі видатні письменники, як Некрасов, Салтиков-

¹ Доповідь т. Жданова про журнали «Звезда» і «Ленинград», К., 1946, стор. 19.

Щедрін, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, П. Грабовський, В. Короленко, М. Горький, були під благотворним впливом ідей і боротьби революційних демократів. Величезне значення їх творчості в неменшій мірі обумовлено цією обставиною — оплодотвореністю революційними і демократичними ідеями класичних представників передової суспільної та філософської думки.

Те саме слід відзначити і щодо російської науки XIX—XX ст., яка була в сфері благотворного впливу матеріалістичної філософії і демократичних ідей революційних демократів. Великі природознавці — гордість російської і світової науки: Д. І. Менделєєв, І. М. Сеченов, К. А. Тімірязєв, І. П. Павлов — свій світогляд формували під впливом передової філософської думки Росії. Так, Д. І. Менделєєв був особисто знайомий з Чернишевським, зустрів з яким він описує у недавно розшифрованому щоденнику за 1862 р.¹ Не без впливу Чернишевського і революційно-демократичних ідей взагалі Менделєєв вимагав зв'язку науки з життям, з потребами народу, із завданнями прогресивного розвитку країни. Він писав, що його «одне спокушає дуже: хочеться стати до народу якнайближче...», бо йому «вільно з ним, з цим народом-то... весело з ним, до нього душа лежить»².

На базі матеріалістичного світогляду були зроблені найвизначніші наукові відкриття, які стали основою дальшого розвитку ряду наукових дисциплін (періодичний закон Менделєєва в хімії, фізіологічне вчення Сеченова—Павлова та ін.).

Світове значення революційно-демократичної ідеології полягає також і в тому, що вона мала значний вплив на хід революційно-визвольного руху, на формування і розвиток передової суспільної і філософської думки інших народів світу, насамперед слов'янських народів. Це проявлялося не лише в опосередкованому впливі через передову російську літературу і науку та не лише у боротьбі революційних демократів проти ідейної і політичної реакції та ліберального угодовства в західноєвропейських країнах. Вплив революційно-демократичної ідеології відбивався і в прямому використанні досвіду російського визвольного руху для розгортання революційного руху в ряді країн Західної Європи. Так само величезним був революціонізуючий вплив філософських і суспільно-політичних ідей революційних демократів на визвольну думку інших, особливо слов'янських, народів. Революційні борці, передові суспільно-політичні діячі слов'янських народів училися ненависті до ворогів і любові до свого народу в революційних демократів Росії.

Найвидатніший болгарський революціонер, поет і мислитель Христо Ботев (1847—1876 рр.) свою літературно-художню підготов-

¹ «Литературная газета» від 10 листопада 1949 р., № 91, «Записные книжки Д. И. Менделеева».

² Там же.

ку і політичну освіту дістав у Росії, під прямим впливом передової демократичної суспільної думки 60-х років. Цей, за визначенням Г. М. Дімітрова, «геніальний поет боротьби за народну волю і національну незалежність», «найталановитіший і далекозорий вождь болгарського національно-визвольного руху минулого століття» ніколи не поривав своїх зв'язків з братнім російським народом і завжди запалювався визвольними ідеями революційних демократів Росії та України, особливо Чернишевського і Шевченка. Полум'яний патріот, соціаліст та інтернаціоналіст Христо Ботев підготовляв селянську революцію, враховуючи досвід, набутий російськими революційними демократами. Ще в період навчання в Одесі він захопився «Современником» і російською художньою літературою, особливо романом Чернишевського «Що робити?», героя якого — Рахметова — він наслідував у своєму особистому житті. За спогадами Георгія Смилова, який вчився разом з майбутнім організатором знаменитого квітневого повстання (1876 р.), болгарська молодь пристрасно захоплювалась передовою російською літературою і визвольною думкою. Твори Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Некрасова зачитувалися буквально до дірок. «Ми не випускали з рук, — писав він, — твори Добролюбова і Писарева, чиїми ідеями багато хто з нас, у тому числі і Ботев, дуже захоплювався»¹. Як оповідає інший болгарський революціонер, Георгій Бакалов, за ті два роки, протягом яких Ботев жив в Одесі, він духовно виріс².

Шевченко мав дуже значний вплив також на інших болгарських революціонерів і письменників — Славейкова, Любена Каравелова, Райко (Ксенофонт), Жинзифова³. За признанням революційних письменників довоєнної Болгарії, «частина вогню, що бушувала у поезії Шевченка, перейшла в кров і вогонь болгарського народу в епоху його національно-визвольної боротьби»⁴. Шевченко став настільки рідним і близьким болгарському народу, що ряд його віршів, перероблених болгарськими поетами, перетворився у народні пісні⁵.

Значний вплив мав Шевченко на розвиток визвольної думки і революційної боротьби в Польщі і Чехії. З багатьма із революційно настроєних поляків він, як відомо, був особисто знайомий. Чеські передові діячі бачили в ньому великого борця за національне і соціальне визволення народу. Багато в чому вони намагалися наслідувати його.

Трудящі країн народної демократії, що йдуть по шляху побудови соціалістичного життя, з великою вдячністю згадують революційних демократів Росії та України, які беззавітно боролися за

¹ Цит. Н. С. Дер жавни, Христо Ботев, М.—Л., 1948, стор. 23. o

² Там же, стор. 25.

³ А. С. Велічков, «Шевченко і болгарська література 60—70-х років XIX ст.», «Радянське літературознавство», кн. 4, К., 1939, стор. 118 та ін.

⁴ «Правда України» від 26 квітня 1949 р., промова П. Тичини.

⁵ А. С. Велічков, «Шевченко і болгарська література 60—70-х років XIX ст.», «Радянське літературознавство», кн. 4, стор. 129.

справу визволення народу від соціального і національного гніту і своєю самовідданою боротьбою і визвольними ідеями отримали наближенню торжества праці і народної волі над поміщицько-капіталістичним рабством.

* *

*

Революційний демократ, поет, художник і мислитель Т. Г. Шевченко по праву належить радянському народові. Його ім'я, як і імена великих російських письменників і революційних демократів, дороге радянським людям. «Хоч Тарас Григорович Шевченко писав давно, але його твори глибоко сучасні», — сказав у своєму виступі на відкритті музею Шевченка один з робітників заводу «Ленінська кузня». Його багата духовна спадщина є гордістю всіх народів великої Радянської Країни, його безсмертний подвиг героїчного служіння інтересам трудящих є бойовою зброєю радянських людей, спрямованою на боротьбу проти реакції і мракобісся, за прогрес та істину.

Поряд з російськими революційними демократами — Бєлінським, Чернишевським, Добролюбовим — Шевченко є попередником наукового комунізму, ідеології Комуністичної партії, яка врятувала революційно-демократичну спадщину для народу, в інтересах боротьби за визволення трудящих від соціального і національного гніту. Комуністична партія розкрила перед народами нашої Батьківщини всю велич і високу значущість художньої творчості і філософсько-політичної думки Шевченка, врятувала спадщину Шевченка, як і спадщину всіх передових діячів культури, науки, мистецтва від фальсифікації з боку чорносотенців, буржуазних лібералів і націоналістів. 25 грудня 1914 р. «Правда» виступила із спеціальною статтею «Крепостники и Шевченко», спрямованою проти заборони царським урядом вшанування 100-річчя з дня народження Шевченка. «Правда» відзначала, що у реакціонерів і контрреволюційних лібералів є *причини* для переслідування революційного демократа Шевченка: «Адже він учинив зразу два великі злочини: по-перше, вийшов з народу, з кріпосних селян, і, по-друге, виявився не просто поетом, а поетом-демократом, співцем пригноблених мас народу». Далі в газеті, після згадки про звірячу судову розправу над поетом (в 1847 р.) зазначалось, що «нащадки кріпосників ставляться до народного поета, який вийшов із селян, з тією ж лютою ненавистю, що й їх вікопомні батьки».

В іншому номері (1914 р., № 21) та сама «Правда», що виходила вже під назвою «Путь правди», характеризує життєвий шлях Шевченка, відзначала:

«Тарас Шевченко, цей різносторонній могутній талант, на багато років позбавлений можливості проявлятися, все-таки не втратив віри в життя і жадання дії. Це... ще більше дає великому поету право на вічну славу і добру пам'ять нащадків, за благо і щастя яких він все своє життя борюся».

Коли царський уряд розпорядився відмінити святкування столітнього ювілею Шевченка, В. І. Ленін писав, підкреслюючи значення Шевченка в революційному перевихованні мільйонів трудящих:

«Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна. Я думаю, всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони і мільйони «обивателів» стали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є «тюрма народів»¹. У відповідь на заборону вшанування пам'яті Шевченка більшовицькі організації України очолили хвилю широкого протесту. Розповсюджувались підпільні прокламації, проводилися страйки на великих промислових підприємствах.

Вождь більшовицької партії, керівник Радянської держави великий Ленін незабаром після Жовтневої соціалістичної революції (30 липня 1918 р.) підписав описок видатних людей, яким повинні бути споруджені пам'ятники в Москві і Петрограді. У цьому списку було й ім'я Шевченка. Пам'ятник, поставлений Шевченкові в Петрограді, був першим.

Радянський народ, керований Комуністичною партією, з найглибшою любов'ю згадує тих, хто розчищав йому шлях до щастя, волі і справедливості. До їх числа відносяться насамперед великі російські революційні демократи і Шевченко. Підхопивши революційну агітацію Герцена — представника першого, дворянського етапу визвольного руху, вони, як зазначив В. І. Ленін, «розширили, зміцнили, загартували» її. Завдяки цьому «ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом». Проте вони не могли ще підготувати справжньої революційної бурі, бо «буря, це — рух самих мас. Пролетаріат, єдиний до кінця революційний клас, піднявся на чолі їх і вперше підняв до відкритої революційної боротьби мільйони селян»², — до тієї боротьби, яка завершилася грандіозним соціалістичним переворотом у жовтні 1917 р. і побудовою соціалістичного суспільства в нашій країні.

Український народ, який на протязі віків був пригноблений поміщиками і буржуазією та зазнавав страшного національного гніту з боку панівних класів ряду держав (Польщі, Австро-Угорщини, Росії та ін.), перший слідом за великим російським народом скинув з своїх пліч гнобителів і під керівництвом Комуністичної партії пішов по шляху побудови нового, соціалістичного життя. В ході побудови своєї самостійної національної державності і культури

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 196.

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 13.

трудящі Радянської України, керовані Комуністичною партією, використали колосальну духовну спадщину, залишену революційними попередниками, в тому числі Тарасом Григоровичем Шевченком. Ця спадщина органічно ввійшла у золотий фонд української культури. Радянська культура, національна формою і соціалістична змістом, є далішим продовженням і розвитком національної формою і революційно-демократичної змістом культури, створеної борцями за інтереси народу.

В основі цього спадкоємного зв'язку лежить беззавітне служіння революційних демократів народові, боротьба за його щастя. Шевченко виразив це такими знаменними словами:

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

(«Доля»)

Дійсно, вся життєва пристрасть, вся сила думки і боротьба Шевченка були спрямовані на визволення народу від гніту кріпосництва і царизму. Грандіозний пафос революційного заперечення пронизував кожне слово, кожний образ, думку і вчинок поета-революціонера. З повним правом до нього можна віднести слова, сказані Леніним на адресу Чернишевського: «від його творів віє духом класової боротьби».

Завдяки діяльності російських революційних демократів і Шевченка, разом з їх прихильниками і послідовниками, можна з повним правом відзначити, що глибоко специфічною рисою суспільної думки Росії та України XIX ст. була могутня революційна і демократична течія.

Революційний демократ Шевченко, як геніальний представник найпрогресивнішої лінії історичного розвитку цього народу, що відповідала інтересам трудящих мас, був проінтятий найглибшою вірою в остаточне торжество тієї боротьби, яку вів він сам та його прихильники. «Время открывает истинну»¹,— пророче писав він. Цей самий час з незаперечністю показав «возмутительные дела сильных мира сего (поміщицько-буржуазної Росії.— *І. Г.*), давно уже забытых великодушным потомством»². Час показав також велику правду життя і творчості геніального поета-мислителя України.

Шевченко колись з глибоким болем у серці запитував, маючи на увазі царсько-кріпосницьку дійсність у власному геніальному поетичному зображенні: «Настанут ли когда-нибудь для меня те блаженные дни, — писав він у щоденнику 7 липня 1857 р., — когда я буду читать эти отвратительные правдивые оказания, как ложный сон, как небывалую небылицу». Йому не довелося дожити до цих щасливих днів.

Проте настала епоха, коли на зміну нечисленним демократам-революціонерам, які спиралися на стихійний, організаційно не оформлений і не осяяний світлом передової свідомості рух, прийшов мо-

¹ Тарас Шевченко, Повне збір. творів в десяти томах, т. IV, стор. 276.

² Там же.

гутній визвольний рух пролетаріату, керований Комуністичною партією. Боротьба пролетаріату і всіх трудящих під проводом Комуністичної партії ознаменувалась Великою Жовтневою соціалістичною революцією, перемогою соціалізму в СРСР і непереможним рухом народів нашої країни до комунізму. Вирощені великою Комуністичною партією і радянським ладом, люди соціалізму уявляють собі жахливі картини поміщицько-капіталістичного ладу, геніально зображені Шевченком, як якийсь кошмарний сон: «небывалую небылицу».

Шевченко був проінтятий найглибшою вірою в те, що

Буде бите
Царями сіяєє жито!
А люде виростуть. Умруть
Ще незачатіє царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

(«І Архімед і Галілей»)

Люди Радянської України під прапором більшовизму здійснили ці потаємні мрії великого поета. Криваві антинародні замисли царизму, поміщиків, капіталістів та їх лакеїв з націоналістичного та опортуністичного таборів виявилися не лише «битими», а й розбитими до кінця, розвіяними впрах. Канули у вічність царі й «царята» разом з усією зграєю катів народу та їхніх прислужників. Виросли нові люди — будівники вільного соціалістичного життя, люди вищої, справді людської формації, з новими поглядами та переконаннями, ідеологією та мораллю. На преображеній соціалістичним ладом землі нема більше «ворога», «супостата» — експлуаторських класів та їх підлабузників, а є трудящі, творці соціалістичних форм життя — робітники, селяни, інтелігенція, відмінності між якими все більше і більше стираються. Канула у вічність ворожнеча між народами, яку культивували правлячі класи поміщиків і капіталістів. Велика дружба народів перетворилася на могутню рушійну силу розвитку соціалістичного суспільства.

Полум'яний патріот Шевченко мріяв про той час, коли

Оживуть степи, озера,
І не верстові,
А вольні, широкі
Скрізь шляхи святі
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докули,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселі села.

(«Ісаія. Глава 35»)

Цей час настав. Шевченко, як і інші революційні демократи Росії та України, своєю творчістю і революційною боротьбою набли-

жав прихід нашої, соціалістичної дійсності. Соціалістичні відносини братнього співробітництва і товариської взаємодопомоги вільних від експлуатації людей, що стали безроздільно пануючими в нашій країні, забезпечили необмежені можливості для оволодіння силами природи, для розвитку продуктивних сил. В умовах соціалістичного ладу справді «ожили» і гори, і степи, і озера, і все обличчя нашої великої Батьківщини. Невпізанною стала радянська земля: з'єднуються моря і ріки, утворюються пові водні басейни, змінюється течія рік, флора і фауна цілих географічних районів, прокладаються нові удосконалені шляхи сполучення, створюються гігантські гідробудови. Людина, яка бачила дожовтневу Росію, не пізнає її тепер не лише в соціально-економічному, політичному і культурному відношеннях, але й у відношенні природному, географічному. Країна Рад — зовсім нова країна, юраса і велич якої лише вимальовувались перед мисленим поглядом людини досоціалістичної епохи. Люди «веселих оіл» і чудових радянських міст, які були раніше рабами поміщиків і капіталістів, «без гвалту і крику» творять вільне суспільне життя, «раді та веселі» вони живуть у дружній сім'ї визволених народів, які назавжди окинули з себе ярмо кріпосництва і капіталізму.

Всі радянські народи «в сем'ї великій, в сем'ї вольній, новій» славлять ім'я великого борця за народне щастя Т. Г. Шевченка. Його пісні та революційні діла, його думки і полум'яні мрії стали надбанням найширших мас нашої Вітчизни. В цьому, між іншим, знаходять підтвердження геніальні слова Леніна, які були сказані ним на адресу Герцена та мають не меншу силу й щодо Шевченка: «безмежна відданість революції і звернення з революційною проповіддю до народу не гине навіть тоді, коли цілі десятиріччя відділяють посів від жнив»¹.

На всіх мовах лунають палкі слова подяки славному Кобзарю. «Пісня Шевченка в життя ввійшла моє і на працю мене благословила», — писав казахський поет Абдильда Ташибаєв².

Український радянський поет М. Рильський писав про Шевченка:

...ти живеш у наші дні,
Ти з нами в праці і в борні,
Ти з нами йдеш до сонця сходу,
Ти, правди й вольності пророк,
Приймаєш сонячний вінок
Із рук Радянського народу.

А ось ще відзив представника народу, за щастя якого Шевченко віддав усю силу своєї полум'яної думки, художній геній і саме життя, — відзив одного з бригадирів тракторної бригади МТС ім. Шевченка: «Ми, люди радянського колгоспного села, палко любимо Шевченка. Він, як живий, говорить з нами кожним рядком

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 14.

² Абдильда Ташибаєв, Разговор с Тарасом, альманах «Дружба народов», кн. I, М., 1939, стор. 21.

своїх віршів, іде з нами в бій за ще кращу долю нашого народу, за ще більшу владу вільної радянської людини над землею, за комунізм»¹.

Це саме може оказати кожна радянська людина, яка зовсім не є «безрідним Іваном» і вміє цінити багатющу демократичну і революційну спадщину, залишену нам прогресивними попередниками.

«Тарас Григорович Шевченко, — говорив М. С. Хрущов у своїй промові на відкритті пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Києві (1939 р.), — близький і дорогий всім народам нашої великої Батьківщини тому, що він у своїх творах виражав думи не тільки української бідноти, але й думи трудящих всіх націй».

Безсмертна творчість Шевченка є ідейною зброєю нашого народу в його мирній творчій праці та у боротьбі з ворогами. Так, в роки Великої Вітчизняної війни в серцях народних месників — українських партизанів — полум'яним закликот лунали слова безсмертного «Заповіту»:

...вставайте,
Кайдани порвите
І вражою злою кров'ю
Волю окропите.

«Наш Шевченко сьогодні в одному строю з нами», — сказав робітник одного з київських заводів у знаменний день відкриття Державного музею Т. Г. Шевченка в Києві (24 квітня 1949 р.).

Використання радянськими людьми кращого, найціннішого із спадщини революційних демократів прямо підтверджує величезне значення передових, матеріалістичних і революційно-демократичних традицій у боротьбі партії і радянського народу за побудову соціалістичної державності і культури. Зокрема, що стосується радянської літератури, то про значення для неї кращих традицій дожовтневої літератури тов. Жданов зазначав: «Краща традиція радянської літератури є продовженням кращих традицій російської літератури ХІХ століття, традицій, створених нашими великими революційними демократами — Белінським, Добролюбовим, Чернишевським, Салтиковим-Щедріним, продовжених Плехановим і науково розроблених та обгрунтованих Леніним і Сталіним»².

Ці кращі традиції — глибока ідейність, народність і реалізм — протиставлені всьому реакційному, антинародному, надуманому, перекрученому на догоду реакційній тенденції, якими би словами воно не прикривалося.

Народи єдиної радянської сім'ї, безмежно віддані великій соціалістичній Батьківщині, свято бережуть кращі національні традиції, зв'язані з любов'ю до трудящих, до волі й прогресу, зв'язані з ненавистю до поневолювачів народу, до гніту і всякої реакції.

Животворний радянський патріотизм гармонійно поєднує в собі кращі традиції народів СРСР із загальними життєвими інтересами

¹ «Правда України», № 96, 1949 р.

² Доповідь т. Жданова про журнали «Звезда» і «Ленинград», стор. 21

всіх трудящих нашої країни. Народи нашої чудової Батьківщини, сповнені радянської національної гордості, свято зберігають кращі демократичні і визвольні традиції, борючись проти всього косного, віджилого, реакційного.

Одним з найважливіших завдань нашого руху до комунізму є дальше культивування радянського патріотизму, посилення боротьби проти буржуазного націоналізму і космополітизму, які рівною мірою служать інтересам американського імперіалізму і всякій реакції взагалі. Українські буржуазні націоналісти, духовними отцями яких були ліберали — націоналісти ХІХ ст., які ненавиділи народ, — перетворилися тепер на озвірілу банду вбивць, шпівнів, диверсантів, що знаходяться на службі у англо-американських розвідок. Як окаянені собаки, вони накидаються на живе тіло вільного радянського народу, намагаючись своїми в'їдливими укусами отруїти його щасливе життя. Їх кінцева мета — запродати уолстрітівському імперіалістичному опуту за тридцять сребренників волю, працю і життя визволеного українського народу.

Ці закляті вороги України намагаються торгувати землею і долею українського народу, який вперше пізнав радість і щастя вільної праці, праці на себе, а не на дармоїдів — поміщиків, капіталістів та зраю їх прислужників. Фашистські запроданці все ще гадають, ніби можна повернути колесо історії назад, до темних часів поміщицько-буржуазного панування. Але марні їхні силкування! Вся їхня підла робота не може примусити вільний народ збочити з того великого історичного шляху, на який він ступив під керівництвом Комуністичної партії після Жовтневої соціалістичної революції.

Націоналістичні пієни знаходять собі собратів в особі буржуазних космополітів, «теорії» яких є зворотним боком «теорій» націоналістів. Як і ці останні, космополіти мають своєю найважливішою метою зрадливість свободи і незалежності народів, продаж національного суверенітету американським претендентам на овітове панування, рабське плазування перед імперіалістичними хижакками.

Безрідні космополіти в нашій країні на протязі ряду років вели підривну роботу, намагалися перешкодити розквіту культури народів СРСР, національної формою, соціалістичною змістом. Зокрема, космополіти на Україні зображали великого Кобзаря учнем другорядних письменників буржуазного Заходу.

Вільний український народ, незважаючи ні на які злочинницькі підступи і заміри ворогів, іде по шляху, намальованому Комуністичною партією. Під прапором всепереможних ідей лєнінізму трудящі України розгромили фашистських наймитів — буржуазних націоналістів, побудували соціалізм і впевнено йдуть по шляху до комунізму.

Віддалений від нашого часу цілим сторіччям, Шевченко безмежно дорогий нам своїм натхненням і полум'яним словом, своєю пророчою вірою у щасливе майбутнє трудових мас, своєю беззавітною любов'ю до народу. Учень, сподвижник і друг великих російських

революційних демократів, він у страшному царстві самодержавно-кріполицької Росії закликав трудящих до кривавої боротьби проти своїх поневолювачів.

Величезним завоюванням українського народу є возз'єднання всіх українських земель в єдиній національній соціалістичній державі. Вікові мрії трудящих про возз'єднання, боротьба революційних демократів за цю мету, завдяки могутності Країни Рад і мудрій політиці Радянського уряду, увінчалися цілковитим успіхом: український народ має свою національну Радянську державу, яка є могутньою організацією боротьби за побудову комунізму в нашій країні, боротьби проти всіх ворогів миру, демократії і соціалізму.

Існування суверенної Української Радянської держави, що є складовою і невід'ємною частиною великого Радянського Союзу, виявилось можливим завдяки тій науково обгрунтованій політиці в національному питанні, яку здійснює Комуністична партія. Це—політика дружби і співробітництва великих і малих націй, політика волі і рівноправності всіх народів, які входять до складу Радянського Союзу. З тюрми народів, якою була дореволюційна Росія, наша країна перетворилася на вільний союз рівноправних народів, які створили свою соціалістичну економіку, державність і культуру і продовжують непереможний рух до повного комуністичного суспільства.

М. С. Хрущов у своїй доповіді про десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (29 жовтня 1949 р.) зазначав, що Комуністична партія врятувала український народ від загрози поневолення чужоземними імперіалістами і вивела його на широкий шлях вільного соціалістичного життя.

На місце старих, буржуазних націй, які характеризуються недобір'ям і ненавистю до чужих націй, придушенням національних меншостей, встановленням єдиного фронту з імперіалізмом, виникли нові, соціалістичні нації, які розвинулись і оформились на базі старих, буржуазних націй після повалення капіталізму в Росії, після ліквідації буржуазії та її націоналістичних партій, після утвердження Радянського ладу. Характерним для духовного і соціально-політичного обличчя цих нових націй, провідною силою яких виступає робітничий клас і його інтернаціоналістична партія, є «союз робітничого класу і трудового селянства всередині нації для ліквідації залишків капіталізму в ім'я переможного будівництва соціалізму; знищення залишків національного гніту в ім'я рівноправності і вільного розвитку націй та національних меншостей; знищення залишків націоналізму в ім'я встановлення дружби між народами і утвердження інтернаціоналізму; єдиний фронт з усіма пригнобленими й неповноправними націями в боротьбі проти політики загарбань і загарбницьких воєн, в боротьбі проти імперіалізму»¹.

Українська соціалістична нація виникла і розвинулась на базі

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. III, стор. 337—338.

старої, буржуазної української нації в результаті ліквідації капіталізму, шляхом докорінного перетворення старої нації в дусі соціалізму. Ця нова, радянська українська нація, виникнувши на руїнах старої, буржуазної нації, докорінно відрізняється від останньої як за своїм класовим складом, так і за своїми соціально-політичними інтересами і прагненнями. Вона незрівнянно згуртованіша і життєздатніша, ніж стара українська нація, бо вона вільна від класових антагонізмів та характеризується морально-політичною єдністю і життєдайним радянським патріотизмом.

Український народ в союзі і дружбі з великим російським народом та іншими народами СРСР досяг розквіту свого господарського, державного і культурного життя. Осяяний сонцем Радянської Конституції, з величезною силою виголошує він нині слова свого національного гімна:

Розіб'ємо всі ми ворожі навали
Народного гніву священним мечем.
Під стягом радянським ми дужими стали
І в світ комунізму велично ідем.

ЗМІСТ

Вступ	3
<i>Розділ I.</i> Історичні умови та ідейні передумови виникнення і розвитку революційно-демократичної ідеології	5
<i>Розділ II.</i> Теоретичні основи суспільно-політичної програми революційних демократів	45
<i>Розділ III.</i> Революційні демократи у боротьбі проти буржуазного лібералізму, націоналізму і космополітизму	91
<i>Розділ IV.</i> Історичне значення революційно-демократичної ідеології	125

И. П. Головаха

Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы 50—60-х гг. XIX ст.
(На украинском языке)

Редактор видавництва *І. Г. Гомельська*

Техредактор *Н. П. Рахліна.*

Коректор *Л. М. Білінкіс*

БФ 04545. Зам. № 1846. Тираж 10 000. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Друкарськ. аркушів 9,5. Обл.-видавн. аркушів 10,3. Паперових аркушів 4,75. Підписано до друку 15/X 1953 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Чудновського, 2.

